Л. Г. ТЕРЕХОВА ла В. Г. ЭРДЕЛИ

ГЕОГРАФИЯ

БАШТАМЫ ШКОЛДЫН' УЧЕБНИГИ

БАШТАПКЫ БЁЛЮК

1 с/р акча 30 коп.

НОВОСИБИРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

94516 ○

✓ Yp.

Ои. 36
91(075)
Т 35

Л. Г. ТЕРЕХОВА ла В. Г. ЭРДЕЛИ

ГЕОГРАФИЯ

БАШТАПКЫ БЕЛЮК

БАШТАМЫ ШКОЛГО ЮЧИНЧИ КЛАССТЫН' УЧЕБНИГИ

АЛТЫНЧЫ КАТАП, ЧЫГАРГАНЫ

РСФСР-дын' Наркомпрозы дьёптёгён ойрот тилине кёчюргенин ойрот облОНО дьёптёгён

Якутская Государственная Центральная Библиотека
Книгохранилище
94576 32. Ж р

Горно-Алтайская Областная
БИБЛИОТЕКА

НОВОСИБИРСКИЙ ОБЛАСТНОЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
НОВОСИБИРСК—1938

Л. Г. ТЕРЕХОВА и В. Г. ЭРДЕЛИ

ГЕОГРАФИЯ

часть I

для начальных школ 3 класса

На ойротском языке.

Редактор **А. Ф. Саруева. Техредактор В. И. Лазарев.**

Сдано в производство 11 сентября 1938 г. Подписано к печати 5|XI 1938 г. Формат 60×92¹/₁₆. Тираж 3000. Бум. л. 4¹/₁₆+карты ½ л. Печ. л. 8¹/₈ + карты 1 л. Уч.-авт. л. 10,5 + карты 1 л. Индекс У-1-а. Изд. № 2151. Новосибирск, типография № 1 Облисполкома. Заказ № 2968. Уполномоченный Облита № 11579 от 5|XI 1938 г. Цена книги 1 р. 05 к., переплет 25 коп.

КИРЕ СЁС.

Слер **географияны** юренерге баштап дьадыгар.

Бистин' дьадып турган дьерибис керегинде, слер кёп солун ла дьилбилю немелер билип аларыгар.

Географиянын' урокторында слер, бисти эбиреде дьаткан дьерлерле танышарыгар.

1-кы дьурук. Юренчиктер дьердин' аайын адьарып дьадылар.

Дьер канча кирези дьаан, онын' бюткен кеберин, анда не барын, слер билип аларыгар.

Природазы кандый, дьердин' туш башка дьерлеринде улус канайып дьуртагылап дьатканын, слер географияны юренип, билип аларыгар.

Географиянын' юредюзи тужунда дьурт-дьердин' чертежын, пландарын ла карталарын он'доорго слер юренип аларыгар. Ол чертёжтон' улам кажыла дьерди танып, билип аларыгар.

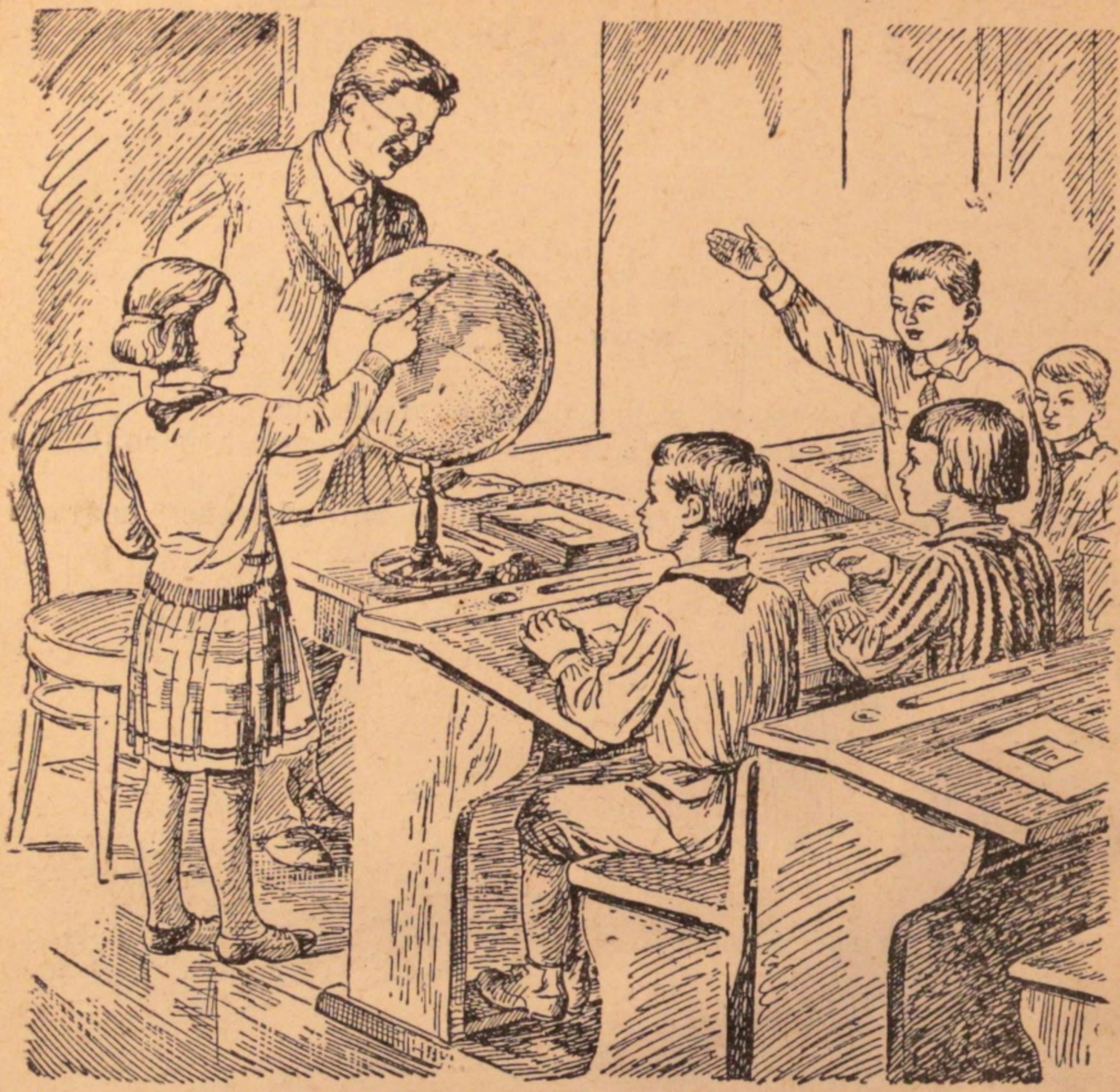

2-чи дьурук. Юренчиктер глобустан' дьердин' шарыла таныжып дьадылар.

Бистин' учебнигибис географияны юренерге слерге болужар. Учебникке дьаба план ла карталар салылган. Олорды чеберлегер. Пландар ла карталар дьожко географияны юренерге дьарабас.

I. БИСТИ КАНДЫЙ ДЬЕР КУРЧАП ДЬАТ, ОНЫ КАНАЙЫП БИЛИП АЛАР.

Бис неден‘ улам астыбыс.

Бистин’ городтон’ ыраак эмес, лагерьлеп туруп дьаткан пионерлерге бараргa бис нёкёрибисле узакган’ тергенгенибис. Дьолды билип алала, бардыбыс.

Сууны кечтибис, дьаан ак дьалан’ды кечире ёгтибис. Лагерь турган дьердин’ карагай агаштары бу туру. Просекала бастыбыс.

Агаштын’ оротзында дьакшы болгон. Карагайла дьытанып турган. Агаштын’ баштары тунгак шуулап турган. Ыраакта кююк эдип турган.

Удабас туура ёткён просека болор керек.

Кенетийин сол дьаныбыста тийин’ элес этти. Бис оны сюрдибис.

Ол бистен’ ары качты. Карагайга чыгала, будактардын’ ортозына дьажынып ийдибис. Бис эмеш турала, ары бастыбыс.

Учында туура барган просекага учурадыбыс. Он’ дьаны дьаар бурулдыбыс. Удабас лагерь болор. Андый да болзо, бир эки час барып дьадыбыс, дье лагерь дьок болды. Кайдар барар? Просекалар сынынча, тууразынча барып дьадылар, олор ончозыла бойы-бойына тюн’ей. Эбиреде бир де тынду неме дьок. Бис астыбыс. Лагерьди бедиреп, агаштын’ ортозына узак азып дьюрдибис.

Ыраакта, кенетийин ийттин’ юргени угулды, агаш каруулчыгы (лесник) кёрюнди.

Лагерьден’ туура, бис дьети километр дьерге дьюре берген эмтирибис. Бис тийин’ сюрюп дьюгюрижип турала, дьолдын’ аайын ол орто тапай калган эмтирибис.

Агаш каруулчыгы бисти бойынын’ туразына баштап экелеле, чайладала, онын’ кийнинде, онын’ уулы дьол баштап, бисти юйдежип барды. Качан биске суунын’ дьарадында пионерлердин’ оды кёрюнип келерде, каран’уй кирип калган болгон.

Бир кюн ёткён сон’ында, пионерлер бисти айылыбыска юйдештилер. Уулчактардын’ экюзи дьол баштачы болдылар.

Олор, дьердин’ аайы айландыра кёрюнип турган тён’гё, чыктылар. Бойлорынын’ алдына дьердин’ планын ла «компас» — деп кичинек прибор салгылап алдылар. Оны олор узак кёргюлеп, нени де дьёптёжип турдылар.

Онын’ кийнинде агаштын’ ары дьанында турган город тён’-

нён' кёрюнбей де турган болзо, дье олор биске онын' турган дьеринин' аайын кёргюзип бердилер. Планнан' нени де кемдьигилеп бодойло, городко дьетире тёрт километр, бир частын' бажында бис айылда болорыбыс деп айдышты. Олор, ончозын билер улус болуп, бистин' кёзибиске дьан'ысла билеркеп турулар деп бис санандыбыс. Андый да болзо, олордын' кийнинен' бис бардыбыс.

Чындап та 40 минуттын' бажында, ырааkта, город кёрюнди, бир частын' бажында дезе, качан айылга дьеткен сон'ында, бис сюрекей кайкаганыбыс.

Бис агаштын' аразына, кёс дьок улуска тюн'ей, азып дьюргенибисти, мен сагыжыма алынып, пионерлер чилеп, дьолды табарына юренип аларга бек шююндибис.

Эбиреде дьаткан дьерди, кандый дьерде дьатканын, оны эбиреде не барын, кайдар ла барар дьолды белен табарын, кажыла кижи дьакшы билер учурлу.

Эбиреде дьаткан дьерди дьакшы билер керегинде, дьердин' аайын, ыраагын-дьуугын билерге керек, база дьердин' планыла аайлап баштанарын билерге керек.

„Он дьанына“ ла „сол дьанына“ баштанары солунып турат.

Дьурукты адьарып кёрюгер.

Кёзнёктёр юренчиктердин' он' дьанында ба сол дьанында туруба?

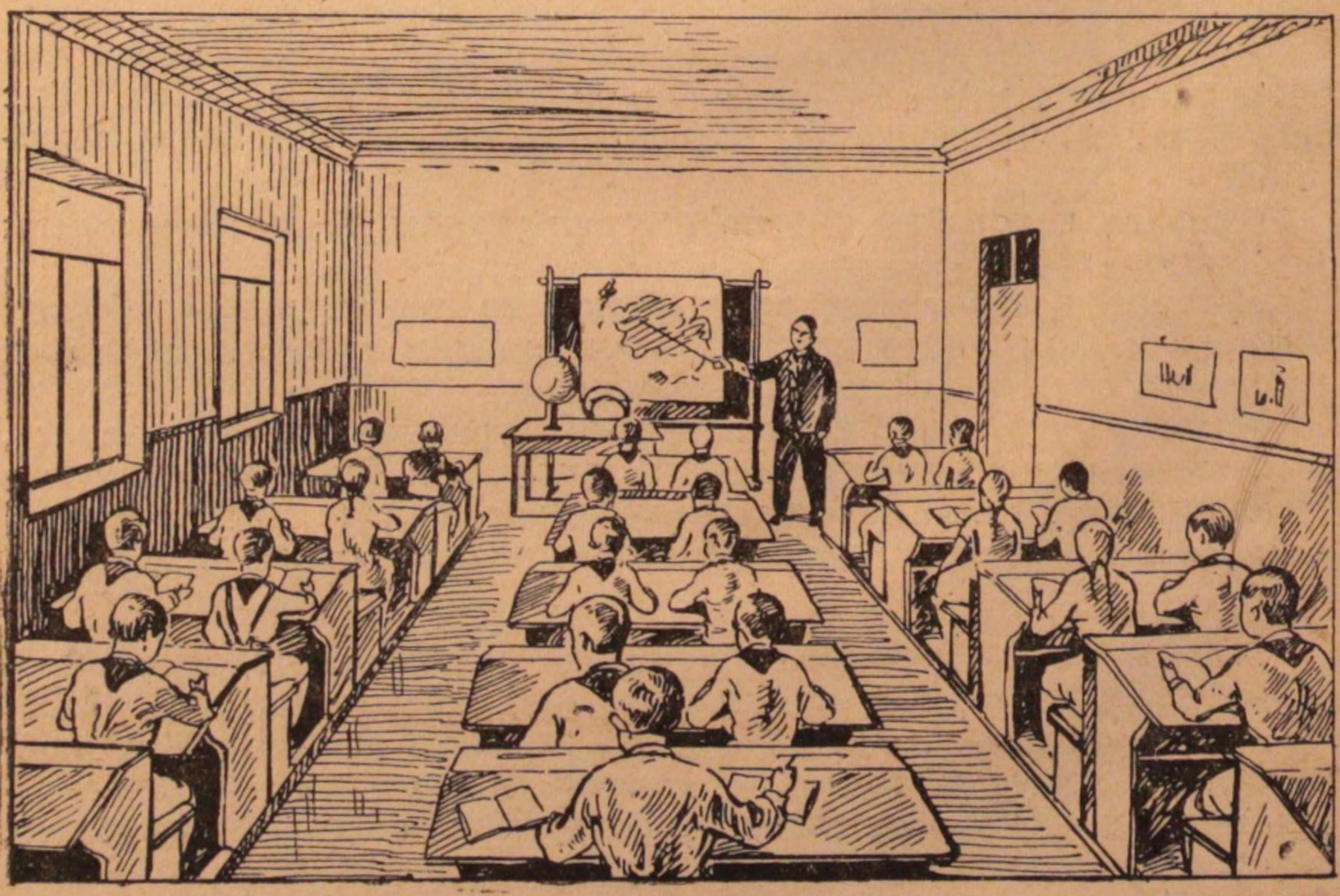

3-чи дьурук.

Эжик олордын' кажы дьанында туруп дьат?
Юредючидин' кажы дьанында?

Дьакару. Партага отура бодоп алыгар. слердин' классгы кёзнёктёр слердин' кажы дьанында туруп дьат?

Эжик слердин' кажы дьанаарда туруп дьат? Юредючиден' олор кажы дьанында туруп дьат?

«Он' дьанына» ла «сол дьанына» баштанары, бис дьюзибисле кажы дьаны дьаар баштанары, тургынан' улам кубулып дьат. Бис дьюзибисле бир дьанына бурулып турзабыс, бир кезек немелер бистин' он' дьанывыста болор, ол тургывыстан' кайра бурулып турзабыс, ол ок немелер сол дьанывыста болор.

Дьердин' аайын бойынын' баштанып тургынан' улам «он' дьаны», «сол дьаны», «алды», «кийини» деп он'донып билбес кижи, солун дьерде белен азар. Кижи, ары-бери бурулганынан' улам, солунбас баштанар неме тургузып алар керек. Улус андый неме керектю болгонын узак ёйдён' бери билип, баштанарын кюннен' темдектеечи болды.

Кюн аайынча баштанарын табарга улус канайып юренип алган.

Кюн тен'ериле дьюрюп тургынын улус узак ёйдён' бери кюннен'-кюнге кёрюп тургандар. Ол тан' эртен чыгып эмештен' бийиктеп, кёдюрилип турат; талтюште ол эн' бийикке чыгып, онон' ары ойто дьабызап дьат. Эн'иргери кюн ажып, бойыла кожо тюштеги дьарыгын ла дьылузын алып барат.

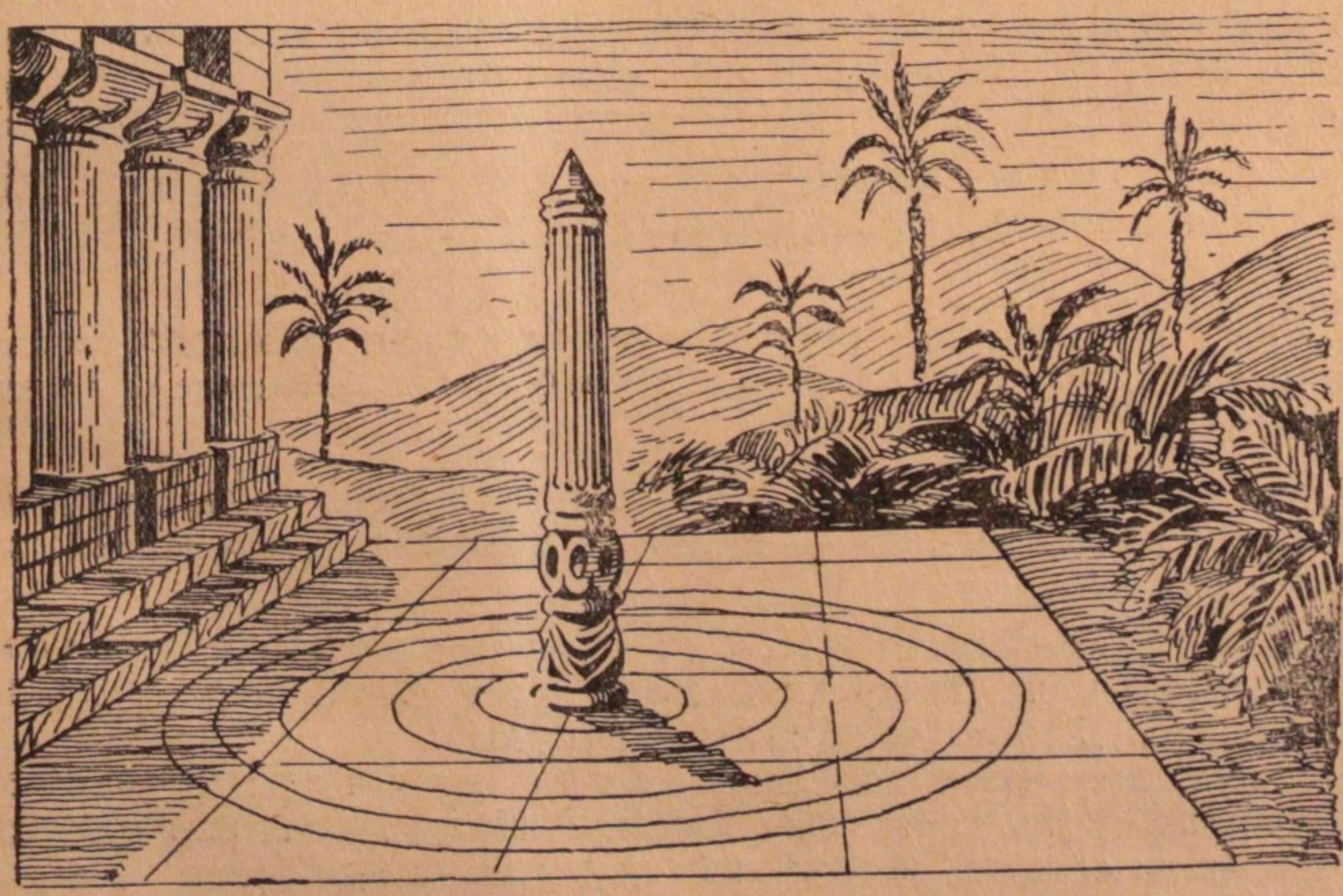

4-чи дьурук. Дьебрен чак тужундагы Грецияда ёй билиш таныйтан столб.

Аяс кюнде неле немелер ончозы кёлёткё боло берип дьатканын, улус база темдектеп алгандар. Дье кандый ла неменин' кёлёткёзинин' узуны эртеннен' баштап, эн'ирге дьетире кубулып турат. Кюн дьерге канча кирези дьабыс болгондо, кёлёткё узун болор, канчала кирелю бийик болгондо, кёлёткё кыска болор. Кёлёткёнин' баштанары кюннин' туркунына база солунып турат.

Улус бу адьарула тузаланып, тюс дьерлерде, ан'ылу столболор тургузар болгон (4-чи дьуруук). Ол столбонын' кёлёткёзинин' сынынан' кёрюп, база кёлёткёнин' баштанып турганынан' кёрюп ёйди билечи болдылар.

5-чи дьурук. Турган дьеринен' тёс баштанарын табары.

Улус кюнди кетеп кёргюлеп, талтюште онын' кёлёткёзи бир аай баштанган, эн' кыска болуп турарын, темдектеп алдылар.

Тал тюштеги кёлёткёнин' баштанып турган дьанын улус **тюндюк дьаны** эмезе **тюндюк тала** деп адаган.

Одош дьанын **тюштюк дьаны,** эмезе **тюштюк тала** деп адаган. Тюштюк талада кюн качанда болзо, талтюште болор.

База эки баштанар аайын тургузып алгандар: **кюнчыгышка** баштанары ла **кюнбадыш** дьаар баштанары. Бу эки баштанар аайын, дьурукта кёргюскен чилеп билип дьат.

Кижи тюндюк тала дьаар баштанып турала, колдорын туура чёйип дьат. Он' колы кюнчыгыш тала дьаар кёргюзип дьат, сол колы кюнбадыш тала дьаар кёргюзип дьат.

Кюнтюндюк, кюнтюштюк, кюнчыгыш ла кюнбадыш талалар — баштанар тёс аайы болуп дьат.

Кижи канайда да бурулып турза, кюнтюндюк, кюнтюштюк, кюнчыгыш ла кюнбадыш тёс баштанары качанда кубулбас.

Ол талаларды кыскарта мынайда темдектеп дьат: тюндюк тала — С, тюштюк тала — Ю, кюнчыгыш тала — В, кюнбадыш тала — З.

Дьакару. 1. Аяс кюнде адьарыгар: качан слер школго барып турган туштa, слердин' кёлёткёгёр кажы дьаны дьаар баштанып дьат? Айылга дьаныи келип дьаткан туштa кажы дьаны дьаар?

2. Кемдьигер: качан слер школго барып дьаткан туштa, агаштын' кёлёткёзинин' узуны канча кире? Школдон' айылга дьаныи келип дьаткан туштa, ол ок агаштын' кёлёткёзинин' узуны канча кире?

3. Адьарыгар: эртен тура кюннин' дьарыгы школдын' кандый кёзнёк-

тёрине тийип дьат, талтюште кажы кёзнёктёргё тийип дьат, кандый кёзнёктёргё сран'ай тийбей дьат?

4. Аяс кюндердин' бирюзинде, класстагы кёзнёктин' рамазынан' талтюшке дьетире тийип турган кёлёткёзинин' баштаныл турган аайын ла узунын мелле полго темдектеп салыгар, онойыл ок талтюште, база талтюштен' кыйганда, темдектегер.

Кюннин' аайынан' тёс баштанарын бис канайып билип, темдектеп алдыбыс.

Юредю дьыл дьан'ы башталып турарда, бис школдын' эжигинде, географиянын' юредюзин адьарарга площадка дьазадыбыс. Ого, школдын' эжигинде, кюн дьакшы тийип турган, кичинек участок талдап алдыбыс. Оны тюзеделе, кумак тёгюп салдыбыс. Ол арулап салган географический площадкага тюс агаш кадап салдыбыс.

Кюндю аяс кюннин' талтюжине дьуук, бис бастыра классла площадкага келеле, ол кадаган казыктан ыраак эмес эбиреде туруп алдыбыс.

Миша ла Ваня юредючиле кожо казыкка дьууктап келеле, кёлёткёнин' баштанып турган аайын адьыктап, узунын кемдьидилер.

Миша кёлёткёнин' баштанган узадазына чийю тартты, Ваня дезе кёлёткёнин' узунын кичинек туура чийюле темдектеп салды. Бир канча минут ёткён сон'ында кёрёр болзобыс, кёлёткё эмеш туура сала берген эмтир. Ол ок тарыйын, Миша дьан'ы чийю тартты. Ваня дезе кёлёткёнин' узунын такып темдектеп салды. Кёлёткё кыскарып калган болды. Миша ла Ваня кёлёткёнин' баштанып турганын ла онын' узунын катап-катап темдектеп турдылар. Кёлёткё ёскё дьерге кёчюп, кыскарып турды.

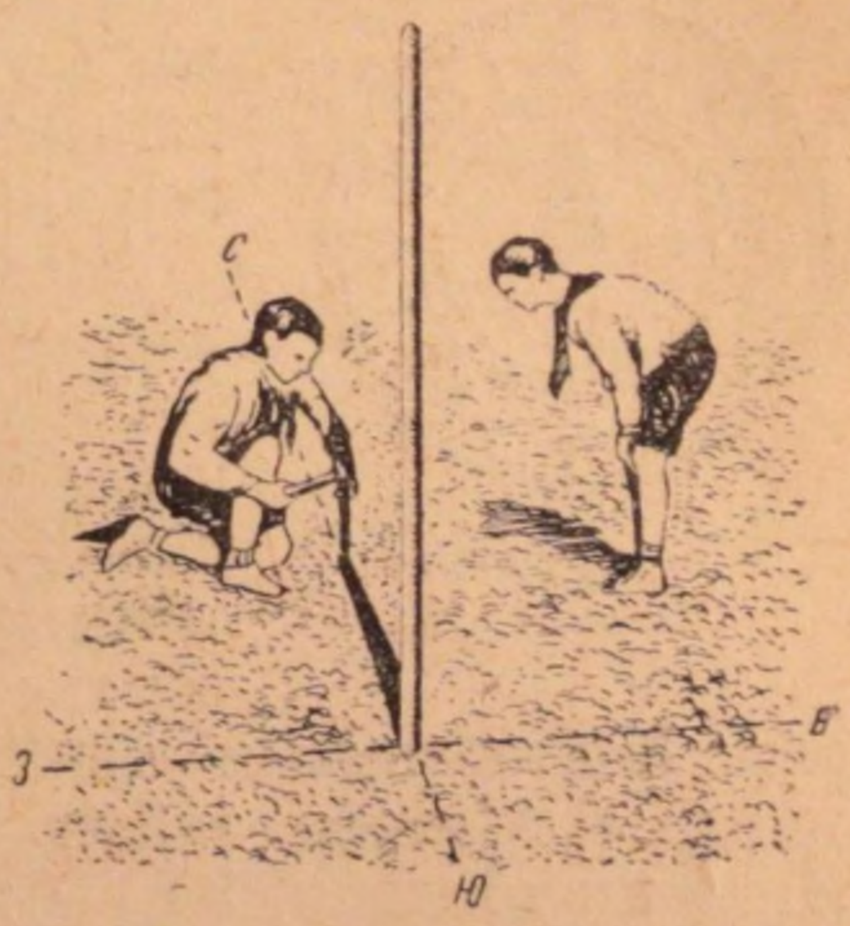

6-чи дьурук. Тал тюштеги кёлёткёнин' учына Миша чийиш кадап дьат.

Дье онойып тура, кёлёткёнин' бир кичинек узаганын бис адьардыбыс.

Кёлёткёнин' сран'ай ла кыска учына Миша кичинек казыгаш кадап салды. Юредючи кёлёткёнин' ол баштанып турган аайынча колыла кёргюзеле: «Анда — Тюндюк тала» деп айтты.

Онын' кийнинде, юредючинин' айтканыла Ваня кюнтюндюк тала дьаар баштанып турала, кюнтюштюк, кюнчыгыш база кюнбадыш талалар кайда болгонын' биске кёргюзип берди.

Кюндтюдюк тала кажы дьанында болуп турганын онозы билзин деп, бис уроктын' кийнинде площадкада, «кюнтюндюк—кюнтюштюк» деп кёргюзю эдип салдыбыс. Оны эдерине кёлёткёнин' талтюштюги баштанып турган аайын, дьерден' чичке сынду орочок казала, оны ооткон кирпичле, оок таштарла толтырып салдыбыс.

Дьакару. Тёс баштанарын онойып ок слер таап алыгар.

Компас.

Кюннен' темдектеп баштанарын аяс ла кюнде таап алар.

Дье дьакшы аяс кюндер кюнюн' сайын болбой дьат.

Булутту кюнде, онойып ок тюнде баштанарын, **компас** деп приборло дьен'ил таап алар.

Озогы туштa, ыраак дьорыкка дьюргенде, дьазалы дьаан эмес компасла, тузалангандар. Ол компас учукка илип салган, магниттап салган дьука пластинка болгон. Качан учукты колго алар туштa пластинка ары-бери дьайканып турар. Бир канча дьайканган сон'ында, токтой берер, онын' бир учы тюндюк бир учы тюштюк тала дьаар кёргюзип турар.

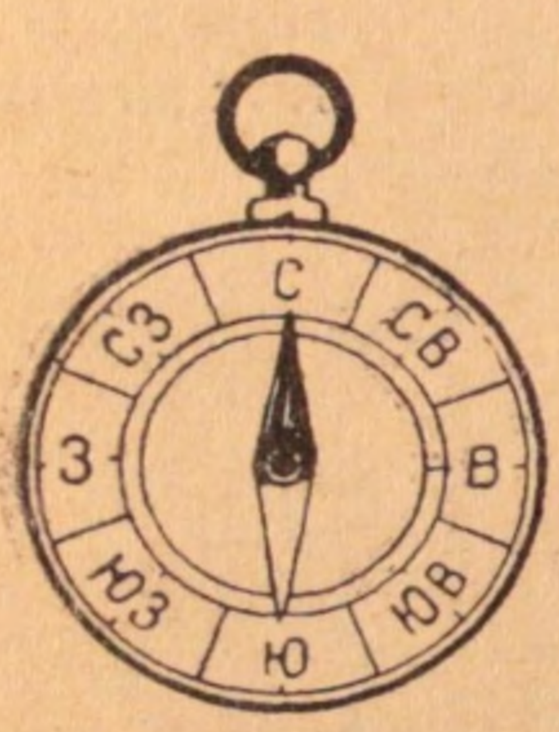

7-чи дьурук.
Компас.

Эмди ёйдё улус башка дьазалду компасла тузаланып дьат. Ол магниттаган болоттон' эткен кичинек саадак болор. Ол саадактын' бир учы кёк бирюзи ак. Саадак кадучакта айланыжып ттрар. Ол кадучар тегелик шил какпакту кайырчактын' тюбинде, чике ортозында кадалган болор.

Компасты мынайда тургузар; оны тюп-тюс дьерге салып дьат, саадагы кыймыктабай токтоорын сакып дьат. Тюндюк тала дьаар баштанары табылды. Онын' кийнинде, саадактын' кёк учы кайырчактын' тюбинде тюндюк таланы темдектеер, орус буквала бичиген — С буквага дьеткенче, кайырчакты араай айландырып турар. Кайырчактын' тюбиндеги ёскё буквалар, арткан талалар дьаар баштанар аайын кёргюзер: В — кюнчыгыш тала дьаар, З — кюнбадыш, Ю — кюнтюштюк тала дьаар баштанарын кёргюзип дьат.

Компасла дьан'ысла тёс талаларды дьен'ил табар эмес, дье олордын' орто до тужын табарга белен: орус буквалар: С—В тюндюк тала ла кюнчыгыш таланын' ортозын; Ю—В кюнтюштюк ле кюнчыгыштын' ортозын; Ю—З кюнтюштюк ле кюнбадыштын'; С—З кюнбадыш ла тюндюк таланын' ортозын кёргюзип дьат.

Компас дьаан эмес прибор. Оны карманга алып дьюрерге эптю. Компасла кайда да аспас. Кажы тала дьаар барып дьатканын, компастан' тудушла адьыктап турар керек; ойто бурулып барганда, ойто кайра кёргюзип турган аайынча чике уланып барар керек. Темдектеп айткажын, сен тюндюк тала дьаар уланып барган болзон', ойто атанарда, тюштюк тала дьаар барар керек.

Компас дьорыкка дьюрерге сюрекей керек, анчадала, талайла дьюрерде, анда бир канча кюндерге суунын' дьарады кёрюнбей дьат.

Дьакару. 1. Компастан' кёрюп билигер: слердин' класста кёзнёктёр кажы тала дьаар турулар? Эжиги кажы тала дьаар туру?

2. Бойыгардын' класста, потолокто эмезе полдо, тюндюк тала дьаар баштанарын саадакла темдектеп салыгар.

Компасты кижи канайып дьазап алар.

Озогы туштагы тузаланып турган дьазалы дьаан эмес компаска тюн'ей компасты бойы дьазап аларга кюч эмес.

Ийне ле магнит алыгар. Магниттин' бир учыла ийненин' орто тужынан' курч дьаны дьаар 10—20 катап дьыжа тартыгар; ол ок магниттин' база бир учыла ийненин' орто тужынан' кёстю учына онойып ок катап дьымыгар. Ийне магниттала берди.

Туранын' дьабузы чылап, бюктей туткан, чичке чаазынды ийнеле ёткюре кадагар. Ол дьазап алган приборды катпаган учукка илип алыгар. Оны дьурукта кёргюскен аайынча, учугынан' кёдюригер.

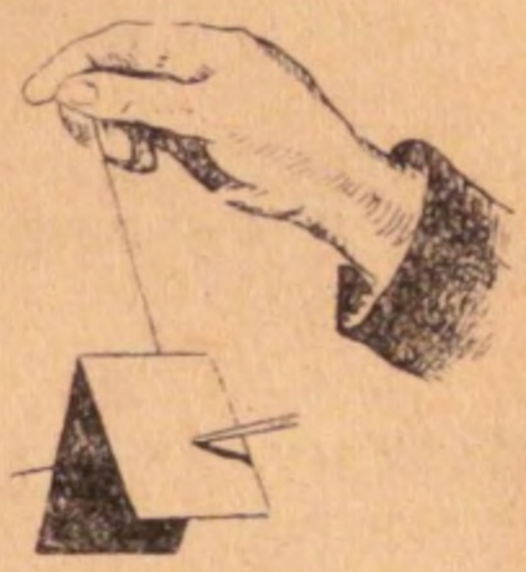

8-чи дьурук. Бойы дьазаган компас.

Анча-мынча дьайканган кийнинде, прибор токынай берер, ийне эмди бир учыла тюндюк тала дьаар, бир учыла тюштюк тала дьаар кёргюзип дьат. Бойыгар дьазаган приборыгарды, дьазалду чын компасла тюн'ейлеп кёрюгер, ийненин' кажы учы (учту, эмезе кёстю учы) тюндюк тала дьаар кёргюзип турганын ундубагар. Слердин' компас ийне кажы учыла тюндюк дьаар баштанза, ол учы дьаантайын тюндюк дьанын кёргюзип турар.

Дьакару. Бойыгар дьазаган компастан' билигер. Школ туруп дьаткан' ороом кажы тала дьаар уланып барган?

Чертежто кайдар баштанганын канайып темдектеер.

Бис площадьта турганыбыс. Бистин' тюндюк тала дьаар завод турган, тюштюк салада — школ, кюнчыгышта дьурт-совет, кюнбадышта — кооператив.

Юредючи биске бу дьуруткарды тетрадыка темдектеп салзын деп, дьакыды.

Качан бис, бойы бойыбыстын' чийгенибисти тюн'деп кёрёрибисте, кажыбысла башка-башка эткен эмтирибис.

Ол туштa юредючи чынынча канайда темдектеерин биске кёргюзип берди. Юредючинин' айткан аайынча, турган дьеристи тетгарыбыска тегерикле темдектедибис. Онын' кийнинде тетрадыбысты юстиги кырын-тюндюк тала дьаар, тёмёнгизин тюштюк тала дьаар, он' дьанындагызын кюнчыгыш тала дьаар, сол дьанындагызын кюнбадыш тала дьаар эдип бура туттыбыс. 9-чы дьурукта кёргюскени чилеп тёс баштанар аайын тетрадыбыска саадактарла темдектеп салдыбыс.

9-чы дьурук. Баштанар аайын чертежто канайда темдектеген.

Онын' сон'ында кандыйла пунктты, кажыла тала дьаар эдип темдектеерин бис дьен'ил билип алдыбыс.

Зводты, школды, дьурт-советти база кооперативти юренчиктер чертежто чын сомдогон бо, шин'жилеп кёрюгер.

Компас.

Кюннен' темдектеп баштанарын аяс ла кюнде таап алар.

Дье дьакшы аяс кюндер кюнюн' сайын болбой дьат.

Булутту кюнде, онойып ок тюнде баштанарын, **компас** деп приборло дьен'ил таап алар.

Озогы тушта, ыраак дьорыкка дьюргенде, дьазалы дьаан эмес компасла, тузалангандар. Ол компас учукка илип салган, магниттап салган дьука пластинка болгон. Качан учукты колго алар тушта пластинка ары-бери дьайканып турар. Бир канча дьайканган сон'ында, токтой берер, онын' бир учы тюндюк бир учы тюштюк тала дьаар кёргюзип турар.

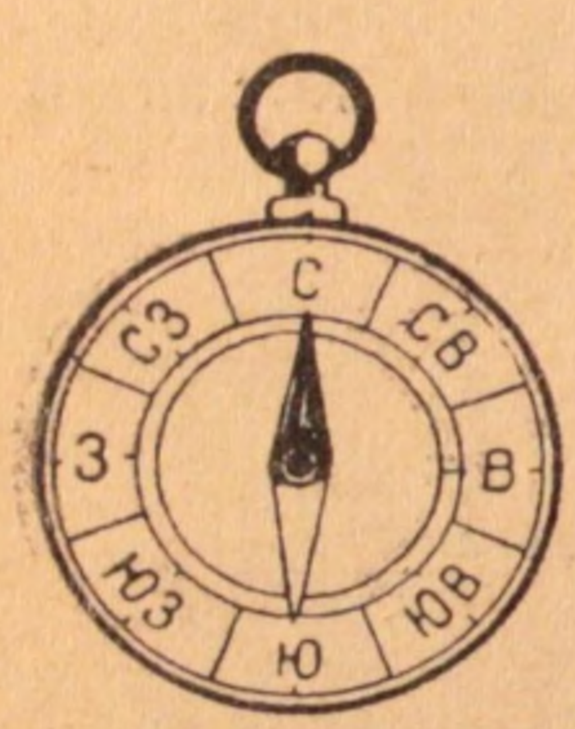

7-чи дьурук.
Компас.

Эмди ёйдё улус башка дьазалду компасла тузаланып дьат. Ол магниттаган болоттон' эткен кичинек саадак болор. Ол саадактын' бир учы кёк бирюзи ак. Саадак кадучакта айланыжып ттрар. Ол кадучар тегелик шил какпакту кайырчактын' тюбинде, чике ортозында кадалган болор.

Компасты мынайда тургузар; оны тюп-тюс дьерге салып дьат, саадагы кыймыктабай токтоорын сакып дьат. Тюндюк тала дьаар баштанары табылды. Онын' кийнинде, саадактын' кёк учы кайырчактын' тюбинде тюндюк таланы темдектеер, орус буквала бичиген — С буквага дьеткенче, кайырчакты араай айландырып турар. Кайырчактын' тюбиндеги ёскё буквалар, арткан талалар дьаар баштанар аайын кёргюзер: В — кюнчыгыш тала дьаар, З — кюнбадыш, Ю — кюнтюштюк тала дьаар баштанарын кёргюзип дьат.

Компасла дьан'ысла тёс талаларды дьен'ил табар эмес, дье олордын' орто до тужын табарга белен: орус буквалар: С—В тюндюк тала ла кюнчыгыш таланын' ортозын; Ю—В кюнтюштюк ле кюнчыгыштын' ортозын; Ю—З кюнтюштюк ле кюнбадыштын'; С—З кюнбадыш ла тюндюк таланын' ортозын кёргюзип дьат.

Компас дьаан эмес прибор. Оны карманга алып дьюрерге эптю. Компасла кайда да аспас. Кажы тала дьаар барып дьатканын, компастан' тудушла адьыктап турар керек; ойто бурулып барганда, ойто кайра кёргюзип турган аайынча чике уланып барар керек. Темдектеп айткажын, сен тюндюк тала дьаар уланып барган болзон', ойто атанарда, тюштюк тала дьаар барар керек.

Компас дьорыкка дьюрерге сюрекей керек, анчадала, талайла дьюрерде, анда бир канча кюндерге суунын' дьарады кёрюнбей дьат.

Дьакару. 1. Компастан' кёрюп билигер: слердин' класста кёзнёктёр кажы тала дьаар турулар? Эжиги кажы тала дьаар туру?

2. Бойыгардын' класста, потолокто эмезе полдо, тюндюк тала дьаар баштанарын саадакла темдектеп салыгар.

Компасты кижи канайып дьазап алар.

Озогы туштагы тузаланып турган дьазалы дьаан эмес компаска тюн'ей компасты бойы дьазап аларга кюч эмес.

Ийне ле магнит алыгар. Магниттин' бир учыла ийненин' орто тужынан' курч дьаны дьаар 10—20 катап дьыжа тартыгар; ол ок магниттин' база бир учыла ийненин' орто тужынан' кёстю учына онойып ок катап дьымыгар. Ийне магниттала берди.

Туранын' дьабузы чылап, бюктей туткан, чичке чаазынды ийнеле ёткюре кадагар. Ол дьазап алган приборды катпаган учукка илип алыгар. Оны дьурукта кёргюскен аайынча, учугынан' кёдюригер.

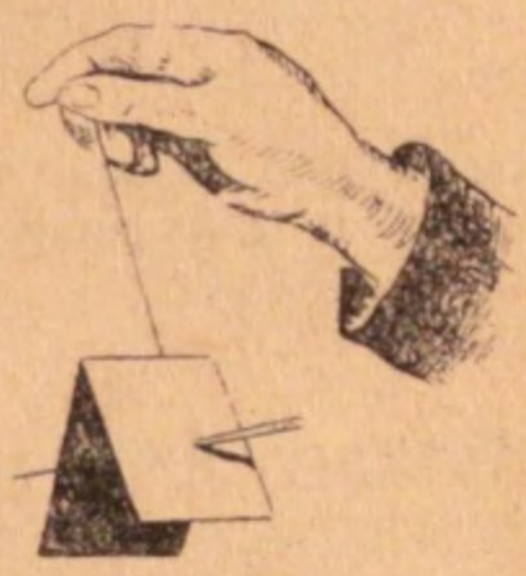

8-чи дьурук. Бойы дьазаган компас.

Анча-мынча дьайканган кийнинде, прибор токынай берер, ийне эмди бир учыла тюндюк тала дьаар, бир учыла тюштюк тала дьаар кёргюзип дьат. Бойыгар дьазаган приборыгарды, дьазалду чын компасла тюн'ейлеп кёрюгер, ийненин' кажы учы (учту, эмезе кёстю учы) тюндюк тала дьаар кёргюзип турганын ундубагар. Слердин' компас ийне кажы учыла тюндюк дьаар баштанза, ол учы дьаантайын тюндюк дьанын кёргюзип турар.

Дьакару. Бойыгар дьазаган компастан' билигер. Школ туруп дьаткан' ороом кажы тала дьаар уланып барган?

Чертежто кайдар баштанганын канайып темдектеер.

Бис площадьта турганыбыс. Бистин' тюндюк тала дьаар завод турган, тюштюк салада — школ, кюнчыгышта дьурт-совет, кюнбадышта — кооператив.

Юредючи биске бу дьуруткарды тетрадыка темдектеп салзын деп, дьакыды.

Качан бис, бойы бойыбыстын' чийгенибисти тюн'деп кёрёрибисте, кажыбысла башка-башка эткен эмтирибис.

Ол туштa юредючи чынынча канайда темдектеерин биске кёргюзип берди. Юредючинин' айткан аайынча, турган дьеристи тетгарыбыска тегерикле темдектедибис. Онын' кийнинде тетрадыбысты юстиги кырын-тюндюк тала дьаар, тёмёнгизин тюштюк тала дьаар, он' дьанындагызын кюнчыгыш тала дьаар, сол дьанындагызын кюнбадыш тала дьаар эдип бура туттыбыс. 9-чы дьурукта кёргюскени чилеп тёс баштанар аайын тетрадыбыска саадактарла темдектеп салдыбыс.

9-чы дьурук. Баштанар аайын чертежто канайда темдектеген.

Онын' сон'ында кандыйла пунктты, кажыла тала дьаар эдип темдектеерин бис дьен'ил билип алдыбыс.

Зводты, школды, дьурт-советти база кооперативти юренчиктер чертежто чын сомдогон бо, шин'жилеп кёрюгер.

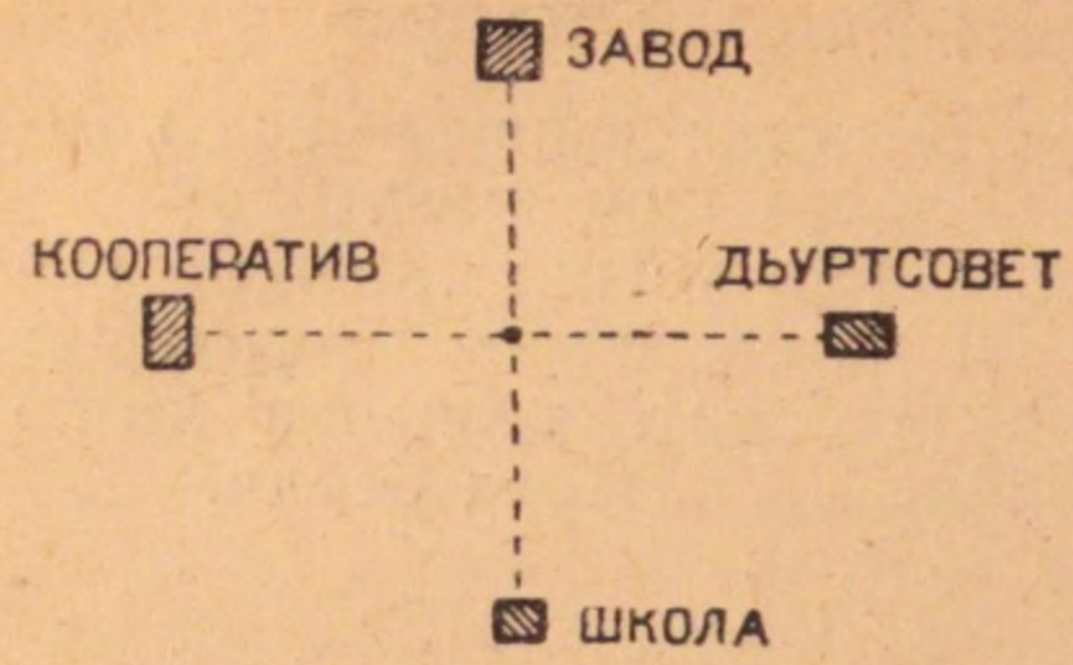

10-чы дьурук. Бисте бу мындый чертеж бюдюп калды.

Тёс баштангандарды качанда болзо, чертежто кёргюскени аайынча темдектеп кёргюзер учурлу эткен:

Кандый бир пункттан' тюндюк тала дьаны лист чаазынын' юсти кыры болор;

кюнтюштюк тала дьаны — тёмёнги кыры болор;

кюнчыгыш тала дьаны — листтин' он' дьанындагы кыры болор;

кюнбадыш тала дьаны — сол дьанындагы кыры болор.

Дьакару. Ачык дьерге туруп алыгар. Слерди эбиреде турган пункттардан' тюндюк, кюнтюштюк, кюнчыгыш ла кюнбадыш тала дьаар тўрган пункттарды таап алыгар. Олорды бойыгардын' тетрадыгарда темдектеп салыгар.

Ыраак-дьуугын канайып билип таныыр.

Дьердин' аайын дьакшы билип аларына, дьюзюн-дьююр пункттар бойы бойынан' кажы тала дьаар туруп дьатканын билери ас.

Ол пунктардын' ортозынын' ыраак-дьуугын база онойдо ок билер керек.

Ыраак дьуугын канайып билип турадылар?
ыраак дьерди ёткён часла эмезе кюндерле тоологылап дьат. Кезикте мынайда айдадылар: «Бистин' деревнеден' городко дьетире атту юч кюн дьорык, эмезе дьою беш кюн базыт». «Бистин' деревнеден' агашка дьетире беш час дьою базыт».

Дье ыраак дьуугын онойып бодооры чике эмес. Бир кижинин' алтамы дьаан, база бир кижинин' дезе кичинек; бир ат капшагай тартып дьат, экинчизи дезе араай. Ыраагы бир тюн'ей дьерди ёдёргё атту да дьою да тюн'ей эмес ёй керек.

Ыраак дьуугын кемдьиирге чын кемдьюлерле кемдьиир керек: ыраак эмес дьерлерди — метрле, ыраагын — километрле.

Городтордын' темир дьолдордын' станцияларынын', деревнелердин', колхозтордын' ортолорында, канча километр болгонын ончолоры билгилезин деп, темир дьолдордын' сай уруп дьазаган (шоссе) дьолдордын' сынынча кёргюзечи столболор тургузып дьат.

11-чи дьурук. Кёргюзечи столб.

Километр ол дьуук дьер эмес. Оны дьаан да кижи басса, 10—15 минутка ёдюп дьат.

Дьакару. 1. Школ турган ороомнын' сыннынча 100 метр кемдьип алыгар.

2. Ол кемдьип алган дьерди слер канча ёйгё ёткёнигерди, частан' кёрюп темдектегер.

3. Бир километр дьерди канча ёйгё ёдёригер, бодоп алыгар.

4. Километр дьерди ёдёлё, бодоп алганыгардын' чынын дьарттагар.

5. 100 метр дьерде слердин' алтамыгарла канча алтам болор, бодогор.

6. Бир километрде канча алтам болор, бодогор.

7. Бойыгардын' деревнеден' бир километр дьерге чыгып барала, кайра кёрюп, ыраагын кёскё темдектеп алыгар.

Дьердин' ыраагын дьуугун чертежто канайда темдектеп дьадылар.

Бис бойыбыстын' школабыстан' ала библиотекага дьетире ыраагын кемдьип алдыбыс. 25 метр болды. Бу кемдьип алган кемдьюни чаазынга канайда темдектеп салар?

25 метр дезе чаазынга батпас. Дье биске бу кемдьюни оок кемдьюле солуп бичиир арга бар, темдектезе: сантиметрле бичип саларыбыс. Чаазында бир сантиметрди беш метрге бодоп тоолоорго дьёптёжип алдыбыс, онон' 25 метрди 5 сантиметр эдип, чийип саларыбыс.

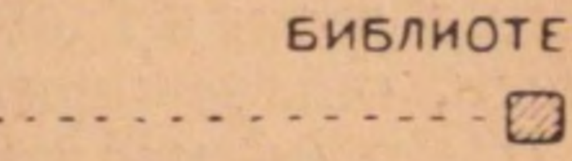

12-чи дьурук. Чертежто ыраак дьуугын канайда темдектеп дьат.

Бистин' молдьулу темдегибис ончозына дьарт болзын деп, чертежтин' алдында кыскарткан кемдьюнин' дьуругын бичип дьадыбыс.

Чертеж эдип турарга кичинектеткен молдьулу кемдьюни, масштаб деп адап дьат.

Масштаб чертежтин' алдында дьуралып дьат. Масштаб деп бичиген сёстин' алдында бир сантиметрде канча метр, эмезе канча километр болуп турганы бичилип дьат. Бичигенинин' алдында чийю тартала, оны сантиметрге юлеп дьат. Чийюнин' баштапкы юлюзинин' юстинде 0 бичип дьат; 0-н' баштап он' дьанын дьаар тоолоп, сантиметрдин' юстине, юлюге келижип турган метрдин' эмезе километрдин' тоозын бичип дьат.

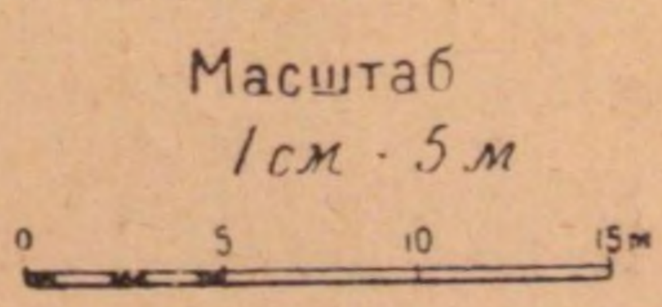

13-чи дьурук. Масштаб.

Баштапкы сантиметрди оок юлюлерге юлеп дьат. Турган масштабтагы оок юлюлердин' бирюзин бир метрге бодоор учурлу.

Чертежто ыраагын кемдьиирде, масштабный линейкала тузаланып дьат. Кичинек лист чаазынды линейкага тюн'ейлеп бюктеп дьат. Ол линейканы масштабка дьаба салала, онын' юлюлерин ого кёчюрип дьат.

Масштабный линейканын' болужыла чертежто кандыйла неменин' кемдьюзин

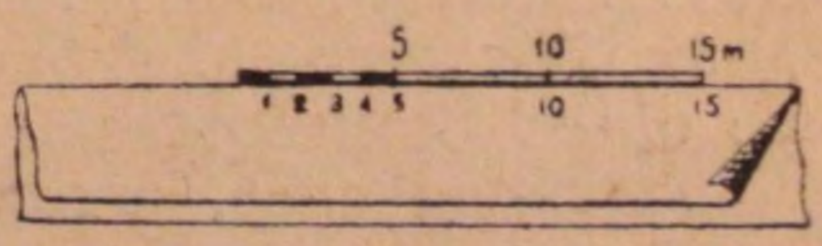

14-чи дьурук. Масштабный линейка.

билерге эптю: линейканы чертежтын' юстиле дьылдырып, онон' ого канча катап салылганын тоолоп дьат.

Таскаду. 1. 13-чи дьуруктагы масштабка масштаб кемдьилю линейка белетегер.

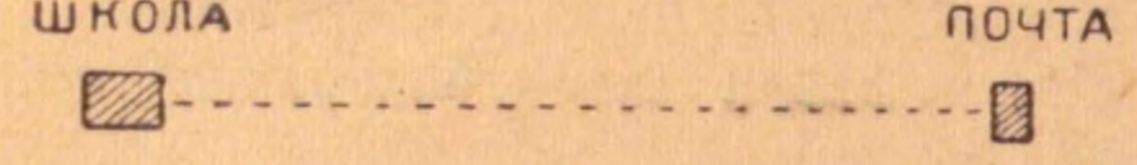

15-чи дьурук.

2. Школ ло библиотеканын' оротозын 12-чи чертежто кемдьип ыраагынын' чынын масштаб камдьилю линейкала шин'жилегер.

3. Школдон' ала почтанын' бёлюгине дьетире канча кирези ыраак болгонын 15-чи чертеж аайынча билип алыгар.

Чертеж мындый масштабла чийилген: 1 сантиметр — 10 метр.

4. Школдон' кёлгё дьетире 200 метр. Онын' кемин мындый масштабла дьурагар: 1 сантиметрде — 20 метр.

Бастыра бюджюми ле планы.

Бис дьердин' кемин ле баштанар аайын билерине юренип алдыбыс.

Дье дьердин' аайын дьакшы чокумду билерге база план тудунып, онула баштанарын дьакшы билерге керек.

Дьердин' кандый ла участогын ол эмезе бёлюгин бистен' ыраак та дьаткан болзо, план аайынча дьакшы билип аларга эптю.

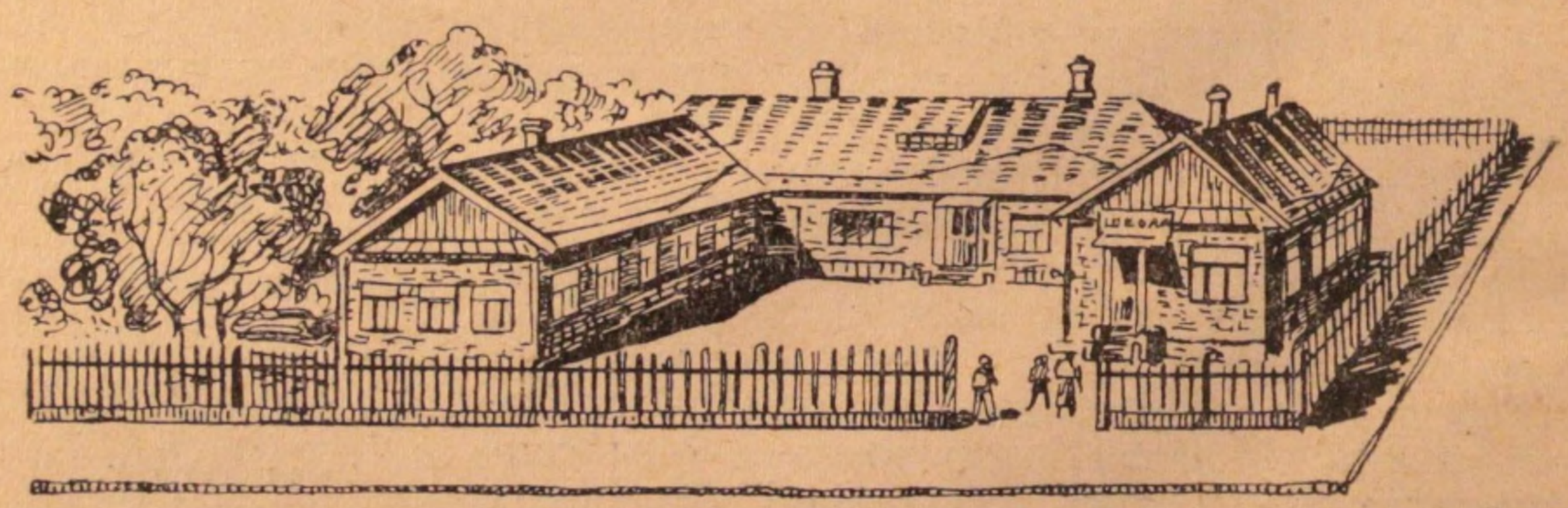

16-чы дьурук. Школ участказынын' дьуругы.

Бойыгар качанда кёрбёгён, качанда дьюрбеген школдын' участогынын' турган дьерин слер билерге туругар.

Ол школдын' участогындагы кеберин кепке баскан дьурукты слер алып дьадыгар.

Дьурукта школдын' дьан'ыс кат (этаж) туразы, бийик чедени база школ участогынын' бир кичинек бёлюги дьакшы кёрюнип дьат. Дье школдын' бастыра участогын кёрюп болбос, оны школ ло онын' бийик чедени бёктёп дьат.

Айдарда слер, школ участогын ёрё самолеттон' баскан фотографический дьуругын алып дьадыгар (17-чи дьурук).

Бу дьурукта школ участогы бастыра дьакшы кёрюнип дьат:

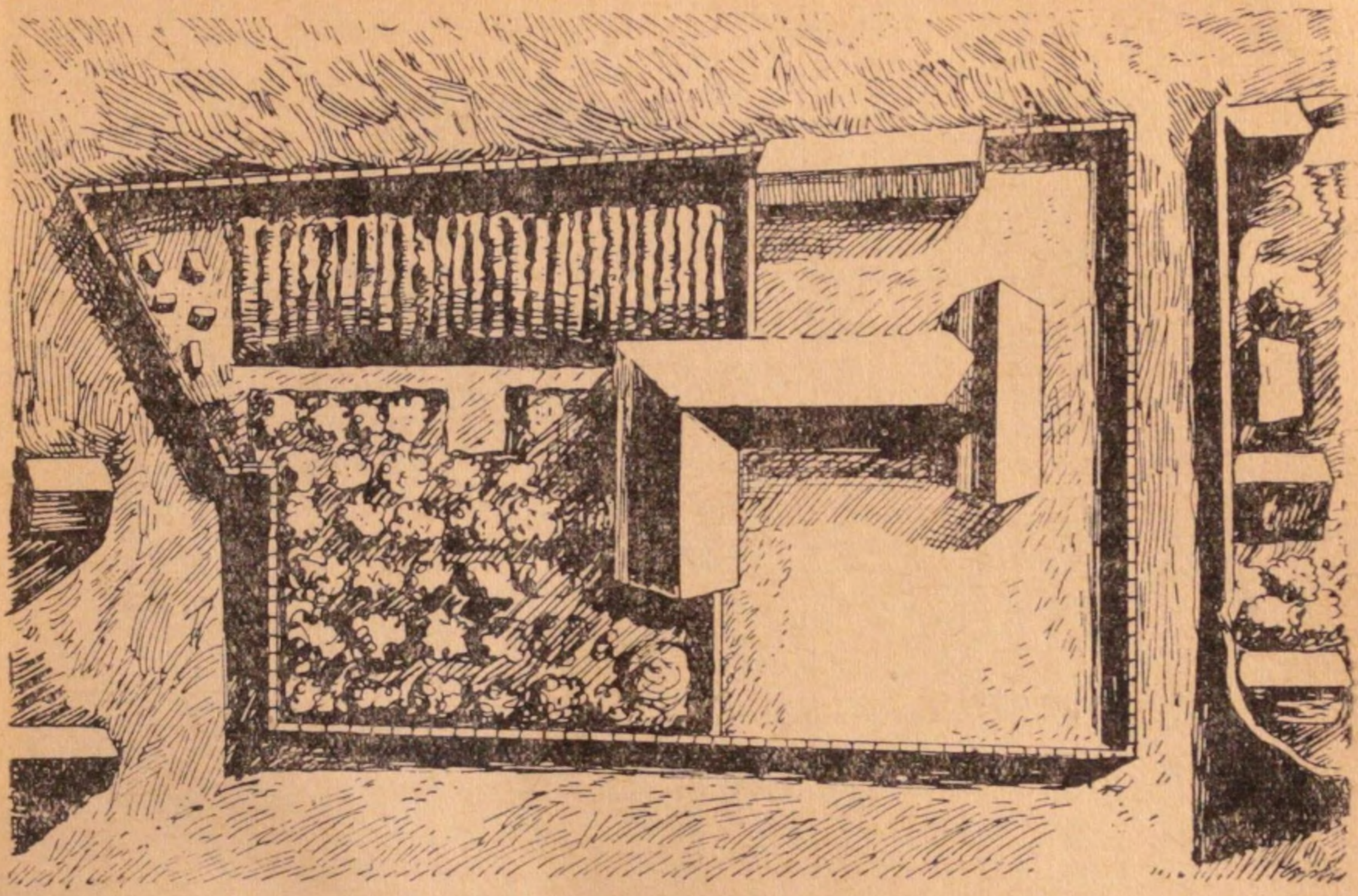

Масштаб

1см 10 м

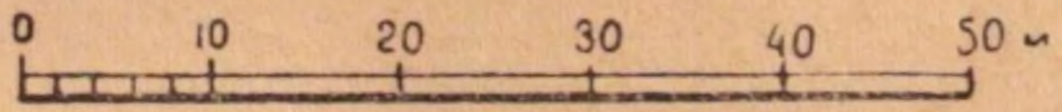

17-чи дьурук. Школ участогының' самолеттон' эдип баскан фотографический дьуругы.

бийик ман, оны айыландыра школдың' зданиези, сарай, огородтың' грядалары, адару туратан дьерде беш улейлер, дьилек ёскюрер садтың' баштары, айландыра чечектю клумбалар.

Дье самолеттон' кепке баскан дьурукта кажыла немелердин' юстюги ле бёлюктери кёрюнет, база олордың' турган дьери кёрюнип дьат. Школдың' дьабузы ла онын' турган дьери кёрюнип дьат. Агаштардың' баштары ла олордың' турган дьери кёрюнип дьат.

Школдың' участогын чертежтон' кёрё дьен'ил танып алар. Ол школдың' участогын бис бийиктен' кёрюп тургандый эдип дьазаган. Ол чертежти адыктап кёрюгер (18-чи дьурук).

Ол самолеттон' кепке басканына сюрекей тюн'ей. Анда, кепке баскан дьурукта кёргён немелердин' ончозы дьуралганы бар болуп дьат.

Ол чертежти дьакшы билип аларга, онын' молдьулу темдектерин дьакшы адьаарып кёрюгер.

Олор чертежтин' алдында салылган.

Школ участогын самолеттон' кепке баскан туштa, база чертежко дьураган туштa масштабтар берилген.

Ол берилген масштабтарла школдың' бастыра участогынын', школдың' бойынын', таскактын' база участоктын' кезик бёлюк-

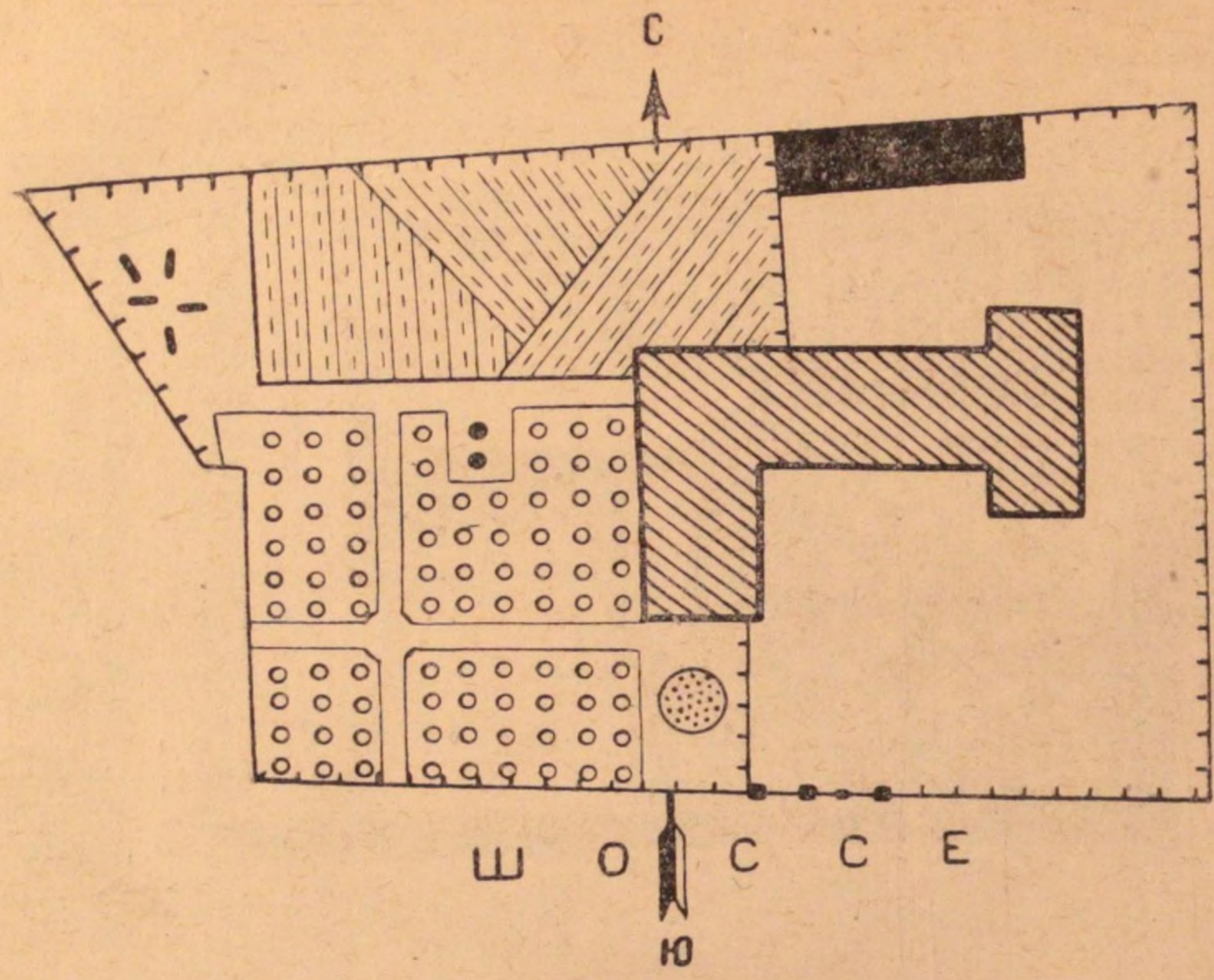

Масштаб

1см - 10 м

0 10 20 30 40 50 м

Молдьулу темдектер

Кюнтюндюгине баштанары

Географический площадка

Школа .

Дьилек сады

Сарай

Огород

Чечек ёскюрген дьер.

Адару дьери

Агаш чеден

18-чи дьурук. Школ участогынын' чертежи.

теринин' кемин билип аларга кюч эмес. Туш башка турган немелердин' ортодо ыраак дьуугын, олордын' кандый тала дьаар баштанып турганын, онойып ок билип алар.

Ёрёртён' самолеттон' фотографический аппаратла баскан школдын' участогы, база школ участогынын' чертежи — пландар болуп дьат.

Таскадулар: 1. План—чертеж аайынча дьартагар, ол кандый масштаб-ла дьуралган.

2. Молдьулу темдектер аайынча табыгар: школ, географический площадка, дьилек ёскюрер сад, таскак кайда.

3. Таскак ла географический площадка школдон' кажы тала дьаар тургулап дьат, билип алыгар.

4. Школдон' олор канча кирези ыраак туруп дьат, билип алыгар.

5. Школ участогынын' база школдын' бойынын' сынын ла талазын билип таап алыгар.

Дьердин' планы.

Ёрё бийикте школдын' юстиле самолет учуп барды. Онон' дьерди кепке баскылап алды.

Ол дьурукты адьыктап кёрюгер.

Ёрё бийик, эки километр дьерден' школьный участогы сюрекей кичинек кёрюнип дьат. Дье оны кеберинен' ле онын' турган аайынан' билип алар.

Школ участогына кюнбадыш ла кюнчыгыш тала дьанынан' деревненин' кичинек туралары, огородторы, ёскюрген агаштары дьаба дьууктап келгени, дьуруктан' кёрюнип дьат.

Школ участогынан' кюнтюштюк тала дьаар дьол (шоссе) барып дьат, онын' эки дьанына агаштар отургызылган.

Дьолдын' (шоссенин') бир келтегейи дьанында деревненин' туралары ла тапчы ороомдоры кёрюнгилейт. Туралар ла ороомдор, тюштюк таладагы суугa дьетире барган агашка дьууктап дьат.

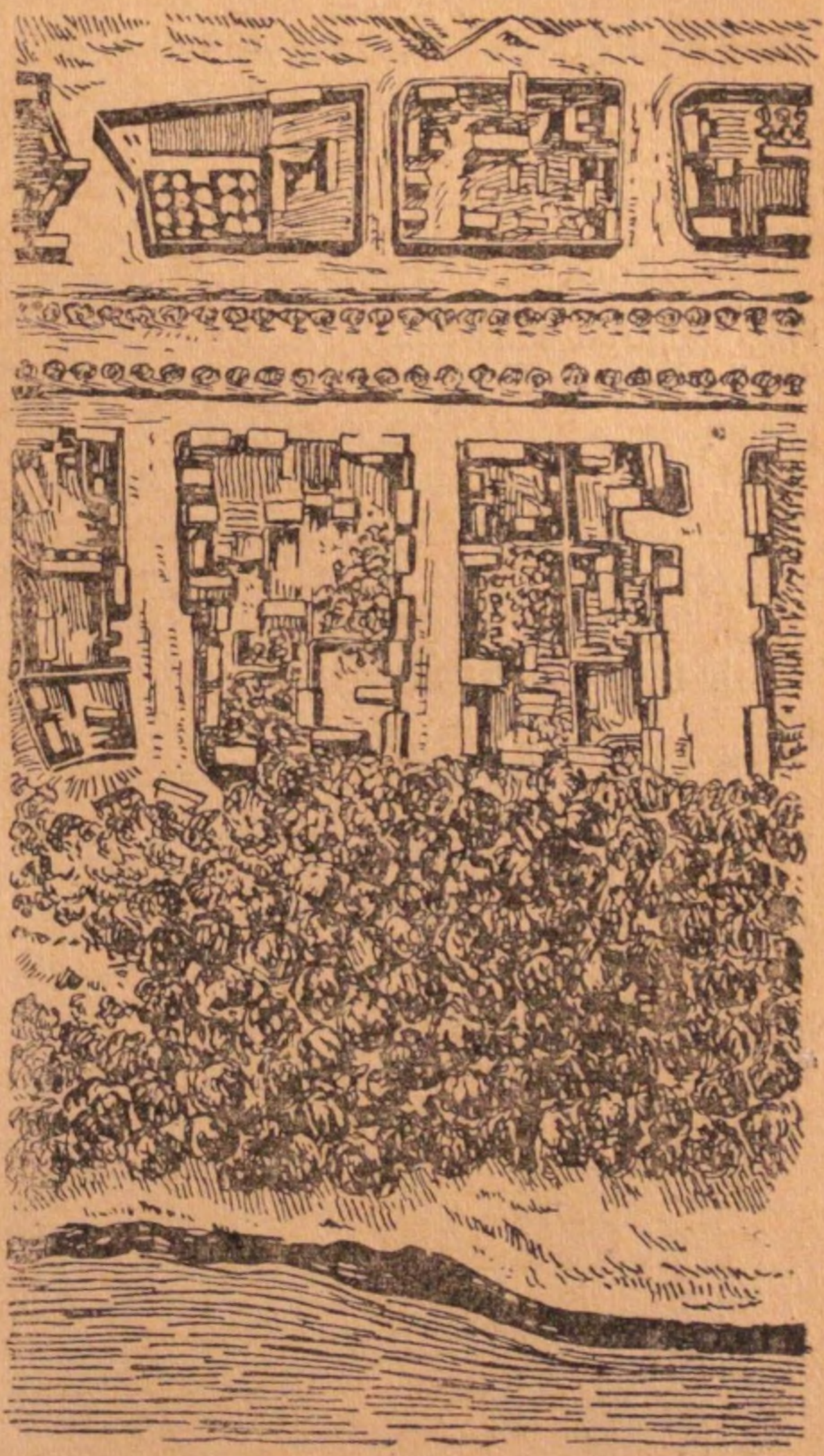

19-чы дьурук. Аэропланнан' базылган дьердин' планы.

Чертеж — планды, чертить эдеринен' оны самолеттон' дьурукка басса капшагай болуп дьат.

Самолет учуп ётти,

Книгохранилища
БИБЛИОТЕКА

дьердин' аайын кепке базып алды, — дьурук белен. Кажы ла туранын' турган дьерин, онын', эбиреде дьаткан дьерин, агаш ёскён дьерин, огород ёскюрген дьерин кемдьиирге керек дьок. Кажыла оромнын' сынын ла тууразын кемдьиирге керек дьок.

Дьаан городтордын' планын, агаш ёзюп турган дьерди ле сас бюткен участкалардын' пландарын, бистин' Союзта база онойып ок кепке баскылап дьат.

Дьердин', планы ол онын' бастырган сюри болуп дьат, ол ёрё бийиктен' чике тёмён кёргёнде, кёрюнип турган кезек дьердин' аайы кёрюнгедий.

Планда, дьерде турган неле немелердин' бастыра бюдюми, дьуралып турган эмес, дье олордын' дьан'ыс ла сомы, олордын' дьерде туруп дьаткан орды дьуралар.

Планда качанда болзо молдьулу темдектер ле масштаб берилип дьат. Масштабла кажыла баштанар дьанын кемдьиирге ключ эмес.

Таскадулар. 1. Самолеттон' баскан планды кандый масштабла дьурагап, дьартап алыгар.

2. Планнан' тюндюк тала ла кюнбадыш таланын' ортозындагы толыгынан' школ участканы табыгар.

3. Онон' школды, таскакты, садты, огородты табыгар.

4. Школдын' дьанындагы кичинек ороом (переулок) база шоссе школ участогынан' кажы тала дьаар турганын, дьартагар.

5. Дьолдын' (шоссенин') дьалбагы канча кирези, билигер.

6. Суу школ участогынан' канча кирези ыраак дьатканын, билип алыгар.

Дьакару. Бойыгардын' дьеригердин' планыла тузаланарга юренип алыгар.

1. Тёс баштанар аайынча планды тургузыгар. Планды картоннон' эткен кичинек листке эмезе фанерден' эткен доского дьаба тын'ыда кадап алыгар. Ол планды, 20-чи дьурукта кёргюскен аайынча, колго алала, онын' тюндюк тала дьаар баштанары, компастын' тюндюк тала дьаар баштанарыла келишпегенче, эбирип туругар.

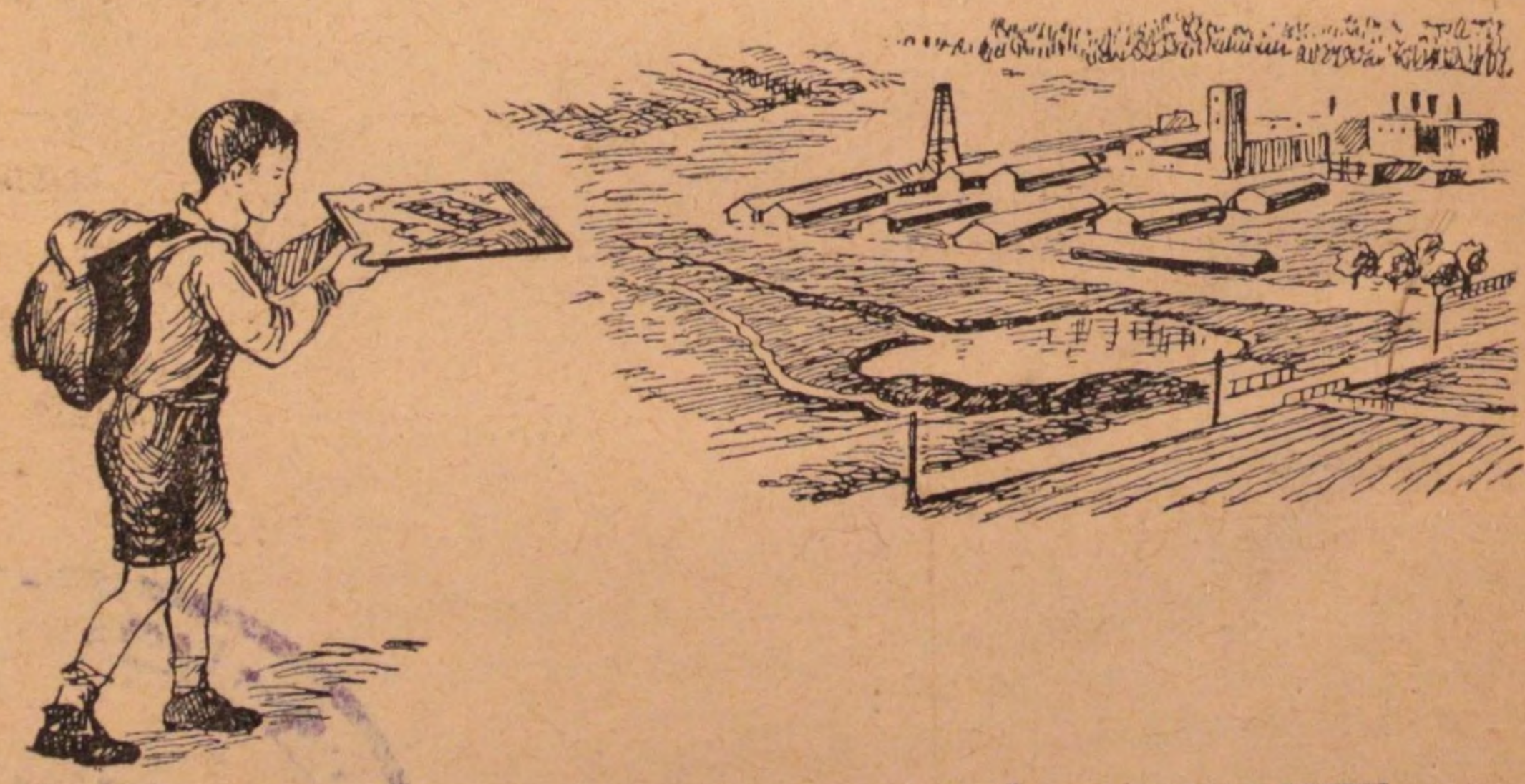

20-чи дьурук. Дьер аайынын' планын канайта тургузып алары.

2. Эбиреде кёрюнип турган немелерди планнан' табыгар.

Качан план чынынча тургузылза, пландагы темдектеген неле немелердин' турганы, дьерде турган немелердин' турганына тюн'ей болор.

Слер бойыгардын' турўп дьаткан дьеригерди планнан' табыгар. Эмди дьердеги кёрюнип турган немелерди де планнан' табарга кюч эмес болор.

Бодолында, слер турган дьеригерден' кюнчыгыш дьанында заводтын' трубазын кёрюп дьаткан болдыгар. Планды кёрюгер, анда кюнчыгыш тала дьаар завод темдектелген.

Дьерде кёрюнип турган ёскё дё немелердин' ончозын планнан' онойып ок таап алар.

3. План аайынча дьол табарын юренип алыгар.

Бодолында, теермен дьаар барар дьолды слер таап аларга дьаткан болзын. Дье слердин' турган дьеригерден' теермен агаш ажыра кёрюнбей дьат.

Планнан' теерменди таап алыгар, слердин' туруп дьаткан дьеригерден' ол кажы тала дьаар туруп дьат, адьаарыгар (21-чи дьурук).

Ол ок таланы дьерден' табыгар. Эмди теерменге барар дьолды дьерде темдектеп алары кюч эмес.

Школды эбиреде дьаткан дьердин' планын канайып дьурап алар.

Бойыгардын' дьеригердин' планын алыгар. Онын' юстине бир лист ару чаазын салала, оны булавкала тутурыгар эмезе учукла кёктёп салыгар. Лист чаазынла дьаба салган планды кёзнёктин' шилизине дьаба тудугар. Кёзнёктё кюннин' дьарыгы дьакшы тийип турган болзо, план чаазынды ёткюре дьарт кёрюнер. Оны карандашла чаазынга кёчюрип алары ла артып дьат.

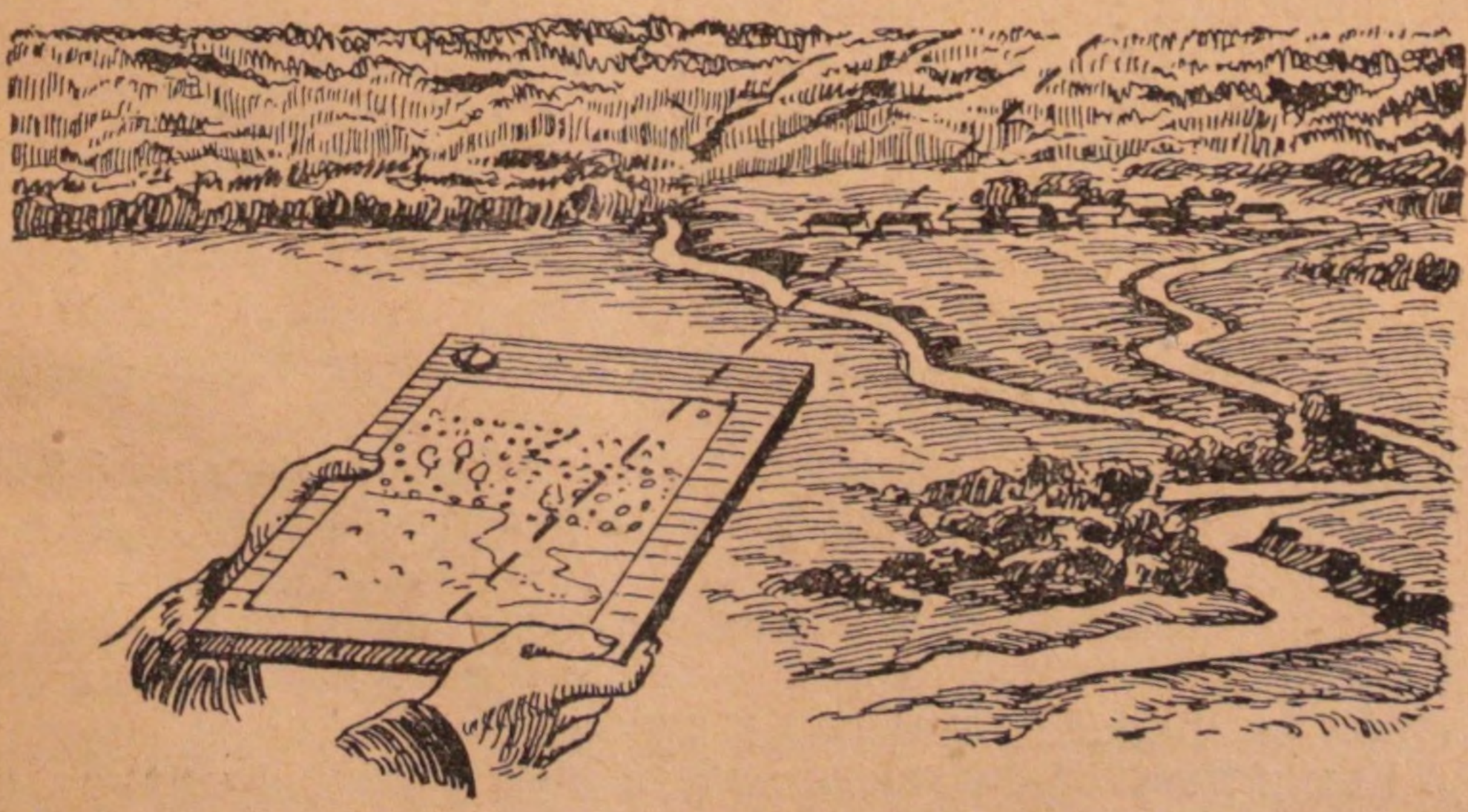

21-чи дьурук. Кажыла тала дьаар дьолды план аайынча канайып табар.

II. ДЬЕРДИН‘ ЮСТИНИН‘ КЕБЕРИ.

Дьакару. Бийик дьерге экскурсия эдитер.

Ол экскурсияда, слердин’ дьеригердин’ юсти кандый кеберлю болуп турганын, оны улус канайып тузаланып дьатканын, адьаарытар.

Тён‘ дьерден‘ бис нени кёрюп дьадыбыс.

Бу бичитенин кычырып турган туштa, учебникке салган «Бистин’ дьерибис» деп дьурукты кёрюгер.

Бис Высокий деп деревненин’ дьанындагы, тён’ дьерде туруп дьадыбыс. Эбиреде ыраак дьерлер кёрюнип дьат.

Тён’нин’ Кюнтюштюк тала дьаар тюшкени дьюргери дьадагай, ёскё талалары дьаар тюшкени каскак.

Кюнтюштюк тала дьаар дьюргери келтегейинде, кезип салган аштын’ сноптоpы коштой-коштой турган кыралар саргарып кёрюнет.

Кюнчыгыш тала дьаар келтегейи эки дьуукала бёлюктеле кезилген.

Ёскё келтегейлери одор дьерлерле курчалып калган, олордын’ ары дьанында агаштар кёрюнип дьат.

Тёстёктёрдин’ эки дьанын суулар курчап салган, кюнбадыш ла тюш кюнбадыш дьанынан’ Светлая деп суу агып дьат. Кюнчыгыш дьанынан’. Черная деп суу агып дьат.

Ол дьабыс дьер ак дьажыл ён’дю дьалан’дарла база састарла дьабылып калган. Анда-мында кёлдёр суркурап турат.

Черная деп суунын’ эки дьанында суу аккан, ак дьалан’ду дьабыс дьерлер база чёйилип дьат. Онон’ ары кюнчыгыш, кюнбадыш, тюндюк ле тюштюк тала дьаар кезектей кичинек тён’дю, кёс дьеткенче ле дьерде дьалан’ кёрюнип дьат (22-чи дьурук).

Ол дьалан’да кыралар, ак дьерлер ле кезектей агаштар бар болуп дьат.

Бистин’ дьерибистин’ юсти кёп сабазы тюс болот. Анда дьаан кадалгак дьерлер ле сюрекей дьабызаган кадьулар дьок.

Бистин’ дьерибис — **тюс.** Анда дьаткан дьаан эмес кёдюрин’и кырлан’дар — ол тён’ дьерлер болуп дьат. Бис бойыбыстын’ дьерибисти тён’нён’ адьаарып кёрдибис. Анда **дьабыс** та дьерлер бар. Кезик дьерлердин’ юстин терен’ **дьуукалар** да кечкени бар.

Дьакару. экскурсияда адьарып кёргён дьеригерди, бу айдылган аайынча бичип салыгар. Бойыгардын’ дьеригердин’ юстин, бу дьан’ы ла бичилген дьердин’ юстиле, тюн’ейлештиригер.

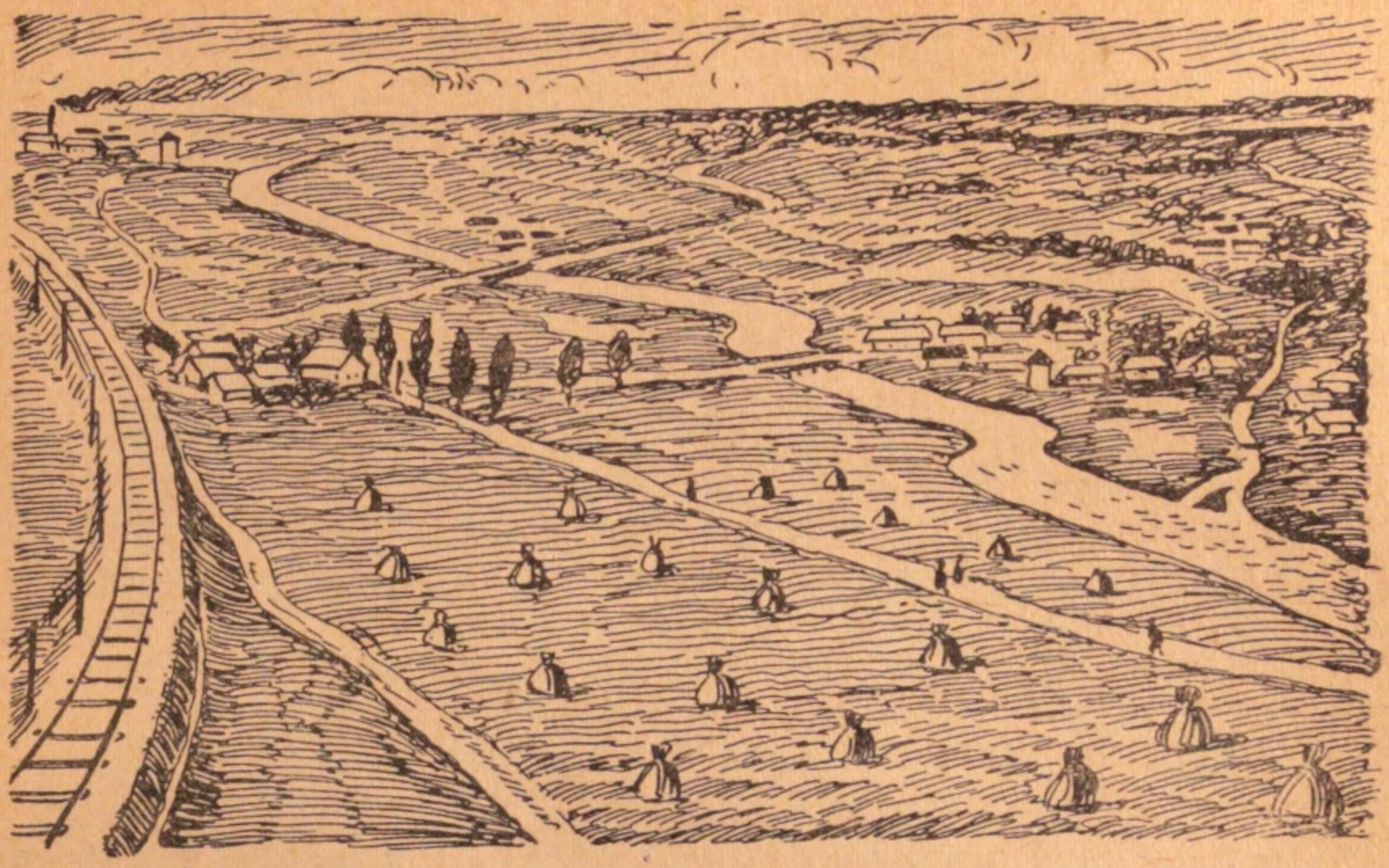

22-чи дьурук. Ыраагынан' кёргёндё, бистин' дьерибис.

Внеурочный ёйдё географический площадкадагы иш.

1. Тюс дьалан' дьердин' сомын эдигер. Географический площадкада кижинин' кеберинин' сынын 1 сантиметр эдип дьазайла, тургузыгар.

Андый кичинек улустар бар болгон болзо, ол географический площадка олорго дьаан, учы дьок тюс дьалан' болуп кёрюнер эди.

2. Тён' дьердин' сомын эдигер. Чыкту кумактан', бийигин 5, 10, 25 см эдип бир канча кумак тён'дёр эдигер.

Олорго коштой кижинин' кеберин тургузып салыгар. Андый кижиге ол тён'ичектер дьаан тён'дёр чилеп кёрюнер эди.

3. Дьуўкалардын' сомдорын эдигер. Чыкту кумактан' эткен, кумак тён'ичектердин' тёмён эдегинде, учту казыгашла, каскак дьаратту эдип, чичке дьуука (канавка) казыгар.

Ол дьуукага кижинин' кеберин тургузыгар.

Внеурочный ёйдё географический площадкадагы иш.

Ол ок Светлая деп суунын' сынынча дьердин' юстиле ёрё сюрекей бийикте самолет учуп барат. Летчик ёрёртинен' ак дьалан'дарла, кыраларла база агаштарла дьабылып калган бастыра талалар дьаар чёйилип барган тюс дьерди кёрюп дьат.

Самолеттын' алдында дьаркынданып турган лентага тюн'ей суу суркурап агып дьат. Дьурт деревнелер элес эдип ёдюп турат. Летчик мында баштапкыла катап учуп ёдюп дьат, дье ол учуп ёдюп турган тёмёнги сууны канайып адап турганын, суунын' куюла элестелип ёдюп турган деревнелердин' адын билер. Самолетты кажы дьанына баштандырарын ол билер. Дьердин' юсти кайда тюс, дьабызап конгодый дьердин' эптюзин ол билип дьат.

Мыны ончозын ол кайдан' билип дьат? Ерё кейде дьолдо дьок, неменин' аайын сурап алгадый улус та дьок. Летчикте топографический план бар. Ол планда самолет учуп ёдюп барып дьаткан дьердин' дьуругы бар. Кайда бийик дьер, кайда дьабыс дьер планда кёргюзилген, база деревнелер, кыралар, дьалан' дьерлер, агаштар, суулар, дьолдор ончозы планда темдектелген.

Летчик компасла планды чикелеп тургузып, кажы тала дьаар учарын билип дьат.

Топографический план ла карта дьан'ыс летчикке керектю неме эмес. Ол план аайынча дьорыкчылар — шин'жилечилер дьолдын' аайын билип дьадылар. Заводтор ло электростанциялар тудар дьер талдаар туштa, инженерлер ол планла, тузаланып дьадылар. Топографический план эмезе карта Кызыл Черюнин' дьуучыл ижинин' дьаантайын болушчызы болуп дьат. Дьерди чынынча билер керегинде, андый пландарла кажыла гражданин. Совет ороонды корулаарына Кызыл Черюге керек тужунда, бойынын' болужын дьетирерге тузаланарын билерге керек.

Самолет учуп ёткён кезек дьердин' бастыра бюдюмиле, учебникте салган «Бистин' дьерибис» деп дьурук аайынча, слер таныжып алдыгар.

Летчик учар туштa тузаланган план дьуруктын' алдында салылган.

Дьакару: 1. Ол планнын' алдында молдьулу темдекти дьакшы адьарып кёрюгер: «Дьабыс ла бийик дьерлер планда канайып темдектелип турган?» Сран'ай бийик дьер кандый ён'дю будукла будулган? Дьер дьабызаган сайын ён'и канайып ёскёлёнип дьат? Сран'ай дьабыс дьерлери кандый ён'дю будукла будулган? Каскак ла дьюргери тюшкен дьерлер канайда темдектелген, адьарыгар.

2. Высокий деп деревненин' дьанындагы сран'ай бийик дьерди картадан' таап алыгар. Ол ок дьерди топографический планнан' будуктын' ён'и аайынча табыгар.

3. Сран'ай ла дьабыс дьерлерди будуктын' ён'и аайынча планнан' табыгар.

4. Высокий деп деревненин' дьанындагы дьуукаларды табыгар.

Внеурочный ёйдё географический площадкадагы иш.

Узуны 96 см, тууразы 68 см участок кемдьип алыгар.

Ол участкада, топографический планда дьураганына тюн'ей, чыкту кумактан' дьердин' сомын эдигер.

Топографический планда кёргюскен кемдьюлердин' бастыразын 4 катап дьаандадар керек.

Высокий деп деревненин' дьанындагы тён'нин' бийигин 10 см эдигер.

Слердин' сомыгар пландагы ла картадагы дьерге чокум тюн'ей болзын деп, сууларын ла кёлдёрин кёк чаазыннан' кезип эдигер, темир дьолдорды чичке эмиктен' эдигер, тураларды бёлюктей дьара кескен тёрт кырлу (квадратный) агажактардан', агаштарды — дьен'естен' эдигер.

Тууга чыкканы.

Бис тууга эки кюн чыктыбыс. Чыгыт там ары кадалгак болуп турды. Бисин' будыбыстын' алдынан' таштар юзюк ле дьок кюркюреп, тёмён тоголонып турдылар. Кая таштан' кармаданып, дьюкле арайдан' бис турган дьерибисте тудунып турдыбыс. Кезикте, тюби дьок терен' ороны кырлай баскадый болуп турат. Барып дьаткан дьолыбыс сюрекей чичке учун, тёмён кёрюп ийгенибисте, тыныжыбыс буулуп тургандый болды. Кезик бирде, барып дьаткан дьолыбыс юзюктелип барат, бис ол терен' тюби дьок оронын' юстиле кечире калып турадыбыс.

Эмди, учында, бис туунын' карлу бажында, бийиги юч километр дьерде турубыс.

Базала дьарым километр ёрё чыксабыс, бис туунын' бажында болорыбыс. Дье дьолыбыста дьылым кая туру. Эмди канайдар? Буула бойы бойыбысты дьаба тан'ыжып алдыбыс, бирюбис дьеринен' тайкылып дьыгылар болзо, арткан экюзи оны токтодып алар. Арайынан' ёрё кармаданып баштадыбыс. Мен, колдорымла таштын' кылайып чыккан учынан' тудунып, буттарымды ёрё тартынып дьадым, онын' кийнинде база тудунып, онон' ары онойып ок там ла ёрёлёп турдым. Менин' нёкёрлёрим мени ээ'ий келип дьадылар. Колдордын' терези сыйрылып калган. Буттарым юзюкле дьокко таштан' дьастыгып турат. Таш стененин' учы кёрюнбей дьат. Колдорыбыс, кёжюй берзе, эмезе буу юзюлзе не болор деп, бистин' кажыбыс ла сананып дьат. Дье каянын' дьаан тектир дьери учурады. Анда 10 минут кирези тыштанала, база ла катап ёрё кармаданып дьадыбыс. Учында тошко бастыбыс. Кырдын' бажынан' ыраак эмес. Тошло чыгар бирле чыгыш дьер артты. Дье ол чыгыш сюрекей каскак учун, тошло барар аргабыс дьок болды. Тош чапкыш ла тошты ойо чаап, баскыш эдип чыккадый болды. Кажыла алтамды алтаарга сюрекей кючке келишти. Тынарга кюч, кей дьетпей дьат, чыткыттар да согулып турат, баш айланат, куску келет. Бир кезек алтамдардын' бажында токтоп, тыштангадый болуп дьат. Арткан — 20 метрди баспай, торт эн'мектеп дьадыбыс.

Базала калганчызын албаданып ийзебис, бис туунын' бажын-

23-чи дьурук. Тууга чыкканы.

да. Ол туудан' кёскё кёрингенин качанда ундубазыбыс. Ыраак-ыраак кёс дьеткенче туулар кёрюнет. Олордын' карлу баштары ёрё бийик кёдюрилип калган турат. Олордон' улалган тошто дьалбак тюжюп турат. Тёмён терен'инде суу мыйрылып агып дьат. Онын' дьанында билдирер билдирбес ле болуп деревне кёрюнип турды. Эбиреде бир де табыш дьок болгон. Кюн ажарына дьеде берген. Тууразынан' тийип турган онын' дьаркыны туулардын' карлу баштарын кызыл — кубакай ла алтын ён'дю дьарыгыла дьарыдып турды.

Дье бу картинала маккатыыры узак болбоды. Удабайла кырдын' тёмёнгизин булут бёктёп ийди. Деревнелер, суулар кёрюнбей калды. Туулар бирден'-бирден' булутка кёлёнип, дьоголып турдылар.

Бис тёмёндёдис. Каран'уй киргелекте, конор дьер таап аларга бачымдаар керек болды.

Бийик тууларга чыгары кижинин' кючи ле эп-сюмезин тын'ыдып дьат, дьеткер-тюбекти дьен'ерине юредип дьат.

СССР-да мун' тоолу туристтер дьылдын' сайын бийик туулардын' бажына чыгып дьат.

Дьакару: 1. Туулардын' бастыра бюдюмин тён' дьеригердин' бастыра бюдюмиле тюн'дештиригер.

2. Дьан'ыла тууга чыкканын бичигениле слердин' тён'гё чыкканыгарды тюн'дештиригер. Улус бийик тууларга чыгып, кандый тюбек — дьеткерге учуражып дьат?

3. Журнладын'ла газеттердин' дьуруктарынан', открыткалардан' база дьюзюн-дьююр куучыннан' «Туулар» деп альбом бюдюригер.

Внеурочный ёйдё географический площадкадагы иш.

Тён'нин' ле туунын' сомын эдигер. Географический площадкада чыкту кумактан' (кышкыда кардан') бийиги 25 см тён'ичек эдигер, база бийиги 110—150 см туу эдигер.

Олордын' бийигин тюн'дештиригер.

Туунын' сомынын' дьанына кижинин' кеберин тургузыгар.

Дьаан эмес тууны, кижинин' кеберине тюн'дезе, кандый болор.

Дьаан туулар дезе, кичинек кижичектин' кеберинен' кёрё, слердин' дьазаган туучагыгардан' 5, 10, 15 катап бийик болор.

Дьердин' юстинин' дьюзюн-дьююр кеберлери.

Дьердин' юсти бир аай тюн'ей эмес болор. Кёп сабазында тюс дьерлер учурап дьат. Олор дьюс ле мун' километрлерге барып дьат.

Кажы бир тюс дьер сран'ай тюп-тюс дьалбак болуп дьат. Дье тюп-тюс тюс те дьалан'дар кажы бир келтегейине келтен' аайлу болор. Тюс дьерде де дьаан эмес тён'дёр дьаантайын бар болуп дьат. Ыраактан' самолеттон', тён'дёр сран'ай билдирбей де дьат.

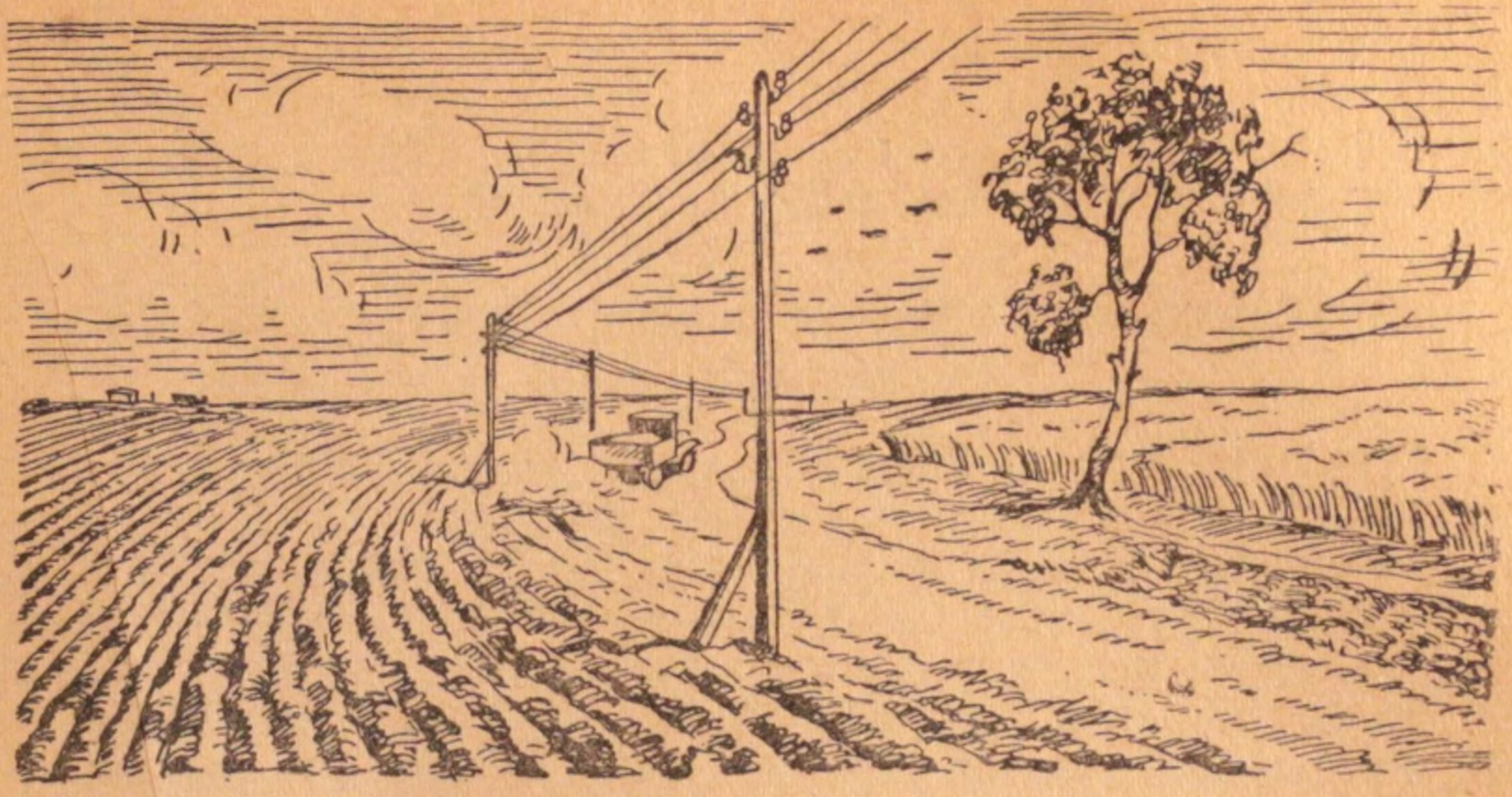

24-чи дьурук. Тюс дьер.

Дье кезик тён'дёр эбиреде турган дьеринен' 200 метрден' ажыра да ёрё кёдюрилип дьат. Андый бийик дьерлерди **туулар** деп айдар, дьерин — **туулу дьер.** Бийиги канча-канча километр туулар бар.

25-чи дьурук. Туулар.

Кёп сабазында эки дьан'ыс туу эмес, дье кёп туулар дьергелей тургулап дьат. Туулар бойы бойлорын ээчий тургулап дьат, олор ёрё булуттан' бийик кёдюрилип дьат. Туулардын' бийик баштары мён'кю карларла дьабылып калган.

Бистин' школды эбиреде дьаткан дьерди канайда тузаланып дьат.

Бистин' школ колхозко дьуук туруп дьат. Эбиреде дьаткан дьердин' кёп сабазы иштелип калган. Эбиреде колхозтын' кыралары, маалалары, садтары дьайылып калган дьадыры. Дьердин' кезиги бойынын' бюткениле бюдюзи аайынча тузазын берип дьат. Ол, элбек бюткен кара агаш (хвойный) ла суунын' куюнда, сугатту дьалбак дьерлер болуп дьат. Агаштын' аразынан' бистин' колхозчылар одын киреелеп дьат, дьалбак тюс дьерлерден' ёлён' дьууп дьат. Бу ёйгё дьетире тузаланбай дьада калган сас дьерлер база бар. Бу дьуукта оны шин'жилеп кёргёндёр, сюреен дьакшы торф таптылар. Эмди келер ёйдё оны иштегилеер. Бисти эбиреде элбек дьер дьадар тураларыбыстын', колхозтын' амбарларынын', аш кургадатан таскактардын', малдын' кажагандарынын' турар дьери болуп, тудулып калган.

Колхозтон' ыраак эмес механический завод ло рабочий поселок туруп дьат, анда 8 мун' тоолу ишмекчилер дьаткылап дьат. Бу дьердин' дьаан участогында дьалан'ла туралар, кандый ла эдилю постройкалар туруп дьат. Мында кыралар да, огород то дьок. Андый болзо, дьурттын' дьанында парк бар, дьурттын' тураларын эбиреде агаштар отургыскан.

Бистин' эбиреде турган дьерибисте ары-бери дьюрер дьолдорго тудулганы ас дьер эмес. Колхозтын' ортозында дьалбак ороом ёткён. Рабочий поселокто база канча-канча ороомдор бар. Бис дьаар Москвадан' асфальтла дьапкан дьол (шоссе) тюс лентала чёйилип келген бисти заводло база эбиреде турган деревнелерле юч ныкталу (грунтовой) дьолдор бириктирип дьат. Колхозтон' ыраак эмес темир дьолдын' эки линиязы ёткён; дьууктап дьаба келген темир дьолдын' айрызы темир дьолды заводло бириктирип дьат.

Дьакару. Слердин' школды эбиреде дьаткан дьердин' юсти канайда керекке тудулып дьат, оны куучындап берипер.

Мунда Улу Октябрьский социалистический революциянын' кийнинде кандый башкаланганы бар.

Дьердин' юстин тузаланары дьюзюн дьююр.

Дьердин' бир участогы иштелип кыралар, огородтор, садтар болуп дьат. Кезиги дезе природада бойынын' бюткенле бюдюзи аайынча **дьурт — хозяйстводо керекке дьарап, туза болот.**

Темдектегежин агаштар, ёлён'дю дьалан' дьерлер. Дьурт — хозяйство керегине туза болуп турган дьерди дьурт-хозяйствонын' иш эдер дьерлери деп адап дьат. Дьурт-хозяйствонын' иш эдер дьерлери башка-башка болор: кыралар, ёлён' бю-

дер дьалан' дьерлер, агаш бюдер дьерлер, онон' до ёскёлери. Дьердин' анча-мынча элбек бёлюги дьазалдын' (постройкаларын'), туралардын', заводтордын', фабрикалардын', электростанциялардын', школдордын', онон' до ёскё дьюзюн-дьююр туралардын' алдында дьадып дьат.

Ары-бери дьюретен ороомдор, ныкталу дьолдор, сай уруп дьазаган (шоссе) дьолдор, база тёмир дьолдор дьаткан дьерлер база да ас эмес.

Дьердин' юсти тюс дьерлерде де бийик туулу кыр дьерлерде де керекке тудулып турганы башка болуп дьат.

Тюс дьерлерде элбек площадьтардын' кёбизи кыра алдында болот. Сууларнын' дьанына маалалар чёйилип дьайылган. Дьабыс дьараттын' дьанында ёлён' бюдер дьалан' дьерлер ле састу участкалар. Тён'дёрдин' баштарында агаштар ла малдын' одооры дьадып дьат. Деревнелер кёбизи суулардын' дьанында тургулап дьат. Дьалан' дьерде дьолдор тюс болор; олорго кош тартарга дьен'ил.

Туулу дьерлерде, кыралар туулардын' ортозындагы дьабыс дьерлерде, кичинек участок болуп дьадып дьат. Агаштар кырлан'нын' юстин бёктёп дьат. Дьылым кая болуп, тёмён тюжюп турган ла келтегейинде агаштар дьок болуп, ёлён'дю дьалан'дары агаш ёзюп токтогонынан' ары бийикте болуп дьат. Туулардын' баштары карла, тошло бёктёлип калган дьадат.

Деревнелер туулардын' ортозында дьаткан ак дьерде тургулап дьат.

Туулу дьердеги дьолдорды, дьюргеери дьадагай дьерлерле мыйрыктадып эдип дьат. Тууларда кош тартары сюреен кюч неме болуп дьат.

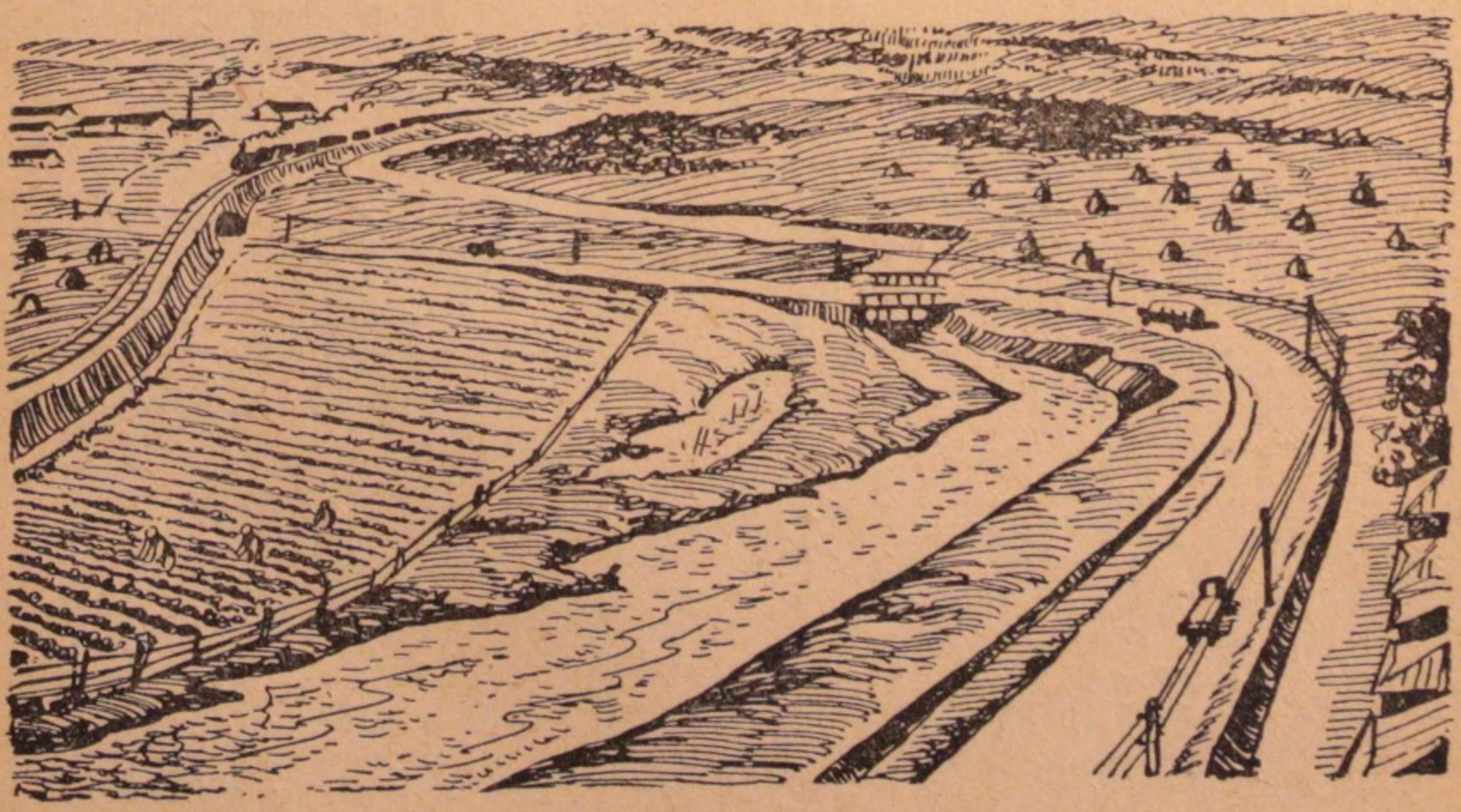

26-чы дьурук. Тюс дьердин' юстин канайда тузаланып дьат.

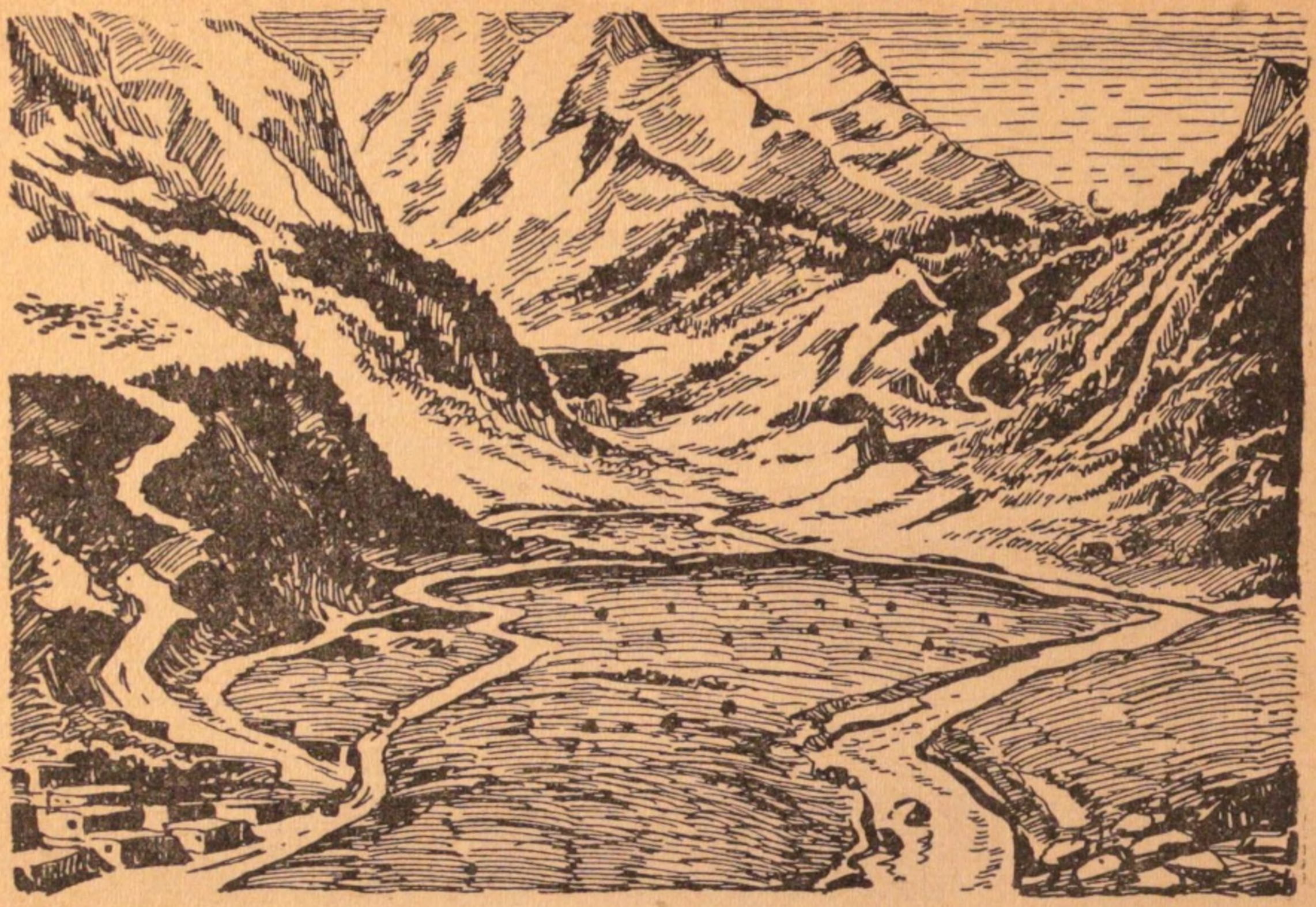

27-чи дьурук. Кырлу дьердин' юстин канайда тузаланып дьат.

Таскадулар. Топографический план аайынча дьартагар:

1. Кандый дьерлерде бийикте бе, эмезе дьабыста ба, дьалан' дьерлерин кёргюскен?
2. Састары кандый дьерде кёргюзилген?
3. Деревненин' кандый дьанында сас дьерди кургадар иш ёдюп дьат?
4. Одор дьерлер кайда кёргюзилген?
5. Агаштар кандый участкаларда ёзюп дьат, бийикте бе айса дьабыста ба?
6. Высокой деп деревненин' кажы дьанында дьалбыракту агаш, база кажы дьанында колый ёскён агаш, ийне бюрлю агаштар тургулап дьат?
7. Планда огород кайда?
8. Дьурукла тузаланып, планнан' кыраларды табыгар.

III. ДЬЕРДИН‘ АЛДЫНДАГЫ ЛА ЮСТИНДЕГИ СУУЛАРЫ.

Дьердин‘ алдындагы суу.

Дьааш дьаап турган туштa эжикте, садта, огородто не болуп турганын кёрюгер.

Дьааштын’ баштапкы тамчыларын кургак дьер бойына тюрген алынып, чыкталып дьат.

Дьааш тамла тын’ып дьат. «Кандый сюреен дьааш» деп, улус туралардын’ ичинде база таскактын’ алдында дьажынарга мен’дегилеп дьадат. «Кёнёктён’ суу ургандый» дьааш эмдиге дьаганча. Дьааштын’ суузы эжикле, садла агып дьат. Дьааштын’ суузы биригип, кичинек агын суулар болуп барат. Ол кичинек агын суулар база бир агын сууларла биригип тюрген суу болуп, огородтын’ грядаларынын’ ортозыла, дьолдо шоркырап агып дьадат. Дье, дьааш ёдё берди. Кюн тийди. Дьааш тужундагы аккан кичинек суучактар бир эмештен’ тёмён ага бердилер. Суунын’ кезиги дезе, дьерге ёдё берди. Ол кайда барды?

Суу кумакты ла той балкашты канайда ёдюп турганын билерге, слер естествознаниянын’ урогында ченемел эткенигерди сананып алыгар. Слер ол тушта нени адьарыдыгар?

Кумакты ёткюре суу тюрген ёдюп турат. Той балкашты суу табылап ёдюп болбой ,дьердин’ юстине узак токтоп турат. «Той балкаш суу ёткюрбес» «кумак дезе ёткюрер» деп слер айтканыгар.

Дьердин’ юстинде андый ок болуп дьат. Дьааштын’ тамчылары ла кичинек суучактар дьердин’ кюбюр кыртыжын ла кумакты ёдюп, там ла терен’деп кирип дьат.

Дье суу той балкаштын’ эмезе кату таштын’ кыртыжына дьетти. Суу мында дьуулуп кёптёп дьат.

Дьердин’ алдындагы суу бюдюп дьат.

Кара суулар эмезе дьер алдынан‘ чыккан суу.

Дьердин’ алдындагы суу, суу ётпёс кыртыштын’ юстиле агып дьат. Ол сууга дьолында суунын’ дьарады, эмезе дьуука учурап, агып турган кыртышту тыштына кёрюнип турза, суу да дьердин’ юстине чыгып дьат.

Онойып **кара суу** эмезе **дьул суу** бюдюп дьат.

Дьакару. Слердин’ дьердеги кара сууларды кёрюгер.

28-чи дьурук. Кара суу башганы.

Деревненин' дьанында дьуукадагы дьаан таштын' алдынан' кара суу тееп, чыгып туру. Тюжю-тюниле дьул суу шаркырап, табыштанып дьууканы тёмён агып, анда кичинек сууга кирип туру.

Кара суунын' суузы ару, дьарык, оны ичип турган туштa, кижинин' тижи онын' соогына чыдабай, сыстап турар.

Кара суунын' тюби кумакту, дьылтыркай дьараш таштары суунын' тюбинде дьылтырап дьадар.

Кара сууга, курт-кон'ыс тудуп дьиирге ле суу ичерге, куштар учуп келгилеп дьат.

Изю кюндерде балдар кара суунын' дьанында ойноорго, онын' ару суузына кирерге дьилбиркеп дьадылар. Мында серююн, сюреен дьакшы.

Кара суулар, ичерге дьакшы ару суу берип дьат. Олор бойлорынын' суузыла агын сууларды, буунтыларды, кёлдёрди толтырып дьат. Кезикте сууга эжинип турган туштa, кижи сран'-ай соок суулу дьерге учурап дьат. Ол дьерде суунын' тюбинен' кара суу чыгып турган дьер болор.

Таскаду. Топографический планнан' кара сууны табыгр. Ол кандый деревненин' дьанында?

Колодецтер (казынты суу).

Бир деревнеде кара суу дьок болгон, онын' учун анда ичетен дьакшы суу дьок болгон. Колодец казарга дьёп бюдюрдилер.

Ишти баштадылар. Кюректин' алдынан' ару кумак чачылып турды. Бир тюш кастылар. Оронын' дьанында кёп кумак чогулды, суу дезе чыкпай турды. «Кумактан' суу табары дьок, калас казарга да керек дьок» — деп, улус чугулдажып, арбанды.

Экинчи кюнинде база кумак, суу дьок. Ючинчи кюнинде база. Ишти таштаарга санандылар, дье оронын' тюбинде казып турган бир дьиит уул «кумак чыкту, суу» — деп, кенетийин кыйыгырды. Ишти база катап тюргендедип иштегилей бердилер. Бир час ёткён дьок, оронын' тюбинде кумак эмес, той балкаш чыгара таштагылай бердилер. Тюбинде суу кёрюнди.

«Токтогор! казарга болор, сууга дьеттибис! — деп бригадир кыйыгырды.

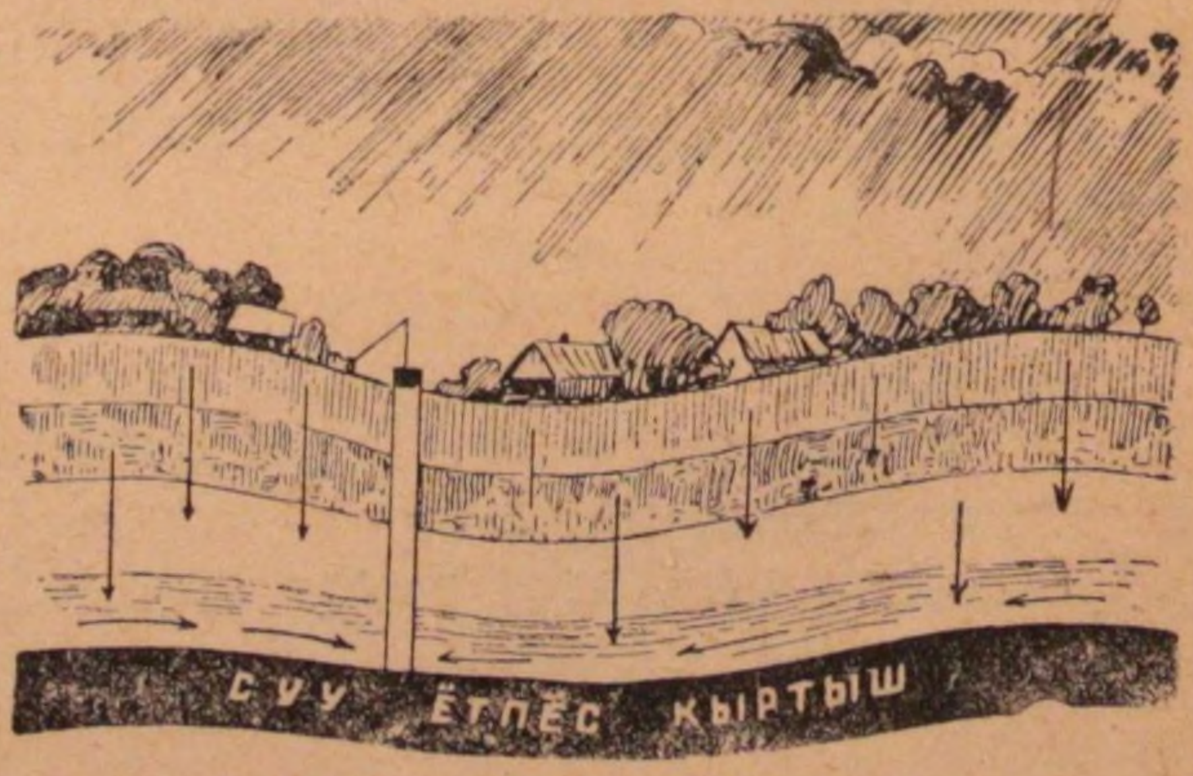

29-чи дьурук. Колодец.

Эртенгизинде колодецтин' талортозына дьетире ару суу толо берди.

Кара суу дьок дьерде, дьердин' алдындагы суу дьер юстине чыкпай турган дьерде, дьаткан улустар сууны бойлоры дьерден' чыгарып турат. Дьердин' алдындагы суу дьуулуп турган дьердин' кыбына дьеткенче, казынты казып турадылар. Аразында колодец те сюрекей терен' болот — кёрёр болзон', суузы да кёрюнбей турар.

Дьааштын' ла дьастын' суулары нени эткилеп дьат.

Дьааш тужунда бюткен кичинек агын суулар табынча сууга кийдире ага бергенин слер билип дьадыгар. Туранын' эжиги, сад, огород, дьол, суудан' чёлёлёнип топсыды.

Дье дьердин' юсти кандый болуп калган, оны кёрзёгёр: онын' бастыразын дьааштын' суузы дьырып салган. Дьердин' кюбюр кыртыжын ла кумакты ограданын' ичпек дьерлеринен' ойдык дьерине кёчюрип салган. Дьааштын' агын суузы ёдюп, дьыра дьиип салган дьерде, таштарды ёнётийин салып койгон немедий, дьадып калган кёрюнип дьадат. Огородто бир канча грядаларды дьок эдип алып барган. Дье анчадала тён' дьердин' дьолын тын' дьыра дьиип салган. Анда дьааштын' суузы ончозынан' артык казырланган. Эмди онын' ордына терен' дьыра ойдыктар болуп калган: дьолло барып та болбос.

Дьаскыда, кардан' кайылып аккан суулардын' нени эдип дьатканын кёрзёгёр. Экпинденип агып тюшкен кичинек суучактар дьаан сууга туш дьанынан' кирип дьадылар. Суу дьарадынан' ажып, кёп дьерди алып дьат. Мында дьолды дьыра дьиип салган, анда чеденди алып барган, кыраларга огородторго кумакты, эмезе соормок балкашты (ил) экелип чоккон. Дье дьаскы суунын' эдетен тюбектеринин' тоозына да чыгып болбос.

Дьакарулар. 1. Дьаан дьааштын' кийнинде туранын' эжигинде садта, дьолдо кичинек суулар канайда бюдюп дьат, адьарытар. Ол агып барып дьаткан кичинек суулар, дьолой кандый кубулта этти, кёрюгер. Дьолдо, огородто, кырада суунын' дьарадында дьыра дьиип бузулып дьайрадылганы бар ба? Суунын' агызып экелгенниле кыраларды, дьалан' дьелерди, огородторды, юрегени бар ба?

2. Слердин' дьеригерде дьуука бар болзо, оны адьыктап кёрюгер. Ол терен' бе? Ол дьуукада агып турган кичинек суу бар ба? Дьааштын' кийнинде ле дьаскыда дьуука дьаанап дьат па? Дьуука дьолды эмезе кыраны бузуп юреп турў ба? Дьуука суу дьаар кумак ла соормок балкаш чыгарып туру ба? Агашла туй ёзюп калган дьуукалар бар ба? Агаш ла туй ёзюп калган дьуука сууга тын' дьиилип дьат па, айса агаш дьок дьуукалар сууга тын' дьырылып дьат па?

Дьуука.

Терен' дьуукага киригер. Онын' кадай тюшкен дьарады ёрё бийик кёдюрилип дьат. Тен'ери чичке дьолдый кёрюнип дьат. Тюбинде суу шаркырап дьат. Онын' учына дьетире эмезе баштапган **бажына** дьетире базыгар. Мында ол тын', терен' эмес. Анда кичинек суу чыгып агып дьат. Кезик дьуукаларда андый да кичинек суучак дьок.

Дье дьаан дьааш дьаады. Дьааштын' суузы дьуукага туш дьанынан' агып тюшти. Балкашту, боромтык суу дьууканын' эки дьанына согуп, онын' тюбиле табыштанып агып дьат; дьерди болчоктоп юзюп, оны дьуукала тёмён агызып дьат. Дьааштын' суузы дьууканын' юстин дьыра дьиип, онын' тюбинде оролор казып дьат. Эки дьанына база дьан'ы кичинек дьуукалар бюдюп дьат. Олор дьерди туш дьанына дьыра дьиип, кайдар ла дьылып кыраларды дьырып, деревнелерге дьууктап, ороомдорды дьырып, дьолдорды дьок эдип, туралардын' алды тёмён ёдюп киргилеп дьат. Дьуукалар дьурт-хозяйствого дьаан кор дьетирип турат. Аш дьакшы бюдер сюрюп салган дьерлерде, олор анчадала тюрген ёзюп, сюрекей дьаанап турар. Онойып Харьковтын' дьанында бир дьуука 15 дьылга 230 метрге узап ёсти.

Эмди дьуукаларла тартыжып дьат.

Анчадала дьууканын' бажындагы агаштары коруланып дьат. Агаштар бойлорынын' тазылдарыла дьер кыртыжын тын'ыдып дьат. Агашты кезип салган дьерде ойто дьан'ыдан' агаш отургызып ёскюрип дьат, дьуукалардын' баштарын чырбагалла тын'ыдып дьат.

Таскаду. Кандый деревненин' дьанында дьуўкалар бар, оны топографический планнан' таап алыгар.

30-чы дьурук. Дьуука.

Кичинек суу.

Школдон' ыраак эмес, Ивановка деп деревненин' дьанында кичинек агын суу бар. Ол, чиби агаштын' ортозыла агып турган учун, оны Елица (чибичек) деп адап дьат.

Географиянын' бир урогында, юредючи бойынын' юренчиктеринен' — «Бистин' кичинек суучагыбыс кайдар агып дьат, онын' учы кайда?» — деп сурады. Балдар ончозы башка-башка айдып, сёс былажып турдылар. Бойынын' кичинек суучагын бирюзи де дьакшы билбей турганы дьарталды. Кичинек суучак дьаар экскурсия эдер дештилер. Эртенги кюнде, чаазын, карандаш база компас алала, суучакка бардылар.

Суунын'бажы (исток) чичкечек, дьыланга тюн'ей мыйрыйган суучак агаштын' аразыла агып турды.

«Дье, балдар, суу кайдан' чыгып дьат, оны кемигер озо табар?» Балдар ончозы ак дьалан'га чыгара дьюгюрдилер. Мында чык болуп туру, буттардын' алдында суу мачылдап туру.

— Мен таптым, кара суу бу туру —деп Катя айтты.

Ончозы, тюбинде дьерден' суу чыгып турган орого, дьюгюрип бардылар.

— Бу Елица деп суунын' **бажы,** — деп юредючи — айтты.— Бу дьерди дьурап алыгар.

Суучактын' агып тюшкени аайынча тёмён. Суунын' кажы тала дьаар агып турганын компастан' кёрёлё, онын' агып турган аайынча тёмён бастыбыс. Суу эн' баштап кюнчыгыш тала дьаар аккан, онын' кийнинде кюнтюштюк дьаар бурулды. Кезик дьерде ол, кою дьыранын' ортозында кёрюнбей турды. Балдар компаска кёргюлеп, кажыла бурулчыкта, суунын' дьаан бурулганын бойлорынын' дьуруктарында темдектеп алып турдылар.

Агаштын' аразынан' чыгала, тён'гё чыктыбыс. Суунын' ак дьалан'ла мыйрын'далып барганы, мынан' ыраак дьерге кёрюнип турды.

Суунын' бурулгандарын дьурап алдыбыс. «Кичинек, эмезе дьаан суунын' агып терен'жиде дьиип салган дьерди суунын' **коолы (руслозы)** деп айдар» — деп юредючи айтты.

Кичинек суунын' ижи. Балдар кыр тёмён сюгюн чилю тюжюре дьюгюреле, кичинек суунын' дьанына дьюгюрип келдилер. Ол суга агаштын' корбозын таштайла, ол тёмён агып барып дьатканын кёрдилер, суунын' агып барып дьаткан аайынча, тёмён башталып бардылар.

Суунын' агып турган аайынча, онын' он' ло сол дьарадын

31-чи дьурук. Кара суунын' он' сол дьарады.

Книгохранилище

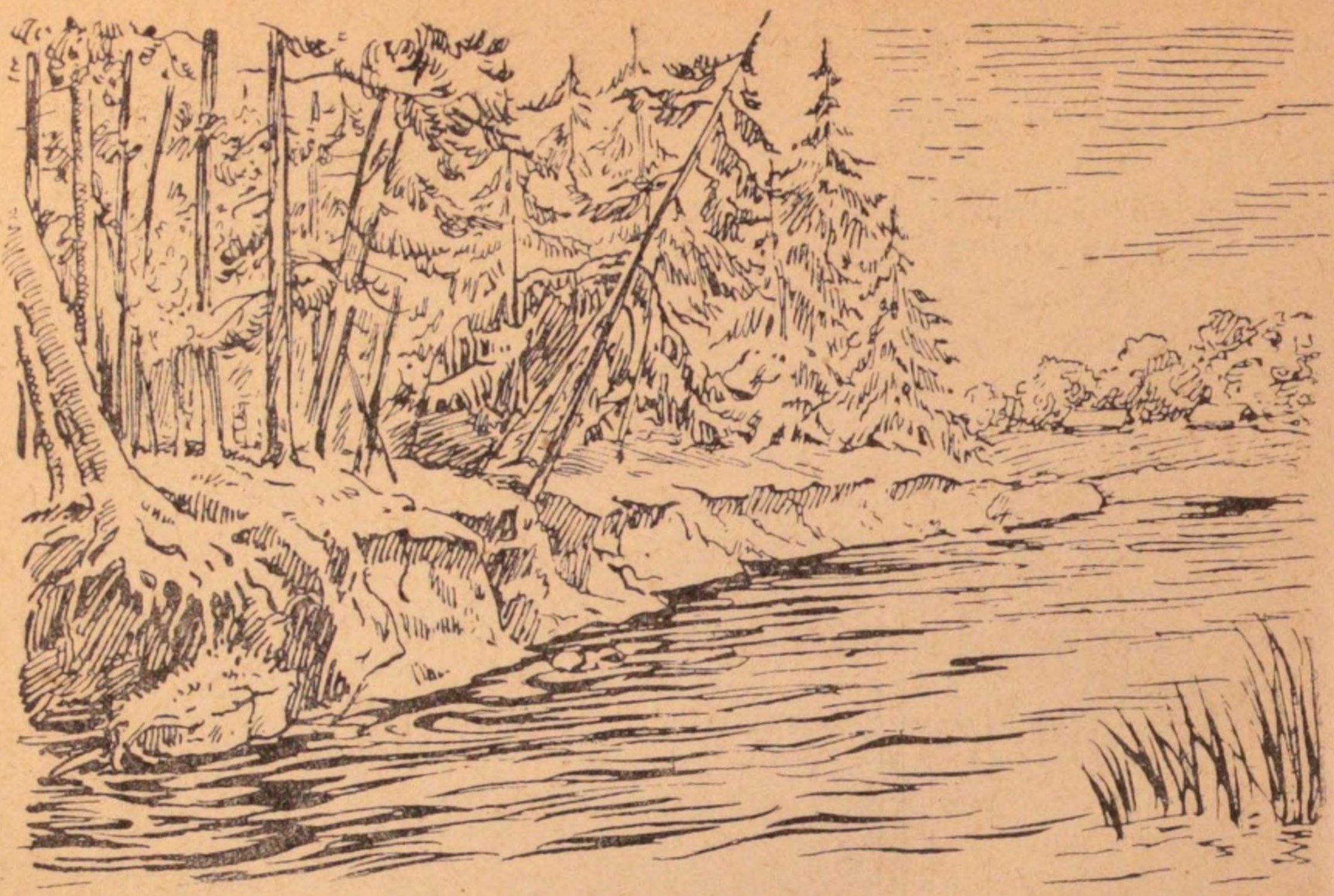

32-чи дьурук. Дьаратты дьыра дьиип турганы.

билип аларына юренип алдылар. Суунын' агып барып дьаткан аайынча тёмён баштанып турза, он' дьанында он' дьарады, сол дьанында сол дьарады болор.

Таштар ла арайынан' табыштанып, кичинек суу дьобожынан' агып дьат. Онын' суузы дьарык: оок дьылтыркай таштарла «сайла» дьабылып калган кумакту тюби кёрюнип дьат.

Суунын' агыны тюрген дьерде суунын' тюбиле оок кумакты ла таштарды агызып баратканы кёрюнип дьат.

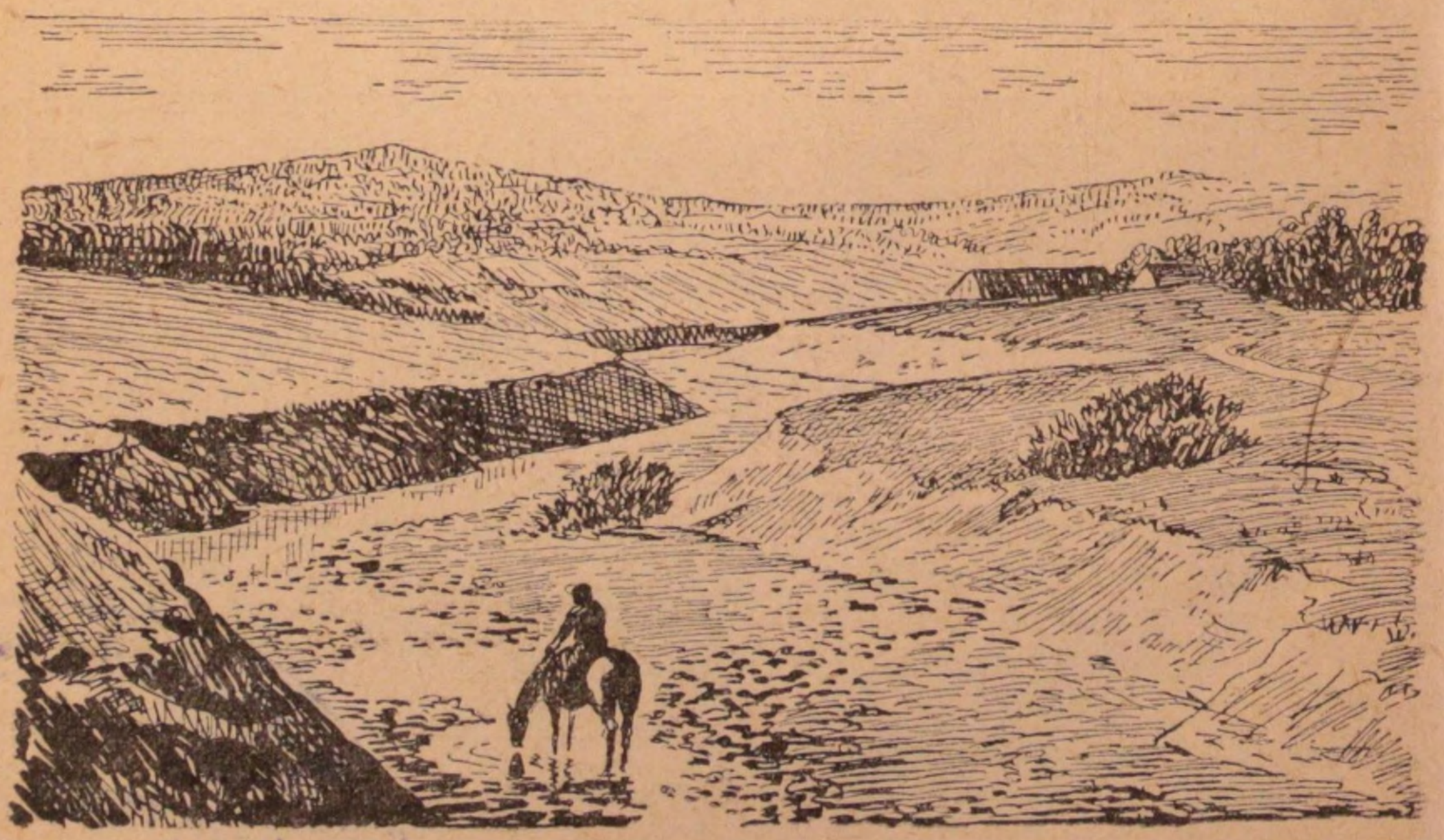

33-чи дьурук. Суунын' дьайтам ичи.

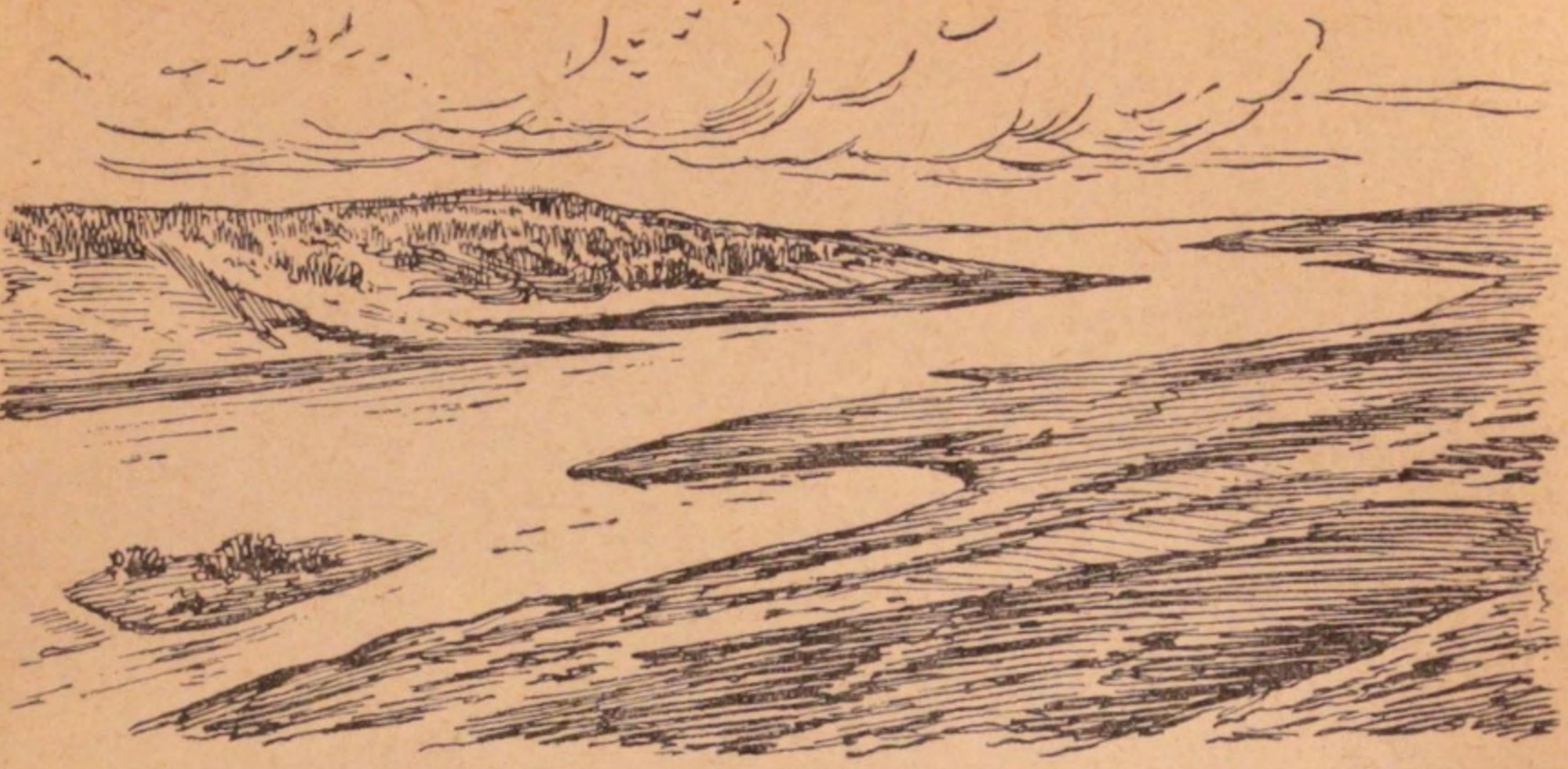

34-чи дьурук. Ортолык ла дьарым ортолык (токой).

Суунын' агып бараткан дьолында тён' эмезе дьаан таш учураза, суу оны эбиреде агып, дьен'ил ёдюп баргадый келтегейи дьаар барып дьат.

Кичинек суунын' кажыла бурулган дьеринде, онын' ижи кёрюнип дьат. Суунын' тебюзи агып келген кючиле дьараттын' бир дьанын табарып, оны дьыра дьиип, дьерди дьаан болчоктоп сындырала, агызып дьат. Онон' улам агаштардын' тазылдары да тыштында кёрюне чыгып дьат (32-чи дьурук).

Суунын' бир дьанында одоштой дьаткан дьараттын' суузы тымык, суунын' кючиле агызып экелген кумагы анда токтоп дьат.

Онойып дьылдын' дьылга суу бир дьарадын дьыра дьиип, одоштой дьаткан дьарадына кумакты экелип салып дьат. Суу дьакалай дьалан' **дьер бюдюп** дьат (33-чи дьурук).

— Кёрюгер балдар, суунын' ортозында — дьер. Ол **ортолык** деп, юредючи айтты (34-чи дьурук).

— Бу мыны кёрзёгёр, дьараттын' бир кичинек бёлюги бюк болуп суга ичкери ыраак киргени — **дьарым ортолык** болор.

Кичинек дьул суунын' оозы. Елица деп суу Ока деп суга кирип турганын балдар билген. Ого дьедер деп дьёп бюдюрип алдылар.

Кёп дьер ёдюп барды, чылагылай берди.

— Алдырбас балдар, удабас дьедерибис. Елица чикдьок дьалбая берди, кёрюгер.

— Ненин' учун ол дьалбая берди?

— Мен билерим, ол кичинек суга онын' дьарадынан' база суучактар кийдире агып тургандарын мен кёргём! — деп Вася кыйыгырды.

— «Чын, ол суулар Елицага киргилеп, оны там ла ары толтырып, дьаанадып дьат».

Ыраагында Ока суунын' юсти дьалтырады.

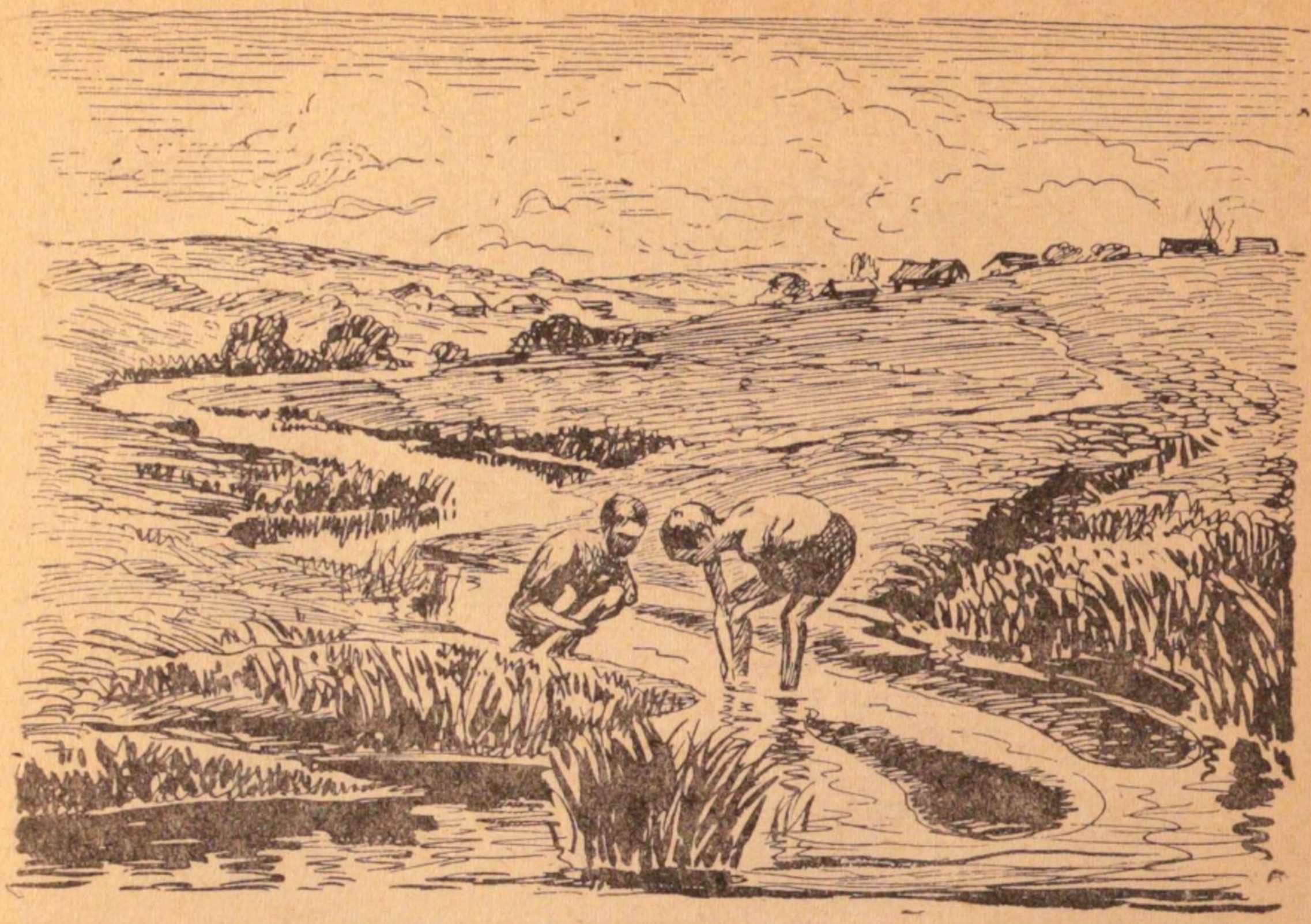

35-чи дьурук. Дьул суунын' оозы.

Елица дьалбайып, агынтызы тымык болуп барды. Онон' ары ыраак эмес, Елица Окага кирди.

— Бу мындый **дьери суунын' оозы** деп адалып дьат. Кёрюгер: кичинек суунын' келип киргенинде — суунын' агызып экелгени (наносы), суунын' орто тужунда дезе кумаксу ортолык. Ол суунын' алып экелген кумагынан' ла соормок балкаштан' бюткен.

Дьакару. Кичинек сууга (эмезе агын сууга) экскурсия эдип, оны мындый план аайынча шин'жилегер:

1. Кичинек суунын' башталган бажын (истогын) табыгар.
2. Кичинек суу кажы тала дьаар агып дьат, оны компасла билип алыгар.
3. Онын' салалары бар ба, кёрюгер. Бар болзо, олор кажы дьанынан' кирип дьат.
4. Кичинек суу кандый дьерлерде дьарадын дьыра дьиип, дьемирип дьат. Кандый дьерлерде кумакты чогуп дьат, табыгар.
5. Ортолыктар ла дьарым ортолыктар бар ба, кёрюгер.
6. Кичинек суу кайдар кирип дьат, билип алыгар.
7. Сууны дьурайла, онын' бажыла оозы кайда, бичип салыгар. Саадакла онын' агып турганын кёргюзигер. Онын' он' ло сол дьарады кайда, бичип салыгар.

Топграфический план аайынча **таскаду.**

1. Светлый деп сууга экскурсия. 1. Светлый деп суу кайдар агып дьат, саадак аайынча билип алыгар? 2. Кажы дьарадында (он'бо эмезе сол бо) Бугровка деп деревне туруп дьат? 3. Суунын' кажы дьарады кадал-

гак, кажызы дьюргери? 4. Кажы дьарадында састар ла кёлдёр бюткен? Суу кажы тужунда кумактарды чоккон? 5. Суунын' кажы туштарында кюрлер кечире салылган. (Молдьулу темдекти кёр). 6. Суунын' кажы тужунан' тан' атла кечерге, эптю (молдьулу темдедти кёр). 7. Светлый деп суунын' дьараттарындаги ёзюмдер канайда кубулыш дьат? (молодьулу темдектерди кёр).

II. Кара деп сууга экскурсия: 1. Кара деп суунын' агып чыккан бажын табыгар. 2. Ол кайдан' чыгып дьат? 3. Кара деп суунын' бажындагы дьери кандый? 4. Кара деген суу кажы дьанына агып дьат. 5. Суунын' он' дьарадын табыгар, сол дьарадын табыгар. 6. Кара деген суунын' салалары канча? 7. Олор кажы дьанынан' кирген? 8. Кара деген суунын' саларынын' бирюзинин' ады не? Ол кайдан' чыгып дьат?

Дьаан суу.

Тюс дьерлерде дьаан суулар дьаантайын кичинек суучактардан' башталып дьат. Ол кичинек суучактар биригип, суулар, дьаан суулар боло берет. Суулар там ары ыраак агып турат. Суулар бойынын' барып дьаткан узак дьолында кёп салалар, кичинек ле дьаан суулар алып дьат.

Бир канча салалар кирген сон'ында, суу дьаанап, суузы кёптёп барат. Тюс дьерле арайынан', бир дьанынан' база бир дьанына дьайылып, ол тапла агып барат. Суу кадалгак дьараттарын бузуп, дьабыс дьюргери дьараттарында агызып экелген кумагын артызып дьадат.

Тюс дьердеги дьаан сууда качанда болзо табышту болор: улус ла кош тарткан керептер ары-бери юзюк дьок дьюргюлеп турат.

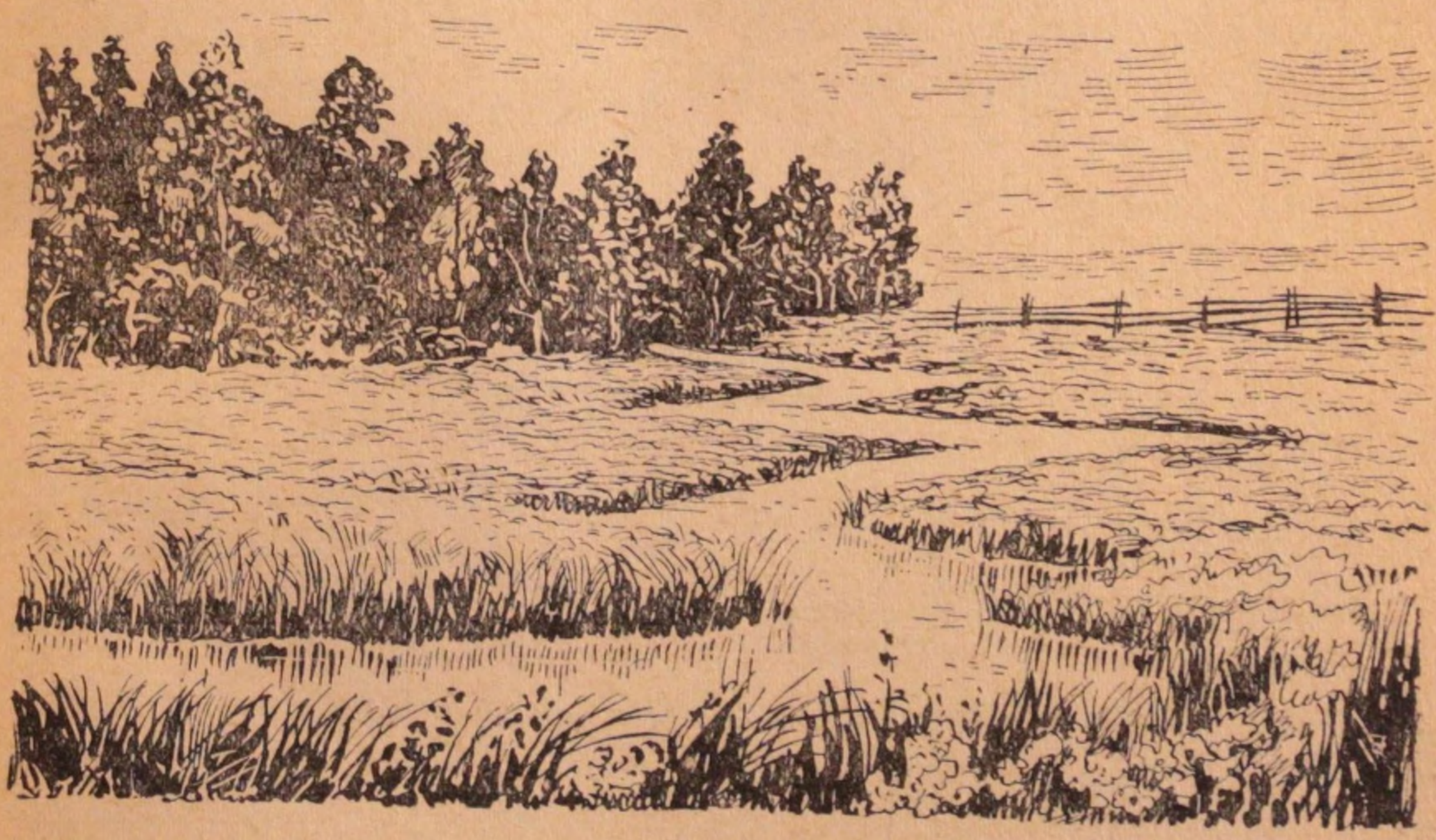

36-чы дьурук. Бистин' Союзыбыстын' эн' дьаан Волга деп суузы састан' кичинек суу болуп чыгып дьат. Ёрё бажында ол дьаан эмес, оны кечире алтап та ийерге дьен'ил.

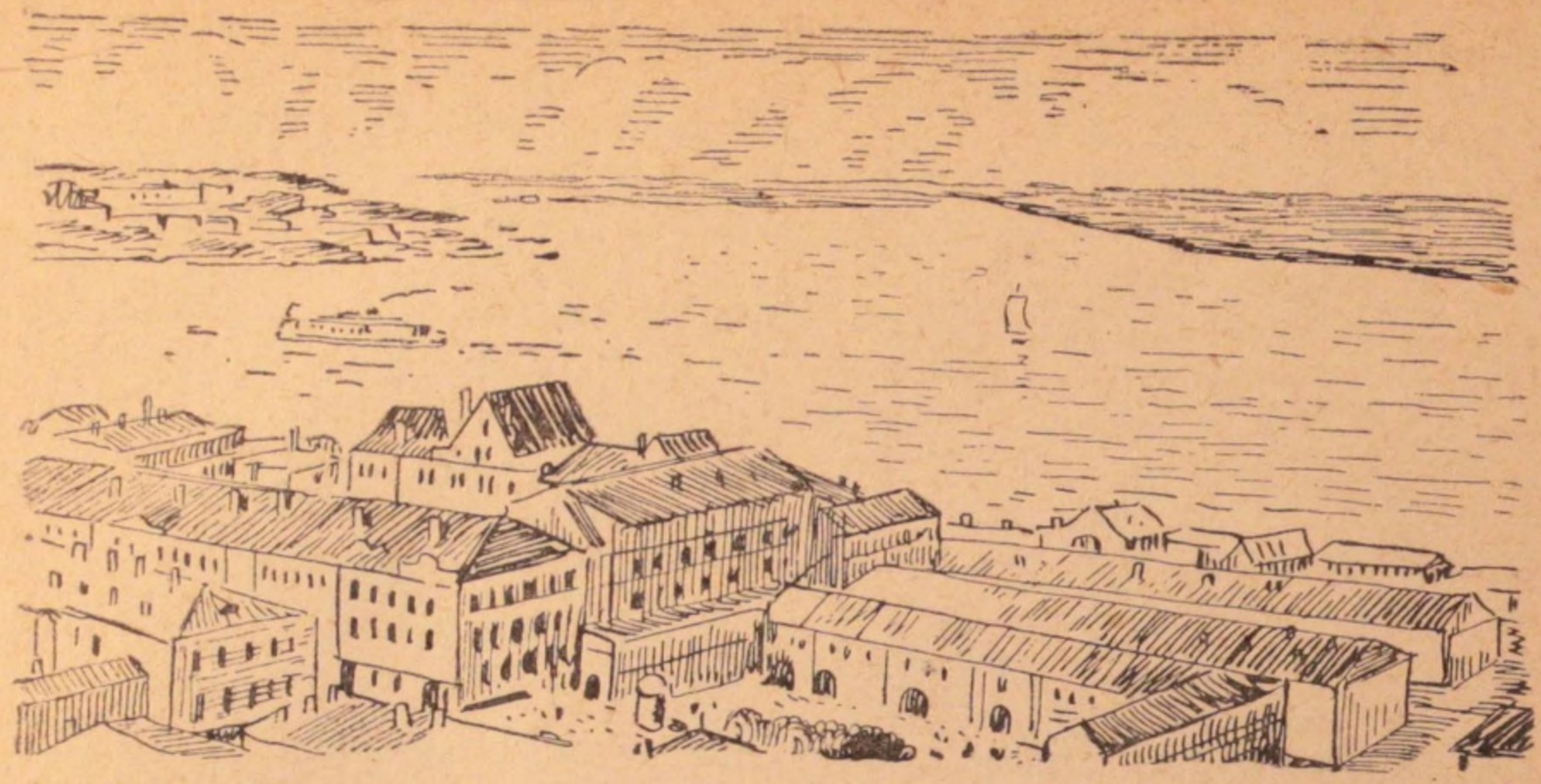

37-чи дьурук. Волга деп сууга он' дьанынан' Ока деген суу кирип дьат. Ол кёц суу экелгенинен' улам, Волга дьалбактанып, суузы кёптёп дьат. Мынан' ары Волга суула дьаан керептер дьюрери башталып дьат.

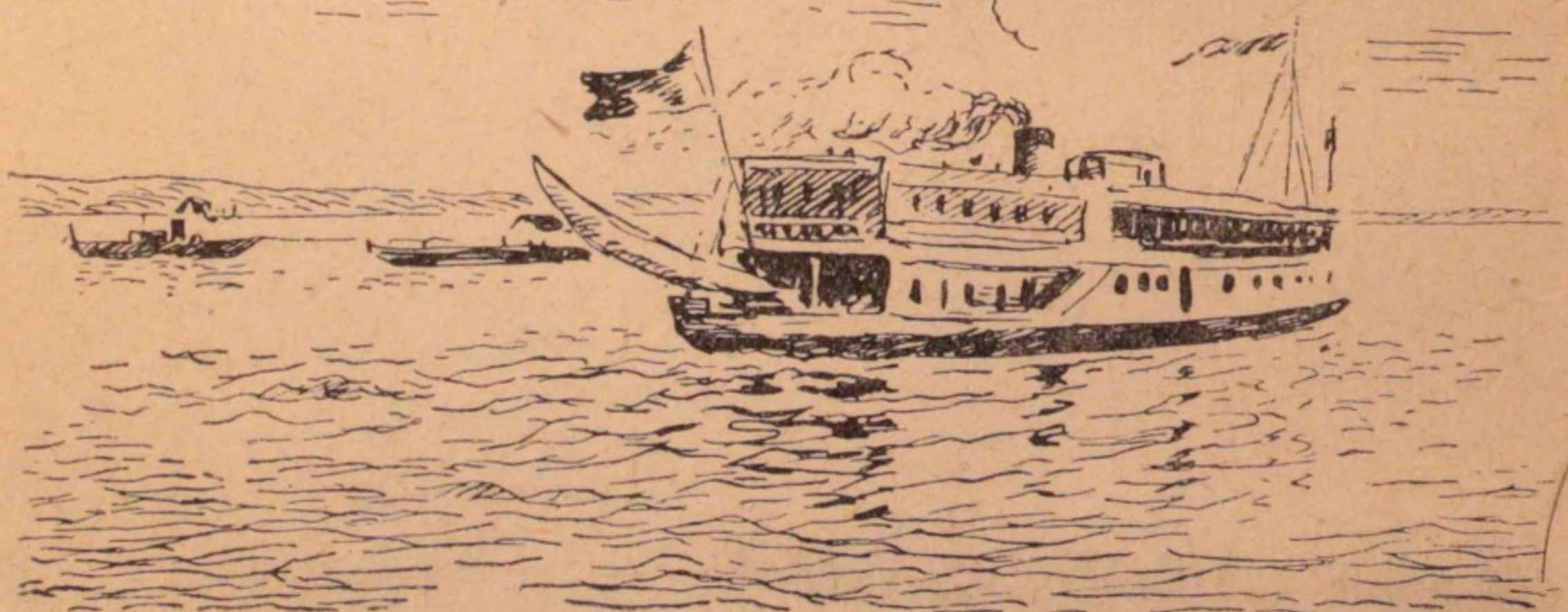

38-чи дьурук. Онон' ары. Волга там ары дьалбакталып, дьайылганынан улам онын' дьабыс, сол дьарады ырааkта арайдан' ла кёрюнип дьат. Суунын' элбек дьериле улус тарткан дьаан пароходтор барып дьат, салдар агып дьат, мун' тоолу дьаан ла кичинек керептер (пароходтор) дьюзюн-дьююр кош нефть, агаш, тус, балык, аш тарткылып дьат.

Туулу дьердин' суузы.

Туулу дьердин' агып тюшкен суулары тюс дьердин' сууларынан' сран'ай башка. Кёбюктелип агарган суулар, туулардан' тюрген агып дьадат. Дьаан таштарга согулып, олордон' ажып дьаан таштарды кыймыктадып, олорды суунын' тюбиле кюркюредип, кожо алып барып дьадат.

Туулу дьердин' суузын атла эмезе дьою кечерге тидингени дьеткер болор.

Туулу дьердин' суузын кечкен бир дьорыкчы кижиле мындый дьеткер болгон. Ол тан' атту кечип бараткан. Ат сууга кирерделе, суунын' тюрген чапкыны оны дьыга табарды, онон' айланыштырып суунын' ортозы дьаар тюрген алып барды. Базала бир канча секундтын' бажында ат куюлгакта кёрюнбей калган.

Аттын' бир кезек суудан' кёрюнгенин суунын' дьарадында турган улус кёргёндёр, дье ээр куру болгон. Дьорыкчы дьок болды.

39-чы дьурук. Туулу дьердин' суузы.

Сууга тюшкен кижинин' сёёгин, юч конокко бедирегендер, дье анайта ла тапагандар.

Туулу дьердин' суулары тюс дьердин' сууларынан' незинен' башкаланып дьат?

Ненин' учун туулу дьердин' суузын кечерге дьеткерлю?

Кижи сууны керегине канайып тузаланып дьат.

Суунын' кючин улус бойынын' хозяйствозына тузаланарга юренип алган. Сууда, онын' ийде-кючиле иштенип турган теермендер, заводтор, электростанциялар бюдюргилеп дьат.

СССР-дын' кёп дьаан электростанциялары бюдюп калган, база да кёп бюдюрер. Суунын' ийде-кючи кижинин' колына кирип, ого бойынын' тузазын берип билдиртип турат (40-чи дьурук).

40-чи дьурук. Суудагы электростанция.

Дье ол ас.

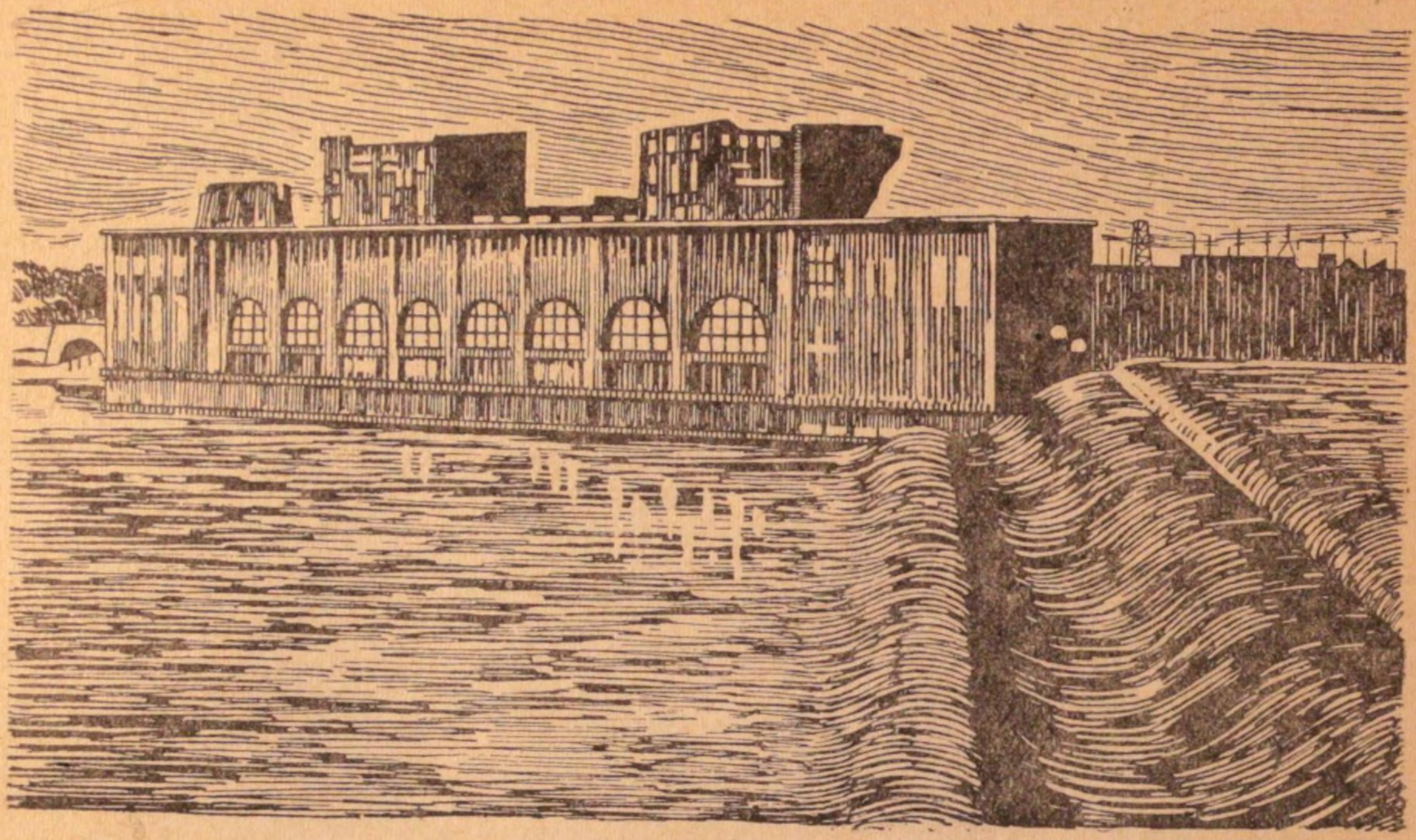

40-чи дьурук. Суудагы электростанция.

Улус суунын' агатан дьолын кубултып, бойына керек дьерлерге агызып дьат. Онын' керегинде канал (казынты коол) казып турдылар, кезикте каналла (казынтыла) бир сууны база бир суула бириктирип дьадылар.

СССР-дын' столицазы дьаан город Москва. Дье столица турган Москва — суузы огош. Онула дьаан пароход дьюрюп болбос. Москва суузы ла Волга суузынын' ортозына канал каскан. Москва-суузы дьаан болуп барды, Советский Союзтын' бастыра учтарынан' столицага пароходтор келип туру.

Кёл лё суунын' буунтызы.

Дьердин' юстинде, кёп дьерлерде суу толуп калган дьаан ойдыктар учурап турат. Ол — **кёлдёр.**

Кёл дьок дьерлерде дьурт улустар кёл аайлу **буунты** эткилеп дьат.

Дьакару. Слердин' дьеригерде кёл бар болзо, ого экскурсия эдип, оны кёрюгер.

Таскадулар. 1. Кёлдин' ле буунтылардын' молдьулу темдектерин топографический планнан' табыгар.

2. Топографический план аайынча билип алыгар: анда канча кёлдёр дьуралган? Буунтылар канча? Пландагы эн' дьаан кёлди канайда адап дьат?

Масштаб аайынча онын' узунын билигер.

41-чи дьурук. Ёлён'лё туй ёзюп бараткан кёл.

К ё л.

Канча-канча километр дьерге туш башка талаларга ууланып, кёлдин' тымык юсти чёйилип калган дьадыры. Дьайгы кюннин' чогына ол кёл дьалтырап туру.

Суунын' юстиле ак чайкалар дьабыс учкулап турды.

Кумакту бийик дьарадында карагай агаш ёзюп калган.

Кёлдин' дьанында, агаштардын' ыжыгына кёлёнип, деревнечек туру.

Суунын' кумакту дьабыс дьарадында балыкчылардын' кемелери туру, база балык шююйтен шююндери кургадылып туру. Кемелердин' дьанында балдар. Олордын' кюнге кюйюп калган дьалан'аш сыртты кумакта, сууда анда-мында элестелип турат.

Дьабыс дьараттын' сынынча балыкчы кемеде эжип барат. Кувшинка деген ёлён'нин' дьалбак дьалбырактарына кеме юстиле табыштанып, тростник ле камыштын' ортозыла ёдюп барат. Балыкчы шююн (верша) тургузып дьат. Балыкчы бойынын' ижин божотты, дьаратка дьууктап келди, кемезин дьаратка чыгарала, сас болуп калган дьабыс дьаратка айылы дьаар базып ийди.

Балыкчы сас дьерле ёдюп отурып, «эскиде мында сас дьок болгон» деп сананып турды.

«Кёл агаштарга дьетире болгон, эмди камыш ёзюп калган дьерде алдында суунын' ару юсти болгон. Бистин' кёлибистин' дьараттары ёлён'лё туй ёзюп, сас болуп барат» (41-чи ле 42-чи дьурук).

С а с.

Деревненин' тууразында агаштардын' ортозында — дьен'естю дьаан сас бар. Оны куюлада бийик тюп-тюс сынду карагайлар туруп дьат, олордын' ортозында сран'ай дьабыс сынду каткак

42-чи дьурук. Сас.

карагайлар, кёбизи кургап та калганы бар. Агаштардын' ортозында—быдьыраш торф дьен'естердин' дьаан тён'ёзёктёри. Тён'ёзёктёрдё оогош дьалбыракту кайын' агаштар ла дьабыс сынду тал ёзюп дьат.

Дьен'есте дезе, дьаан, чокум кызыл дьилектю торбостын' кееркектенген сабалактары дьайылып калган туру. Каракатка тюн'ей пьяники деп дьилектери кёгёрёт. Башты сюреен айландыратан дьыту багульник ёзюп дьат. Кайын'аштар саргара берген. Кюс дьедип келген эмтир. Саска барып торбос теерер ёйи дьедип келди.

Кыстар дьуулгулап каламалар алдылар. Платьяларын ёрё тартынып, ёдюктерин чечкилеп алдылар. Сас бу дьадыры. Дьымжак дьастыктый дьен'ес кебиске дьылан'аш бут чён'юп турат. Тёнёзёктёр чокум кызыл дьилектерле дьабылып калган. Каламалар мерген толуп турдылар. Кыстар ончозы бир аай кожо болдылар. Дьан'ысла Маша нёкёрлёринин' барганын адьарыбай, астыгып калган. Ол дьан'ыскан саста артарга коркуп турды. Нёкёрлёргё капшагай дьедижер керек! Тён'ёзёктёрлё ол арайынан' ичкери басты, кыйыгырды, дье каруузы дьок болды. Бут алдына кёрбёй, дьюгюрди. Буттары тизезине дьетире сууда болгонын, ол кенетийин сести.

«Кызычак, сен кайдар барып дьадын?» — деп юн угулды. Онон' ыраагы юч алтам кирези дьерде агаш каруулчыгы-карган кижи турды. — Сас дьерде чике тюс дьолло дьюрерге дьараар ба? Базала эмеш болзо, «кёзнёккё» учураар эдин'.

Чындапта, онон' ыраак эмес суу дьалтырап турган.

Эскиде мында кёл болгон, оны кююлада ёлён' озодо ёзюп калган дьюрерге кем дьок, ортозында дезе дьан'ысла дьука

дьен'ес кебис, онын' алдында суу. Кезик дьерлерде — «кёзнёктёр» болуп, сран'ай ачык суу дьада калган.

43-чи дьурук. Торбос.

Састар кёп сабазында кёлдёрдин' ордына бюдюп дьат.

Кёл састын' ёзюмдериле туй ёзюп бюдюп дьат. Кюс келген-ле сайын састын' ёзюмдери кургап ёлюп дьат, олордын' ордына эзендеги дьылда дьан'ыдан' ёзюп дьат. Кургап ёлгён ёзюмдер тюбине тюжет. Састын' тюбинде дьуулуп дьат. Суунын' тюбинде олор чирибей карарып дьат: ныкталып, **торф** болуп. дьат. Дьылдардын' туркунына торф калын' кат болуп дьуулуп дьат.

Кезик дьерде сас кёлдё бютпей, тегин суу тююлюп турган чыкту дьерде бюдюп, торфтын' дье'нези табылып дьат.

Састардын' кор дьетирип турганы ас эмес.

Дьердин' элбек дьалан'дары, иш иштеп кыра салылбай ээн туруп дьат. Дьолдоры сас дьерди эбиреде барат. Састарда калтырак ла онон' до ёскё оорулар казырланып турат.

Советский дьан' тужунда састарла тартыжып, олорды кургадып, ол дьерге ёлён', аш, огород ёскюрип дьат.

Дьакару. Слердин' дьеригерде сас бар болзо, ого экскурсия эделе, онын' аайын бичип салыгар.

Саста одурар неме.

20 километр кирези суунын' дьабыс дьарадыла сас чёйилип барган. Дьою да атту да ёдюп болбос.

«Керектен' чыккан коомой дьер, эш кереги дьок дьада калган дьер», — деп крестьян улус айдыжып турдылар.

Саска инженерлер ле ишмекчилер келдилер. Састын' бадалгак дьерлерин шин'жилип кёрёлё, састан' одырар торф деген неме таптылар.

Сас он'доно берди. Дьер сузачылар (землечерпалка) иштей бердилер. Темир кюректер кан'кырай берди. Вагонеткалар дьылыжа бердилер.

44-чи дьурук. Торфтын' дьен'ези.

Састы кечире казынтылар (канавалар) ары-бери казылды, ол казынтыларла туш дьанынан' суу агып, агын сууга кирди.

Састы кургадып салдылар. Керектен' чыккан коомой дьерлерде дьолдор дьазады.

Алдындагы сас болгон дьерле тракторлор бойлорынын' ээчий кескилю барабандарын тарткылап дьюрюлер.

Кескилер торфко кийдире кезе базылып турат. Механический тырмууштары оны, ёлён' чилеп, ан'дандырып чогуп турат.

Торфты дьан'ыс дьерге чоголо завод ло фабриклаларга тартып дьат. Удабас мында электростанция бюдер. Торф дьаан печкелерде кюйюп, машиналар иштендирер. Машиналар электричествонын' ийде кючин иштеп бю-

дюрип турар. Ол ийде кюч эмиктерле фабрик ла заводторго, колхоз ло совхозторго барар.

Таскадулар. 1. Планда састар кайда кёргюзилген, табыгар.
2. Састардын' кандыйлары кургадылын дьат, кёрюгер.

Талай.

Дьердин' юстинде кёлдёрдён' башка **талайлар** учурап дьат. Олор кёлдёрдён' чик дьок дьаан, суузы дезе качанда болзо ачутусту болор. Кёлдин' дьараттары ырааkта кёрюнип турар. Талайлардыйы дезе, ырааkка канчала кирези албаданып кёрзён', дьарадын кёрюп болбозын'. Талайла кереп бир кюн барып дьадар, эки кюн барып дьадар, дьарады дезе дьок, кёрюнбей дьат. Кайдала кёрзён' дьер ле сайын суу. Кюн де тан' эртен суунан' чыгып турган немедий, эн'ирде дезе катап суу тёмён тюжюп дьаткандый болот.

Мен баштапла талайды вагоннын' кёзнёгинен' кёргём. Кара талайдын' дьаказында турган кичинек городко поезд араай дьууктап келип дьаткан. Мен кёзнёктён' кёрдим, кайкаганынан' тыныжым буулды! Менин' алдымда учы куюзы дьок кёк талай дьайылып калган дьадыры.

Поезд токтой берди. Дьыдымсу вагоннон' мен чыгара дьюгюрдим. Талайдын' серююн, тусту салкыны дьаба сокты. Бир кезек минуттын' бажында мен талай дьаказында турдым. Менин' буттарымнын' дьанында талай чайбалып турды. Дьажыл кёк ён'дю толкулары табыштанып, дьаратка чыгып, араай кюркюреп, ойто барып турды. Ыраагында талайла тен'ери тудужып турды, талайдын' токтоп турган дьерин ле тен'еринин' башталып турган дьерин танып болбос болды.

Талай дьаар ууланган дьаан ташка мен чыгып алдым. Эбиреде суу ару, дьарык болгон. Суунын' тюбинде оок таштар, дьюзюн-дьююр балыгаштар, дьажыл, кюрен' база кызыл ён'дю талайдын' ёзюмдери дьарт кёрюнип турды.

Бир катап дьотконду кюнде мен талайда болдым.

Кара талайла бис эжип барып дьатканыбыс. Тен'ери кара булуттарла бёктёлип калган. Дьаан салкын кёбюктю, сюреен дьаан толкуларды кёдюрип турды. Талай толкуланып, буркурап, кюркюреп турды. Толкузынан' чачылып турган мун' тоолу тамчылары кейде учкулап турды. Салкыннын' сыгыды ла сыгырузы, толкунын' табыжы ла чайбузы кулакка ёскё бир де неме угулбас эдип турды.

Бистин' пароходыбысты такпай чылап, ары-бери таштап турды. Толкунын' юстине чыгып турат, бирде ойто тёмён терен' чёмюп турат, онойдордо, тыныш буулуп тургандый болды.

Талайдын' толкузы керептин' юстинен' ажа согуп турды. Бир катап мени толку палубадан' арайла кожо алып барбаган, мен периладан' арайдан' ла тудунып арттым. Буттардын' алдында

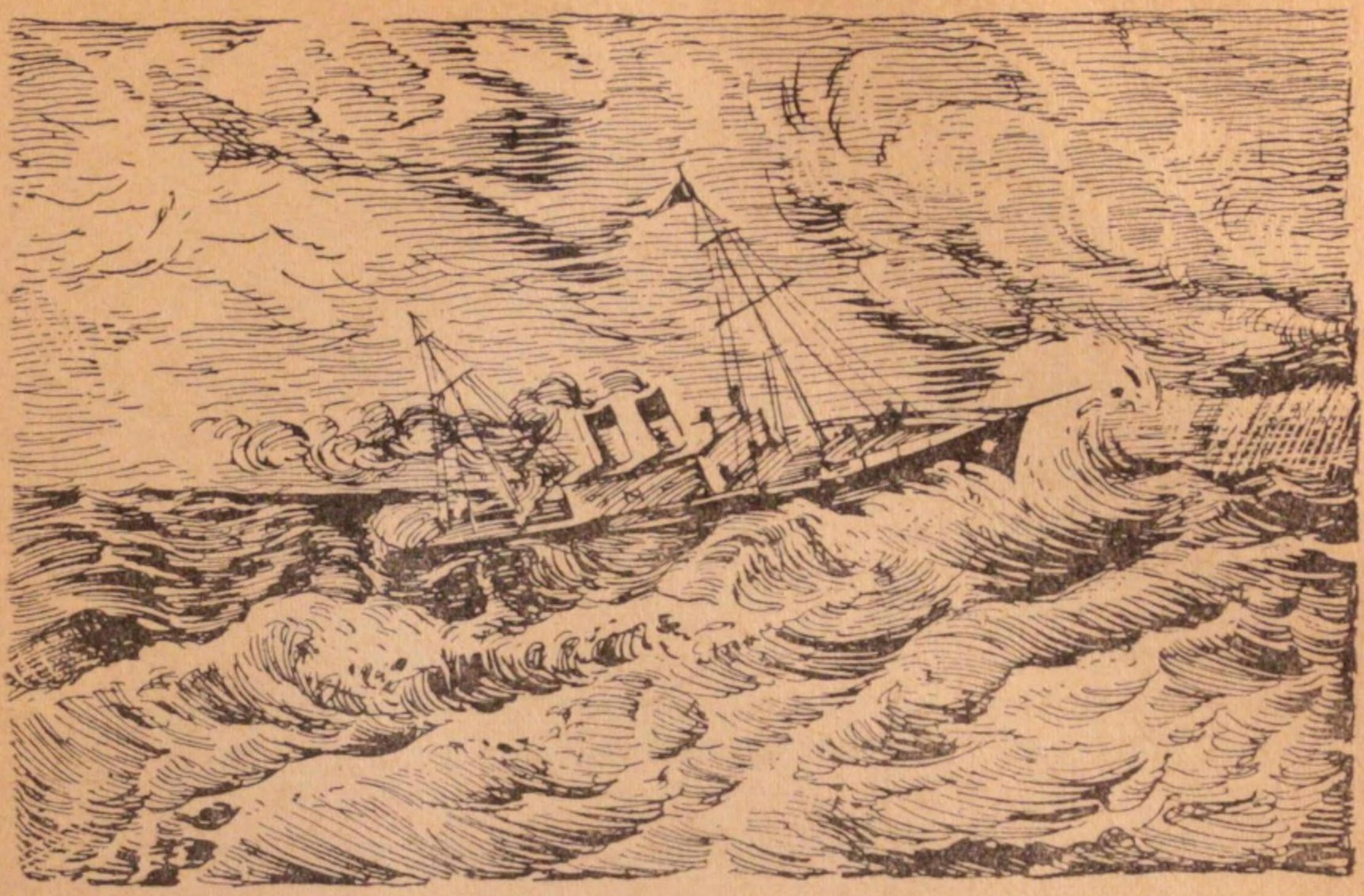

45-чи дьурук. Талай дьоткондо.

дьайканып турган палубала базарга да болбос болгон. Бир неменен' бир неме дьаар капшай дьюгюрип онон' капшай тудунып турары келишти, арайдан'ла кюдьюренип туруп, мен каютага келип кирдим. Мында да бир немеден' тудунбаганча, бут бажына туруп болбос болды. Пол бирде буттардын' алдынан' тёмён барып турар, бирде дезе, ёрё бийик турар. Стенелери бирде бир келтегейи дьаар, база бирде база бир келтегейи дьаар бёкёйип турды. Каламалар, чемодандар, неле казан-аяктын' оодылганынын' оодыгы бир толыктан', база бир толык дьаар чачылып турды.

Чайбудан' улам ооруган пассажир улустар аргазы дьок болуп, орында дьаттылар. Тёмён полго дьыгылбаска, олор орыннан' бек тудунып турдылар.

Мен база дьаттым.

Толкунын' сюреен табарууна кереп тудушла торгыланып турды. Керептин' темириле курчап салган тыштын (борттын) олор эмдиле оодо согуп ийгедий болуп турды.

Салкын он частын' туркунына согуп турды.

Учында бис дьаан оройтып дьаратка дьеттибис.

Кезикте талайда салкын бир кезек кюндерге тудуш токтобой согуп турат. Ол ёйдё керептердин' сууга тюжюп турганы ас эмес.

IV. ГЕОГРАФИЧЕСКИЙ КАРТА.

Географический карта дегени не.

Дьюзюн-дьююр пландарла бис таныжып алдыбыс: школдын' участказынын' планыла, школдын' эбиреде дьеринин' планыла база топографический планла. Бу пландардын' ончозында бир кичинек ле дьер дьуралган.

Дье чертежто бис элбек дьер дьурап турган болзобыс, темдектегежин бюдюн областьты, эмезе бюдюн государствоны, андый чертежты **географический карта** деп айдар.

План ла географический картаны тюн'ейлеери.

46-чы дьуруктагы Москванын' планын кёрюгер. Онын' масштабы кандый? Москванын' кюнтюндюк таладан' тюштюк дьаар, база кюнбадыш таладан' кюнчыгыш тала дьаар дьуралган бёлюги канча километр ,оны масштаб аайынча бодоп алыгар. Бу планнан' Москва деп сууны Яуза деп сууны, каналды, Кремльди база городтын' оромдорын табыгар.

Эмди Москванын' эбиреде дьаткан дьеринин' планын кёрюгер. Онын' масштабы кандый? Бу планнын' кажыла талазы, алдындагы пландый, 5 сантиметрге тюн'ей. Дье мындагы дьуралган дьердин' участказы тюндюк таладан' тюштюк тала дьаар, база кюнбадыш таладан' кюнчыгыш тала дьаар канча километр болуп турган? Бу дьурукта Москва канайда кёргюзилген?

Планнын' орто тужунда кичинек квадратикле Москванын' алдында баштапкы планда дьуралган бёлюги темдектелген. Городтын' бу бёлюги мында кандый кичинек болуп калган, кёрюгер? Экинчи пландагы масштаб оогош учун, ол андый: Москванын' баштапкы планында 1 сантимерде 1 километр, экинчи планында дезе 1 сантиметрде 10 километр. Масштабын 10 катап кичинектеткен, онын' учун дьурукта кичинектелип барган.

Экинчи планнан' Москва — сууны ла Яуза деп сууны табыгар. Канал кайда, Кремль кайда?

Олор кёрюнбей дьат, олорды андый кичинек масштабла темдектеерге болбос. Дье андый да болзо, экинчи планда ёскё суулар ла городтор, темир дьолдор, станциялар бадыжып дьуралгандар.

Эмди СССР-дын' Европада тёс дьаткан бёлюгинин' картазын кёрюгер. Бу картанын' масштабы кандый? Москванын' эбиреде дьеринин' планынын' масштабынан' бу масштаб канча катап кичинек?

МОСКВАНЫН' ПЛАНЫ

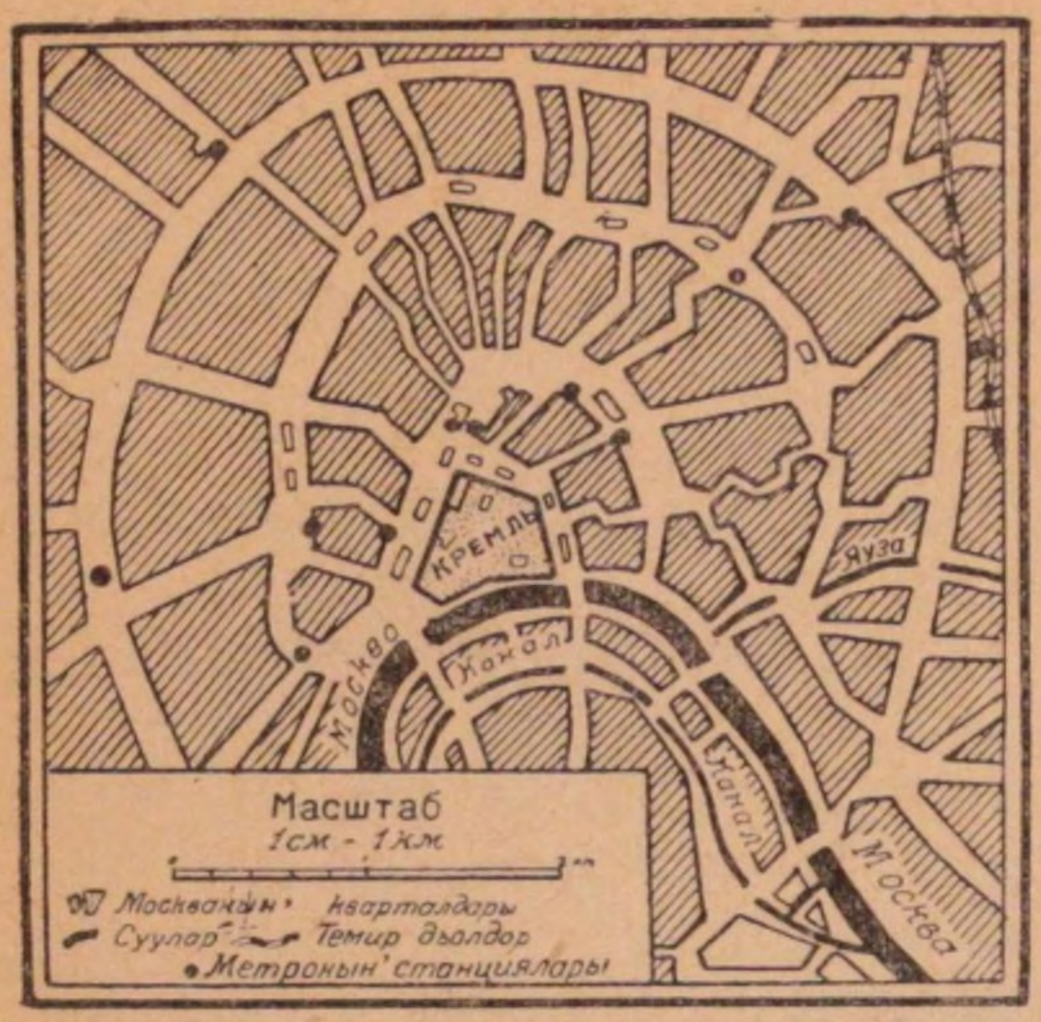

МОСКВАВЫН' ЭБИРЕДЕ ТУРГАН ДЬЕРИНИН' ПЛАНЫ

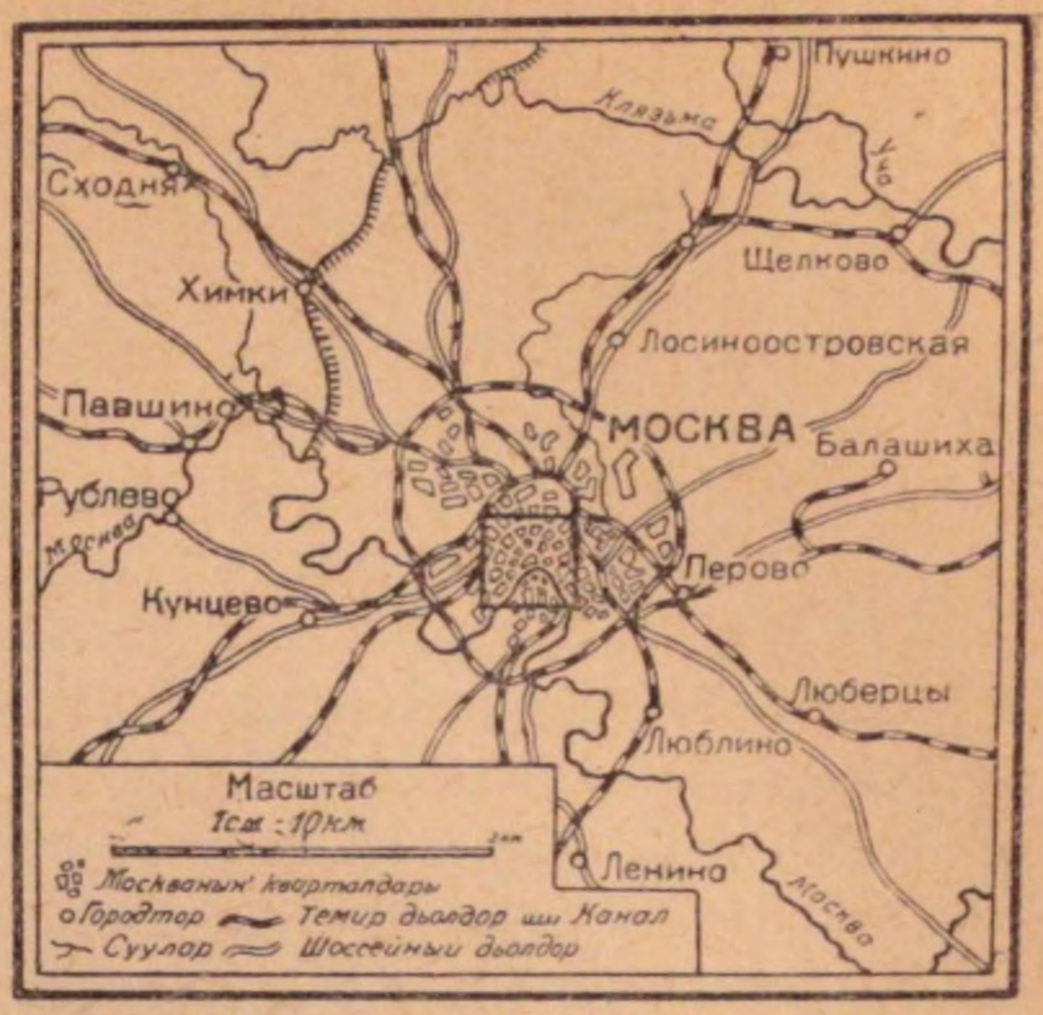

СССР-ДЫН' ЕВРОПЕЙСКИЙ БЁЛЮГИНИН' КАРТАЗЫ

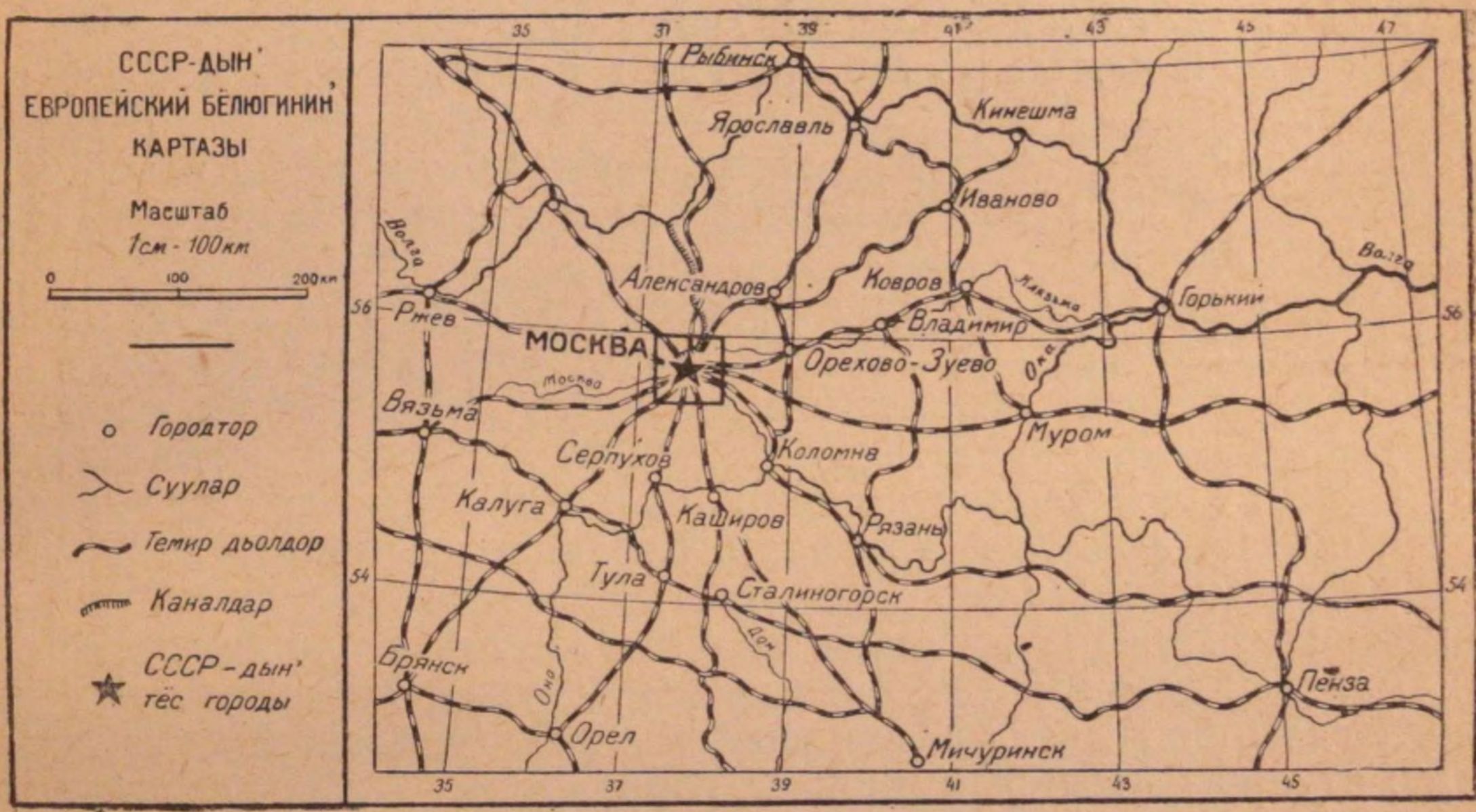

СССР—ДЫН КАРТАЗЫ

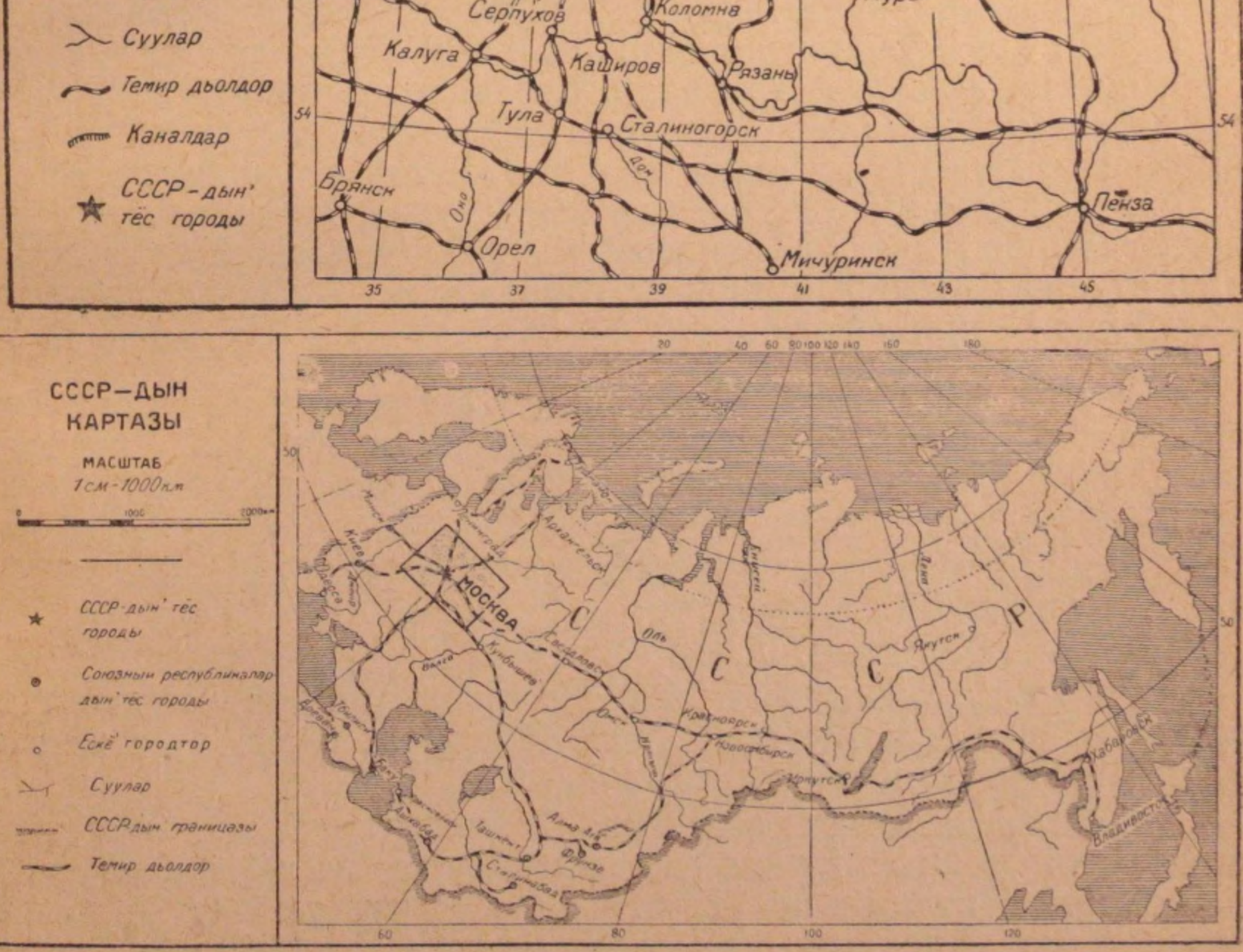

Баягы экинчи пландагы дьуралган бастыра дьер, эмди кёдюрези кандый кичинек квадраттарла картада дьуралган, адьыктагар.

Москва город картада канайда темдектелген? Москва суу ла Яуза суу кёрюнип дьат па?

Мытище деп город, база Москванын' дьанындагы ёскё городтор картада темдектелген бе?

Олор дьок, мындый масштабла олорды темдектеерге болбос, дье анлый да болзо, бу картада: Ярославль, Калуга, Тула онон'до ёскё городтор бадыжып дьуралган.

СССР-дын' Европа бёлюгинин' картазын бастыра СССР-дын' картазыла эмди бойыгар тюн'дегер.

Бу карталардын' масштабтарынын' башказы кандый? Дьердин' элбеги кайда темдектелген? Баштапкы картага дьуралган суулар ла городтор бастыразы экинчи картада темдектелди бе?

Планнын' ла географический картанын' масштабы канча ла кирези оогош болзо, анда кёдюре не барын дьартап темдектегени андый ок ас болор.

План аайынча, анда дьуралган дьердин' учурын' кёп билип алар, онойып ок карта аайынча база кажыла таланын' учурын кёп билип алар.

Карталарды, пландарчылап, самолеттон' дьер дьаар кёрюп тургандый чертить эдип дьат.

Географический карталар, пландардан' башка болуп турганы масштабынан' билдирип дьат. Пландарды чийимдеерде, дьаан масштаб алып дьат, темдектегежин: планнын' сантиметринде канча-канча он эмезе дьюс метр болор. Карталарды чийимдеерде, масштабтарын оогош алып дьат: географический картанын' 1 сантиметринде канчала он эмезе канча дьюс километр болор.

Оок-теек немелер (кичинек кёлдёр, суулар, деревнелер) карталарга салылбай дьат. Дьаандары мындый темдектерле салынып дьат: суулар — мыйрык чийюле, городторды — тегерикле, темир дьолдорды — чийюлерле.

Дьакарулар. Бойыгардын' деревнегердин' (колхозтордын', эмезе городтын') планын, аймактын' планын областтын' ла СССР-дын' картазын алыгар. Олорды коштой илеле, бойы бойлорыла тюн'дештиригер.

1. Деревнелердин', (колхозтын' эмезе городтын') слердин' аймактын' планы кандый масштабтарла чийимделген? Областтын' картазы ла СССР-дын' картазы кандый масштабла?

Масштабы кайда дьаан? Кайда оогош?

2. Аймактын' планында слердин' деревнегер канайып темдектелген? Деревненин' планында кёрюнип турган тўралар ла ороомдор аймактын' планында непин' учун темдектелбеген?

3. Аймактын' планында, аймактын' тёс дьерин табыгар. Аймактын' тёс дьеринин' дьанында кандый деревнелер, суулар ла кёлдёр бар?

Областтын' картазынан' аймактын' тёс дьерин табыгар. Аймактын' планында кёргюзилген онча деревнелер, суулар ла кёлдёр областтын' картазында бар ба?

Областътын' картазынан', областътын' тёс дьерин табыгар. Областътын' тёс дьеринин' дьуугында кандый деревнелер ле суулар бар?

СССР-дын' картазынан' областьты табыгар. Областътын' картазында кёргюзилген деревнелер ле суулар СССР-дын' картазында бар ба?

4. Масштаб ла бодогор: 1) Слердин' деревнегерден' аймактын' тёс дьерине дьетире канча километр? 2) Аймактын' тёс дьеринен' областътын' тёс дьерине дьетире? 3) Областътын' тёс дьеринен' Москвага дьетире?

Таланын' юсти картага канайып темдектелип дьат.

Топографический планда дьабыс дьерлер дьажыл ён'дю будукла будукталган, бийик дьерлер сары ла кара сары будукла будукталганын бис алдында билерибис.

Географический карта база андый ок будуктарла будулган. (СССР-дын' картазын кёртюгер).

Ол будуктар картада онойып ок бийиги бир тюн'ей эмес дьерлерди темдектеп дьат. Бастыра талайлардын' суузынын' бийиги бир ле кеминде тюн'ей болуп турган учун, кургак дьердин' бийгинин' кемдьюзин качанда болзо, талай суузынын' юстинен' ёрё канча кирези бийик турганын кёргюзип дьат.

Картада элбек дьерлер дьажыл, сары, эмезе кара-сары будукла будукталган. **Ол тюс дьерлер** болуп дьат. Дье ол тюс дьерлердин' талай юстинен' ёрё бийиги бир тюн'ей эмес болуп дьат.

Картадагы дьажыл будукла будуп салган тюс дьерлер талай юстинен' ёрё 200 метрден' ёрё кёдюрилбей дьат, андый тюс дьерлерди **дьабыс дьерлер** деп айдар.

Талай юстинен' ёрё 200 метрден' бийик кёдюрилип турган тюс дьерлерди **кёдюрилю дьерлер** деп айдар, олор картада сары ла кара-сары будукла будулып дьат.

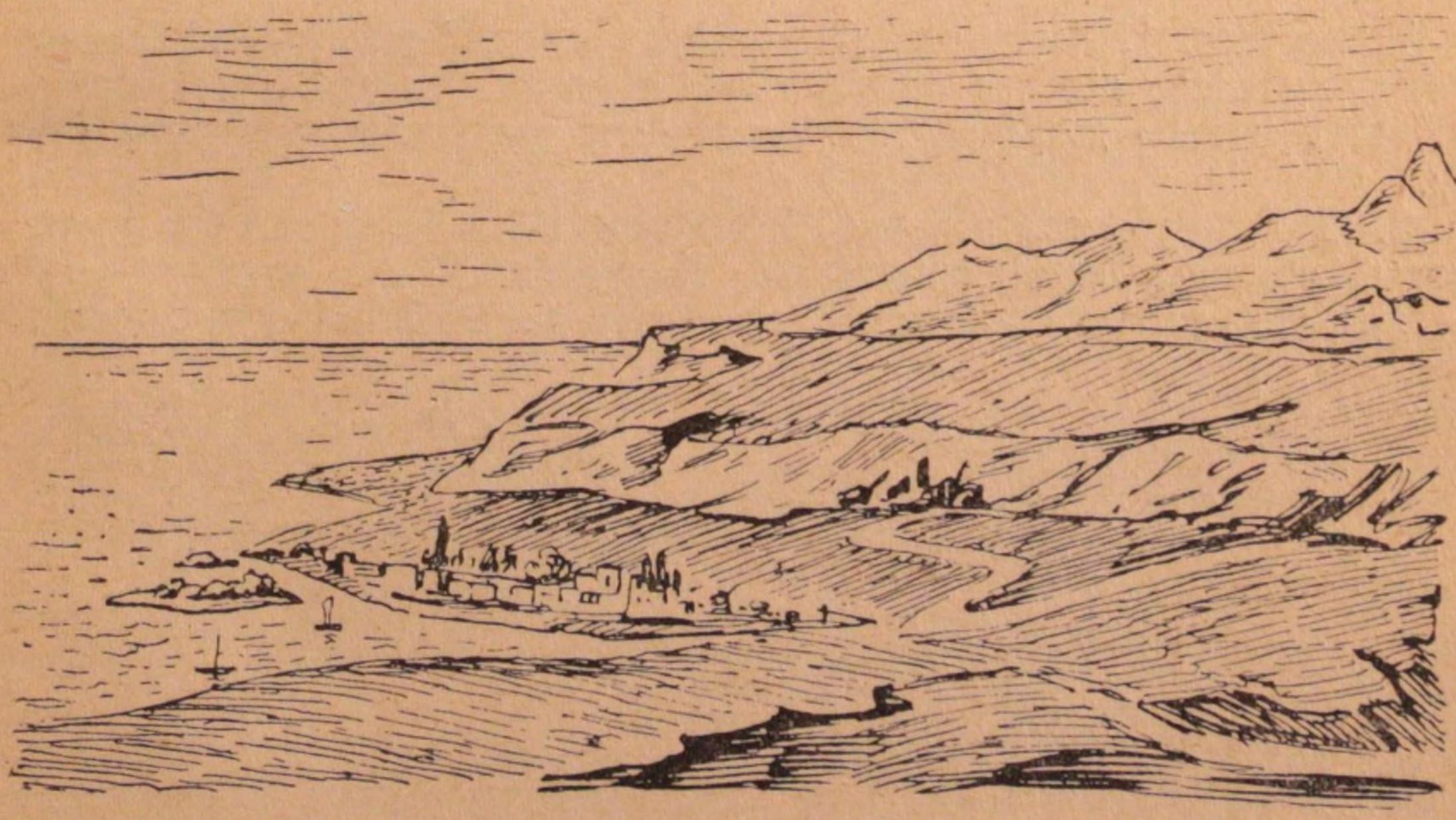

47-чи дьурук. Дьер юстинин' кебери: Дьабыс тюс дьерлер, бийик тюс дьерлер, туулар.

Картада сары ла кюрен' эдип чичке будукталгандары **туулар-ды** темдектеп дьат. Талай юстюнен' туулар канчала кирези бийик болгон сайын, онын' будугы онойып ок тамла койылып карарып турар.

Таскаду. Дьабыс ла кёдюрилю дьерлерди, бийиги кирелю кырларды, бийик кырларды, олордын' карлу баштузын кандый молдьўлу темдектерле темдектеген, оны СССР-дын' физический картада алдында темдектелген кёргюзюлерден' кёрюгер.

СССР-дын' дьеринин' юсти.

СССР-дын' картазын кёрюгер. Онын' кёп сабазы дьажыл ён'дю будукла будукталганын слер кёрюп дьадыгар. Советский Союзтын' дьаан элбек дьериле кёс кёрюп дьетпес тюс дьерлери чёйилип калган дьадып дьат. Темир дьолдын' поездында канча кюндерге, неделелерге юзюк дьок барып дьадар болзон', кёзин'е чёйилип барган учы-куюзы дьок, тюс дьерден' башка неме кёрбёй, дьан'ыс ла оны кёрюп дьадын'. Ол тюс дьерлерди Уралдын' кырлары эки дьара бёлюп дьат. (Уралдын' кырларынын' ары ла бери дьанындагы тюс дьерлер канайда адалып дьат, картадан' табыгар).

СССР-дын' картазы кезик дьерлерде сары ён'дю будукла будулып калган. Мында кёдюрилю тюс дьерлер. (СССР-де эн' дьаан кёдюрю тюс дьерди канайда адап дьат, оны картадан' табыгар).

Элбек дьерлерде, айландыра дьаткан тюс дьерлердин' куюларыла ташту каялу бийик туулар, бийик стене болуп, ёрё кёдюрилип дьадылар. Олор узун сындар болуп, канча дьюс, канча мун' километрлерге чёйилип дьадылар. (Кавказтын' кырларын табыгар).

Таскадулар. 1. Москвадан' (Японский талайдын' дьаказында) Владивосток деп городко дьетире баргап темир дьолдын' ёткёнин адьыктагар, ол кандый кёдюрилю дьерлерле, кырларла ёдюп дьатканын куучындап беригер.

2. Москва городты табытар. Москвадан' Каспийский талайга дьетире кандый сууларла барар, адьыктагар. Москвадан' Волга суунын' оозына дьетире, чике дьолло сыны канча кире болор, масштаб аайынча кемдьигер.

V. ДЬЕРДИН' ШАРЫ.

Озогы улус дьерди кандый аайлу әдип бодогылап турды.

Озогы улус бойлорынын' дьуртап дьаткан дьерин эбиреде бир эмеш ле дьер билер болгон. Эмдиги ёйдёги бистин' ыраак дьерлерди дьен'ил де капшай да ёдюп турган темир дьолдор ол туштa дьок болгон. Эмдиги ёйдёги талайларды ла тен'истерди кечип дьюрген, керептер де дьок болгон. Озогыда улус талайла кайыкту эмезе парусту дьаан эмес агаш керептерле дьюзюп дьюретендер болгон.

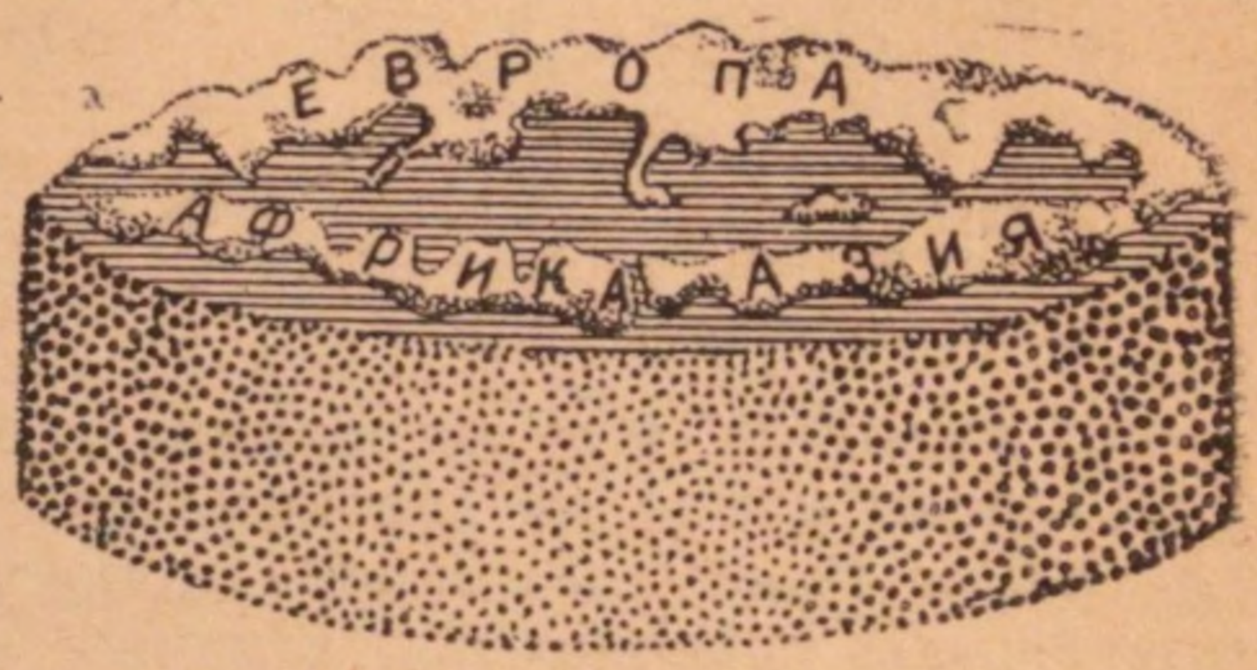

48-чи дьурук. Озогы улустын' бодогон аайынча-тен'ис ортозында дьаткан дьалбак тегелик.

Ол туштa компасты да билбес болгон, онызы дьокко талайдын' ортозында бойынын' дьолынын' аайын да таап болбос болгон. Онын' учун озогы улус талайла ыраак бараргa коркугылап, дьараттарынын'ла дьанынча дьюретен.

Озогы улуска дьер кичинек кёрюнетен, олор дьерди, тен'истин' ортозында дьаткан дьалбак тюс тегелик деп санангандар.

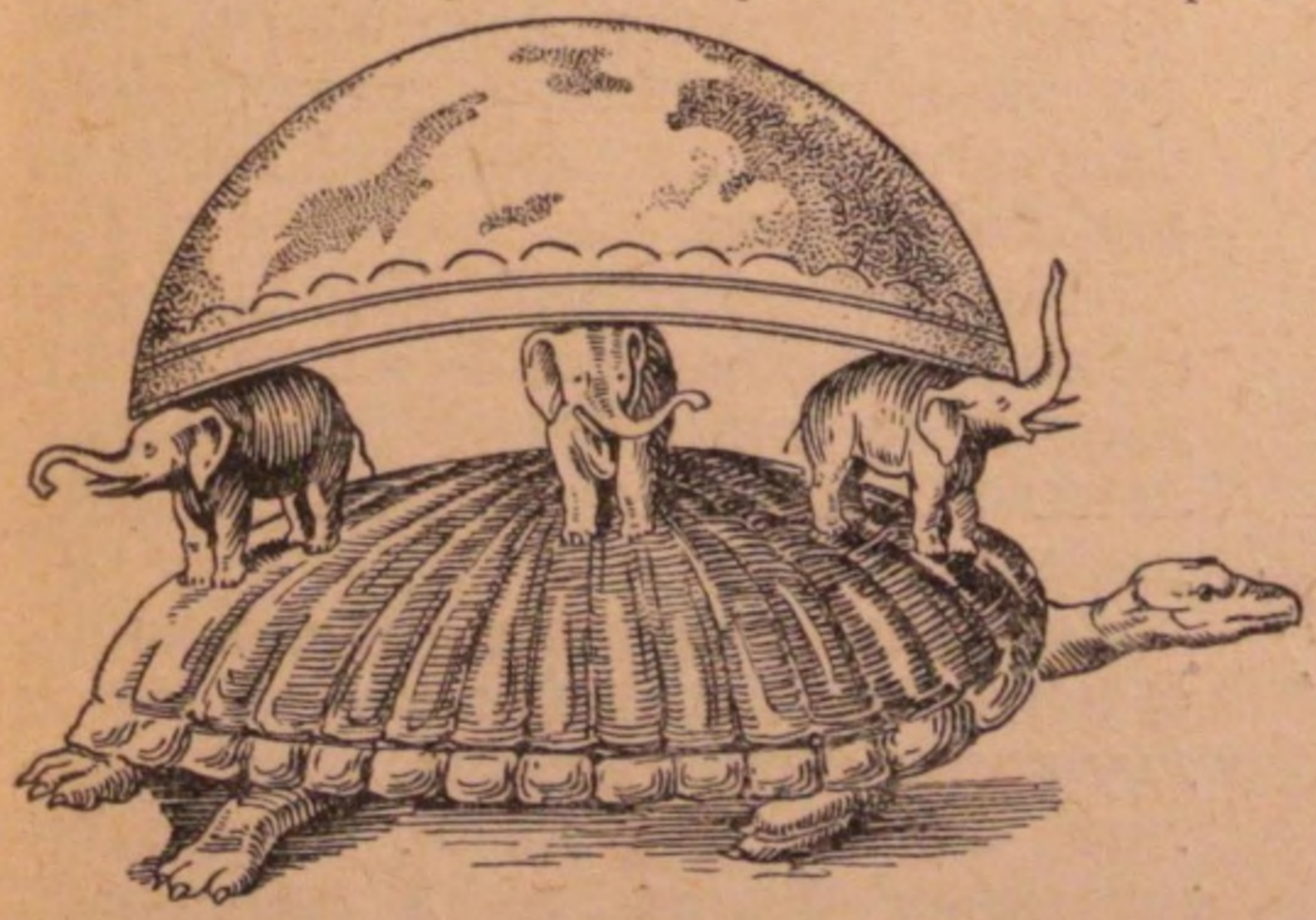

49-чы дьурук. Озогы улустын' бодогоныла дьер ненин' юстинде туруп дьат.

«Дьер юч кер балык тын' юстинде туруп дьат деп чёрчёктёргё бюдюп турган» кезикдери дезе «юч слоннын'» ол элмезе коркушту дьаан черепаханын' юстинде туруп дьат деп, айдыжатандар.

Озогы чакта сюреен дьаан юредюлю болуп бодолочы, грек деген албатыдан' географический карталар артып калган. Олордын' бирюзи, ол тужундагы билип турган телекейдин' бастыразын темдектеп дьат.

50-чи дьурук. Мынан' 2500 дьыл озо, грек улус бодоп турган аайынча, бастыра дьердин' картазы.

Картанын' орто тужунда Греция туруп дьат, оны эбиреде, озогы грек албатыга таныш дьерлер дьадыры.

Бу дьерлерди ончозын суу тен'ис курчап дьат. Гректер тен'исти сюреен дьаан суу деп бодогондор; олор тен'ис дьерди айландыра агып дьат деп, айдып тургандар. Гректердин' сагыжыла болзо, тен'ис ары дьанында дьердин' учы болгон.

Дьердин' кебери ле дьааны.

Табынча улус дьерди бир эмештен' там ары билгилеп турган. Дьорыкчылар, кодьойымдар ла дьуучылдар дьан'ы талалар дьаар эмештен' там ла ыраада дьюрюп тургандар, дье дьердин' учы куюна кайда да дьеткилебей тургандар.

Озогы ёйдёги дьаан юредюлю улустар дьер тюс тегелик эмес ол тоголок кеберлю деп сананып алгандар.

Мынан' 400 дьыл озо, Магеллан деп дьорыкчы, дьерди эбиреде дьюрюп келген. Дьерди эбиреде дьорыктаганыла, дьер чынчын ла тоголок кеберлю деп дьартап берген.

Эмди дьердин' юсти бастыразы улустарга дьарт. Керептер талайларды ончозын кечип дьат, самолеттор дьердин' юстиле кажыла дьаны дьаар учуп дьат. Дьердин' учы куюзы кайда да дьок. **Дьер шар** — болчок деп, эмди ончозы билер.

51-чи дьурук. Дьер-шар. Озогы греи улустын' картазында дьурукталган бёлюги анда тегерикте темдектелген.

Дьердин' шары сюреен дьаан. Оны айландыра дьюрюп келерге 40 мун' километр ёдёр керек. Бир де конок тыштанбай сутказына 40 километрден' ёткёжин, юч дьыл керек болор эди.

Бис бойыбыстын' эбиреде дьер юстюнин' кичинекле бёлюгин кёрюп дьадыбыс, онын' учун бис болчок дьерде дьадыбыс деп, сеспей дьадыбыс.

Дьердин' шарында (болчогында) ёрёгизи ле тёмёнгизи кайда. 52-чи дьурукты кёрюп алыгар. Анда дьердин' шары дьуралган. Дьердин' шарынын' башка-башка дьерлеринде улустар туру. Дьерде турган улустардын', кёдирезинин' буттары дьер шарынын' орто тужы дьаар баштанып дьат. Дьердин' эки дьа-

нында бойлорына одоштой турган улустардын' буттары бойы-бойы дьаар удура баштанган.

Биске одоштой дьердин' тескери дьанында турган улустар ненин' учун дьерден' дьыгылбай дьат, талайлардан', агын суулардан', кёлдёрдён' суузы ненин' учун тёгюлбей дьат?

Дьер, бойынын' юстинде бар неле немелерди ончозын бойы дьаар дьаба тартып турган эмтир. Дьерден' ёрё таштаган немелер ёрё учпай, ойто дьерге тюшкилеп дьат.

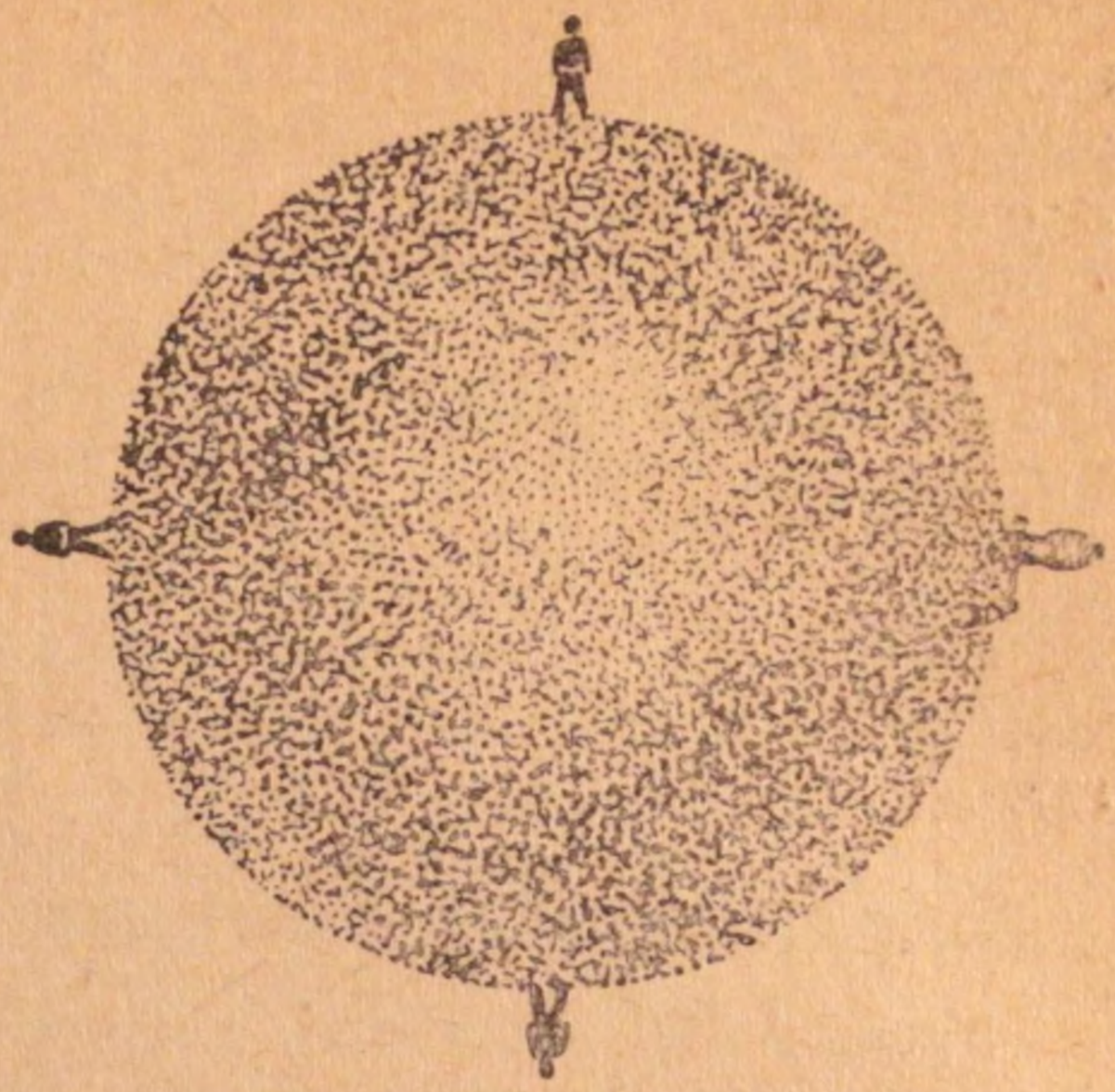

52-чи дьурук. Дьерде ёрёгизи, тёмёнгизи кайда?

Глобус.

Дьерди кичинек шар кеберлю эдип дьазап дьадылар, андый шарды г л о б у с деп адап дьат. Глобус — дьердин' кичинек сомы болуп дьат.

Глобустын' шарын ёткюре ось деп эмик ёзёк ёткюрип, база оны тургадый эдип агаш дьарчыга кондырып салган. Дьердин' чын бюдюми дезе, ось то дьок бут та дьок болуп бюткен.

Глобус — дьердин' чокумдап кеберлеген чын бюдюзи болуп дьат. Глобустын' юстин географический картанын' юстин будуганы чылап, база будуктап салган. Кёк база чан'кыр будукла, юсти суула дьабылган дьерлерди будуктаган, дьажыл, сары, база кюрен' будукла суша деп айдылатан кургак дьерди темдектеген.

Дьер шардын' юстинде не бар.

Глобуста дьер юстинин' кёп сабазын суу бектеп дьатканы кёрюнип дьат. Дьер юстинин' юч юлюнин' бир ле юлюзи кургак дьер болуп дьат.

Юч юлюнин' эки юлюзин суу бёктёп салган (52-чи дьурук). Суу турган дьердин' бастыразын т ё р т тен'иске бёлюп дьат: **Улу эмезе Тымык тен'ис Атлантический. Индийский база Тюндюк талада Тошту тен'ис .**

Тен'истердин' ортозында дьер, дьаан бёлюктер болуп дьадыры. Бастыра дьердин' юстин а л т ы т а л а г а бёлюгилеп дьадылр: **Европа, Азия, Африка, Америка, (тюндюк** талазындагы ла **тюштюк** талазындагы) **Америка, Австралия ла Антарктида.** Телекейдин' беш талазында улус бар. Алтынчызында — Антарктидада улус дьок.

53-чи дьурук.

Африка ла Европа бойы-бойынан' неле бёлюнген, глобустан' кёрюгер. Олордын' ортозындагы дьер чан'кыр будукла будукталганын слер кёрип дьадыгар. Ол — Атлантический тен'истин' бёлюги болуп дьат. Ол тен'истин' Европанын' ла Азиянын' база Африканын' ортозына кирип дьат, оны **Средиземный талай** деп адап дьат.

Талай дегени — дьер араазына уланып кирген эмезе эбиреде ортолыктарла курчалган тен'истин' бёлюги болуп дьат.

Таскадулар. 1. Тёрт тен'исти ле телекейдин' алты талазын глобустан' табыгар. 2. Средиземный талайды ла Японский талайды глобустан' табыгар.

Дьерди эбиреде баштапкы ла катап дьорыктаганы.

Мынан' 400 дьыл озо, дьердин' шарын эбиреде дьюрген дьорыкчы-кижи Магеллан болгон деп, слер алдында билгенигер.

Европанын' башка-башка ороондорынын' кодьойымдары ол туштa Индиянын', Азиянын' ла Австралиянын' ортозында дьаткан ортолыктарыла саду эдип тургандар. (Индияны ла ол ортолыктарды глобустан' таап алыгар).

Андагы дьаткан байлык дьёёжёни ол кодьойымдардын' кажызыла болзо, алдынан' бойынын' колына кийдирип аларга кюдьюренип тургандар. Олордын' саду эдетен керептери Африканы эбиреде, онон' ары Индийский тен'исти кечире дьюзюп тургандар. (Ол дьолды глобустан' кёргюзип беригер).

Испания дьеринин' кодьойымдарын ёскё талалардын' кодьойымдары ол дьолло божотпой тургандар. Магеллан Испанский албатынын' королине ёскё дьол табарга сюме берген.

Дьер шар бюдюлю деп Магеллан бюдюп турган, ортолыктарга ёскё дьанынан' суула келерге санаган. Дье дьер канча кирези дьаан болуп турганын' дьолдо кандый дьеткер — тюбек учурап табарарын, ол билбеген.

Магелланнын' парусту беш керептери Европанын' дьаказынан' (Испаниядан') суула чыгала тюштюк талазында Американын' дьаказы дьаар кёндюктилер. (Магелланнын' дьолын глобустан' кёргюзигер).

Атлантический тен'исле керептер юч ай дьюрдилер. Дьарады дьок, дьалтыркай, юсти эбиреде дьайылып калган суу дьатты. Изю тамла тын'ып турган. Магеллан палубада бир кезек кюндерге улай туруп, учы куюзы дьок ыраагына адьыктап кёрюп турды.

Учында тюштюк талазында Американын' дьарады кёрюнди. Керептер ол дьаратты дьакалада дьюрюп ийдилер. Бир дьерде, тузы дьок суу ла азык аларга керептер дьаратка дьуук эжип келдилер. Изю сюреен болгон. Дьаратта сюрекей дьараш агаштар ёзюп турган. Мында индеец деп улус дьаткан. Кюнге олордын' дьес кызыл ён'дью эди кюлерге тюн'ей мызылдап турган.

Дьорыкчыларга удура чыгып, олор садулажып турдылар. Бир тарак учун индеецтер бир эжер кас берип турдылар. Бир кичи-

нек шили учун, канча-канча кижиге дьиирге дьедер балык берип турдылар.

Суу ла азыкты алала, керептер дьол алып дьюргюледилер. Серююн боло бергени танылу болды.

Бир катап салкын тюшкен. Салкын калдьуурып, юзюктелип келип керептерди табарып турды. Дьаан толкулар кёдюрилди. Ол толкуларга керептер, кабага чылап дьайканып турдылар. Керептер дьараттагы кая таштарга эмдиле согулып, омок талайчылар толкуга тюже бергедий болуп турды. Бир кереп ол салкын туштa сууга тюже берген, ёскёлёри дезе кюнтюштюк Американын' дьаказыла онон' ары дьюрюп ийдилер.

Март ай кирди. Тёрёл дьеринде Европада, дьылу дьас болуп дьатты, мында дезе соок. Июнь ай дьедип келди, мында дезе сооктор тюжип, шуурган башталды. Дьорыкчылар бу ла дьуукта изюге чыдабай шыралап тургандар, эмди дезе соокко чыдап болбой шыраладылар. Эрик дьоктон' кыштап аларга токтогодый болды.

Сооктор ёткён лё сон'ында, керептер онон' ары дьюргюледилер. Учында олор ёткюш (пролив) таптылар, оныла Атлантический тен'истен' улу тен'иске ёттилер. Талайчылар сюгюнгенинен' улам, ыйлажып турдылар. Дьедетен темдек дьуук деп, санандылар. Кюнбадыш тала дьаар эжип Индияга дьедетенине эмди кем де эрен'истелбей турды. Сон'ында ол ёткюш Магелланнын' ёткюжи деп адалды. (Оны глобустан' таап алыгар).

Кюн аяс тымык турды, арайынан' он' салкын согуп турды, Улу тен'ис тымык турды, оогош толкулар коштой-коштой арайынан' барып турды.

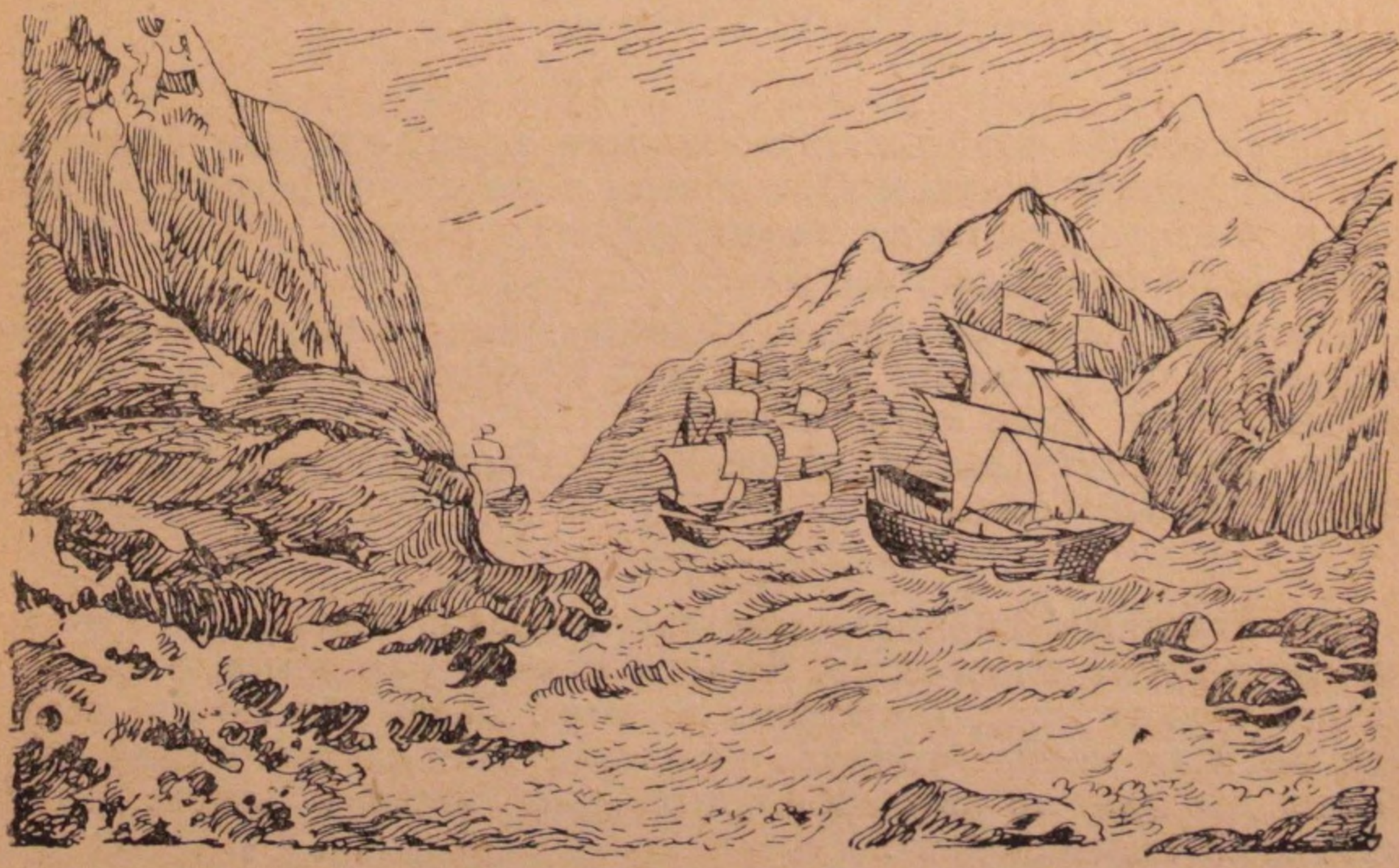

54-чи дьурук. Магелланнын' керептери Магелланнын' (проливын) ёткюжин ёткюлеп дьат.

Магеллан бу тен'исти «Тымык» деп адады, ёскё ёйдё анда дьаан шуурган болуп турганын, ол билбеген.

Керептер удабай соок дьерден' чыктылар, кюн тамла дьылып турды.

Ортолыктарга да учурабай, дьер де кёрбёй, керептер тен'исле узак айларга бардылар. Азык-тюлюк алар дьер дьок болды. Мачталарга дьаба кёктёгён терени кайнадып дьигилеп, база агаштын' кыбырын кирентизин дьиип, курсактанып турдылар. Керептеги эрлендерди дьидилер; эрлендер де дьакшы дьазалду курсакка бодолып турды. Эбиреде, дьер ле суу бар да болзо, ичерге тус дьок суу дьетпей турды. Тен'истин' суузы ачу-тусту учун, оны ичерге дьарабас. Керептерге алган тус дьок суу юрелген. Дьыдып калган бар дьок сууны ичерге келишти.

Улус ооруп ёлгилеп турдылар. Талайчыларга олордын' дьорыгынын' учы качанда болбос деп кёрюнди.

Эн' баштап чыккан кюннен' бери дьорыкка эки дьыл ёткёндё, дьедер ортолыктарын Магеллан кёрюп ийди. Дьедерге сананган темдегине дьетти — дьан'ы дьол ачылды. Мынан' Европага барар дьол—дьарт болды.

Ортолыктарда кюн изю тийип турды. Кою агаштар суунын' дьарадына дьууктап турган. Бу агаштардын' аразында солун дьараш агаштар ёзюп турган.

Ортолыктардын' ончозында Магеллан улуска учуражып турды. Олор кийим кийбес болгон, дьадар дьерин агаштын' сабагынан' ла дьалбырактарынан' эдип тургандар, дьепсенген дьепселдери саадак ла дьыда болгон. Бу ортолыктарда природанын' дьёёжёзи-алтын, баалу ёзюмдер кёп болгон.

Ортолыкта дьаткан улустарла Магеллан саду баштады. Темирден' эткен немелерге тегин бёс база он'ой дьазалдарга ол кёп алтын, баалу дьилектер, азык — тюлюк алды.

Магеллан бу ортолыктарды колына алып, олорды Испаниянын' королинин' (кааннын') дьерлери эдип эдерге санаган. Ортолыкта дьаткан улустарла согуш болды; ол согуш туштa, Магелланды ёлтюргилеп салгандар.

Дьорык, Магеллан дьокко божоды. Беш тоолу керептерден' бирюзи ле ойто дьанып дьеткен. 265 кижиден', кыйынга чактары чыгып калган 18-ле кижи дьанган.

Эн' ле баштап дьерди эбиреде, юч дьылдын' туркунына эткен дьорык андый болды.

Магелланнын' кийнинде ёскё дьорыкчылар дьерди эбиреде канча-канча катап дьюргендер. Эмдиги ёйдё дьерди эбиреде дьорыктаарга кюч те эмес, дьеткерлю де эмес. Дьаан кёп кючтю керептер тен'исти кечире тоолула кюндерге дьен'ил дьюргилеп дьат, Темир дьолдор ло автомобильдер дьер юстиле ыраак дьерди капшагай ёткюлеп дьат.

Дьерди эбиреде аэропланла да учуп ёткёни бар. Андый дьорыкка 8-ле сутка керек болгон.

Европадан' Америка дьаар.

Портовый городтын' таш пристанинде (керептер туратан дьазалду дьеринде) кереп туру. Онын' кара ён'дю дьаан' борт дьергелей барган канча-канча тегерик кёзнёктёри пристанынан' ёрё бийик кёдюрилип турды. Керептин' ичинде каюталар, улус ажанатан ла курсак азатан дьер, онон' ёскё ишке турган улус дьадар комнаталар, канча-канча кат туруп дьат. Олордын' алдында тёмён, машина турган бёлюги. Анда таш кёмюр дьиип турган дьаан печкелер кюркюреп туру. Анда буула иштейтен дьаан туруп дьат. Рульдын' тегелигинин' болужыла, ол рульды эбирип, компас аайынча, керепти барар дьолыла баштап дьат.

Кючтю машина иштеп дьат. Ёрё капитаннын' кюринде рулевой

Кереп дьорыкка барарына белен туру. Пассажир улус ёрё бортко тепкишле чубажып чыгып дьадылар, неме кёдюрер крантар товарлу кошторды ёрё кёдюрип, керептин' тюбине (трюмга) тюжюрип дьат.

Керептин' дьаан табышту юни (гудогы) чыкты, бастыра городко дьайылды, онын' дьан'ылганы ыраагынан' ойто угулып келди: экинчи, ючинчи кююлеш. Корманын' ары дьанындагы иргюл (винт) иштей берди. Суу буркурай берди. Кереп турган дьеринен' (пристанынан') кыймыктап чычты.

Ол портто турган керептердин' ортозында арайынан' ёдёлё, талайга чыкты.

Суунын' дьарады, тамла ыраап, кёс дьедеринен' ары дьылыйып турды. Бир канча частардын' бажында дьарат кёрюнбей барды, эбиреде кёс кёрюп дьетпес талай дьайылып дьатты. Кереп толкуларды кезе базып турды. Олор чайбалып, керептин' борттына согулып турды. Керепти ээчий талайдын' куштары (чайкалар) учуп, керепке дьедижип мачталарына, отургылап, онын' кийнинде артып, дьер дьаар ойто барып турдылар.

Бу, баатыр сёёктю, дьаан кереп Атлантический тен'исти кечире алты кюн барып дьат. Оны талайдын' толкулары уткуп дьат,

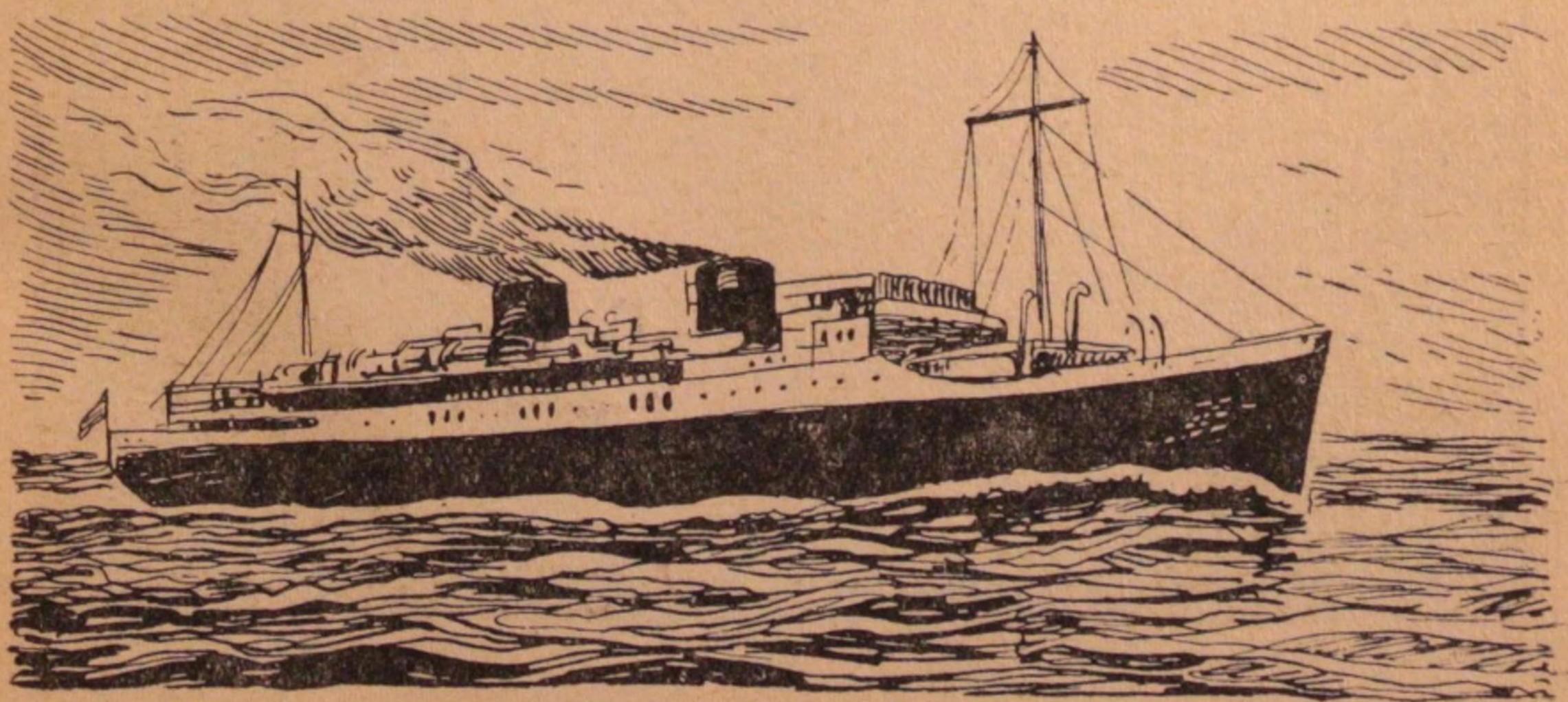

55-чи дьурук. Эмдиги ёйдин' тен'истин' пароходы.

дье ол дьаан кереп толкуларында дьайканып, дьолынан' аспай барып дьат. Ол барып дьаткан ёйдё, андагы отурган улус радио ажыра Европала да Америкала да кемизи де куучындажып отурар.

Европадан' Америка дьаар тен'ис кечип барары алты ла кюн болуп дьат. Мынан' 450 дьыл озо, дьорыкчы Колумб дезе Европадан' Америкага юч ай дьорыктап дьеткен.

Таскаду. Атлантический тен'ис ажыра Европадан' кюнтюндюк тала Америкага баратан дьолды глобустан' кёргюзип беригер.

Дьер ле кюн.

Бистин' дьерибистин' дьаанын эмди бис билип дьадыбыс, дье кюнге тюн'ейлеп кёрёр болзо, ол сюрекей кичинек болуп дьат (56-чы дьурук).

Кюн дьерден' 1 300 000 катап дьаан. Ол бистен' сюрекей ыраак туруп дьаткан учун, биске кичинек болуп кёрюнип дьат. Тюрген дьюретен поездле дьерден' кюн дьаар баратан аргалу болзо, поезд ого дьетире 250 дьыл барар эди.

Кюн — кызып калган сюреен дьаан шар болуп дьат.

Кюн дьерге бойынын' дьарыгын ла дьылузын берип дьат.

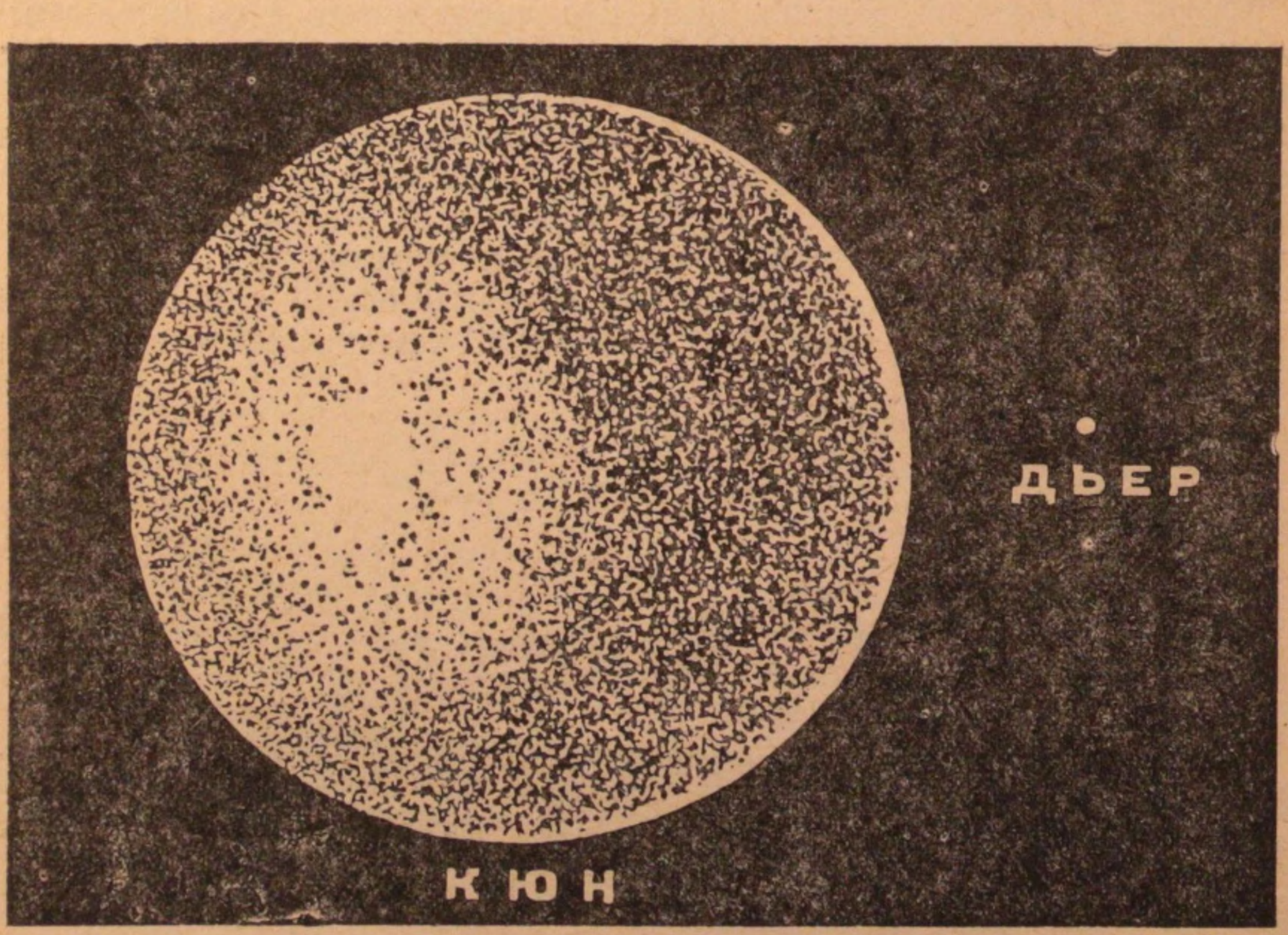

56-чы дьурук. Кюн ле дьер. Кюнге тюн'ейлеп кёргёжин, дьер сюрекей кичинек.

Тюш ле тюн неден' улам болуп дьат.

Тюш ле тюн неден' болуп дьатканын дьартап билип алар керегинде, дьердин' ле кюннин' сомына адьару ёткюритегер. Чыкту той балкаштан' шарик эделе, оны эмикле ёткюре юйтегер, ордына чичке учук ёткюритегер (тёмёнги учын тююп салыгар.

Бу болчок дьердин' бюдюзи болор).

Каран'уй турада столго отту дьарыткыш (свечи) тургузыгар.

Ол-кюн болор. Болчокты учугынан' дьарыткыштын' тууразына тудугар.

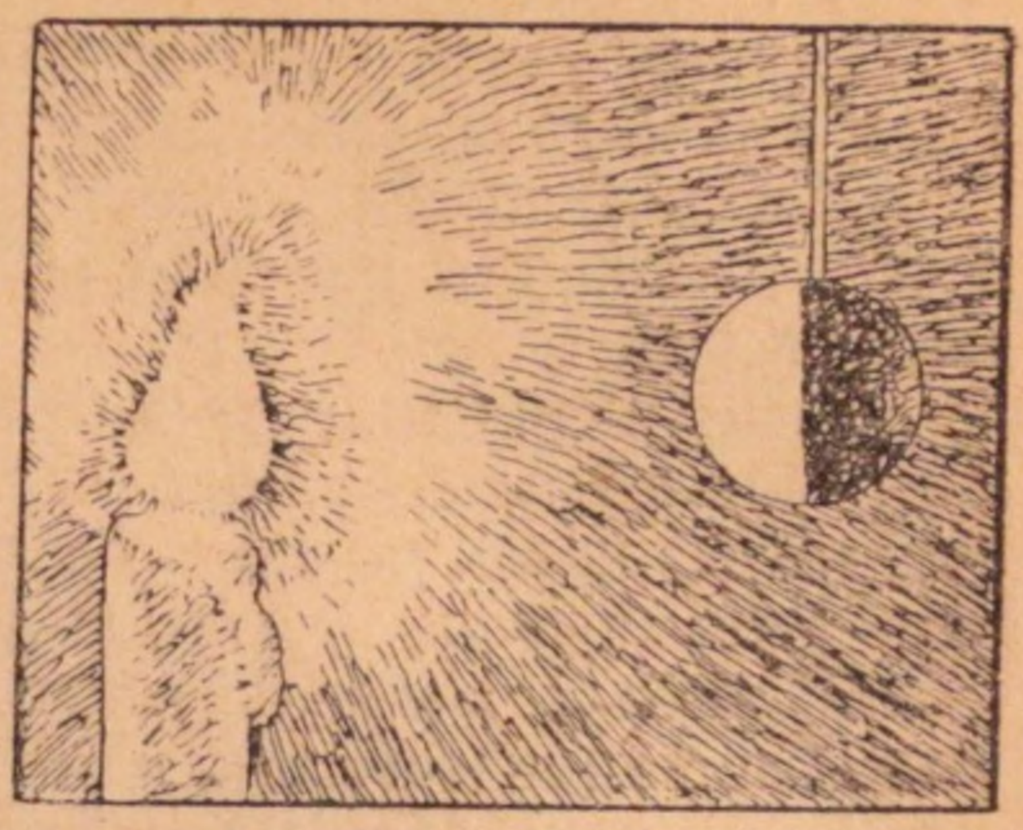

57-чи дьурук. Тюш ле тюннин' неден' улам болуп дьатканын кёргюзип турган ченемел.

Дьарыткыш болчоктын' бастыразын дьарыдып туру ба? Дьок, болчоктын' бир ле келтегейи дьарып дьат, бир келетегейи дезе, кёлёткёдё артып дьат (57-чи дьурук).

Онойып ок кюн, качанда болзо, дьердин' бир ле келтегейин дьарыдып дьат. Дьарыдып турган келтегейинде кюн кёрюнип дьат, анда тюш, бир келтегейинде кюн кёрюнбей дьат—анда тюн.

Болчокты дьарыткыштын' дьанына арайынан' эбиритер. Эмди дьарыткыш кёлёткёдё болгон дьерди дьарыдып дьат, дьарыгында болгон дьери кёлёткёгё кирип дьат.

Учукты чыйрада кадала, адьарыгар, дьарыткыштын' дьанында болчок канайып айланыжып дьат.

Дьердин' шары кюннин' алдында онойып ок айланыжып, дьердин' юстинде тюш тюнле сележип дьат. Дьер сутканын' туркунына бойын айландыра бир катап айланып дьат. Дьердин' онойып айланыжып турганын бис адьарыбай дьадыбыс, бисле кожо дьердин' юстинде неле бары туралар, кыралар, дьалан'дар — ончозы бисле кожо айланыжып турган учун, билбей дьадыбыс.

Биске дезе, кюн чыгып тен'ериге ёрё кёдюрилип, ойто ажып дьат деп билдирип дьат.

Качан бир темир дьолло барып дьатканыбыста, биске андый ок болуп билдирет.

Качан темир дьол дьайканбай дьюргери барып дьатканда, бис дьан'ыс дьерде туруп дьаткан немедий билдирет, дье дьолдын' эки дьанындагы телеграфтын' столболоры ла агаштары дезе, поездке удура келип дьаткандый болот.

Таскадулар. 1. Дьарыткыштын' дьанына глобус тургузып алыгар. Дьердин' айланыжып турганын, дьан'ыла билип алганы аайынча, кёргюзигер, ол канайып айланып дьат. Глобуста тюш кайда, тюн кайда?

2. Европада тюш болзын деп, глобусты дьарыткыштын' дьанына эбирип ийигер. Ол тушта Америкада, Африкада, Австралияда тюш болуп дьат па, айса тюн болуп дьат па, кёрюгер.

Полюстар ла экватор.

Дьердин' шары дьаантайын сутказына бир катап бойын эбиреде айланыжып дьатканын бис эмди билип дьадыбыс.

Дьердин' шары айланыжып турган тушта, андагы турган кажыла дьерлерин канайда айланыжып турганын, дьакшы адьарып кёрёликтер.

Онын' керегинде той балкаштан' бойыгар эткен учукту дьердин' сомын алыгар, ого чернилала бирюзин бирюзинин' алдына эдип, бир кезек точкалар тургузыгар. Олордын' экюзин тоголоктон' учук чыгып турган дьерлердин' бойында тургузыгар.

Болчокты айландырыгар. Болчок айланыжып турган тушта, кажыла точка тегелик эдип дьат; бир точка-дьаан тегелик, ёскёлери-кичинек; дьан'ысла алдындагы ла юстиндеги эки точка тегелик этпей дьат, олор дьан'ысла дьерде айланыжып турат.

Дьердин' шары айланыжып турган тушта, андый ок болуп дьат. Дьердин' юстиндеги кандый ла точкалар бир тюн'ей айланышпай дьат. Сутказында кезик точкалар дьаан тегелик ёдюп дьат, кезиги дезе кичинек. Дьер шарынын' эки точказы сран'ай тегелик этпей дьат. Олор дьер шарынын' **полюстары** болор.

Полюстардын' бирюзи дьердин' сран'ай тюндюгинде болуп турган учун, **тюндюк** полюс деп адалып дьат. Экинчизи тюштюк полюс. Бу дьердин' шарында сран'ай ла **тюштюк** точказы болуп дьат.

Дьердин' шарынын' юстиле эбиреде, эки полюстын' тал орто тужыла, сагышта чийю дьол ёткюрип дьат, оны **экватор** деп дьат. Ол экватор дьердин' шарын эки дьара тен' бёлюп дьат, олордын' бирюзи тюндюк дьаны, бирюзи дезе тюштюк дьаны болуп дьат.

Таскадулар. 1. Тюндюк ле тюштюк таладагы полюстарды ла экваторды глобустан' таап алыгар.

2. Тюштюк таладагы дьарым шарда телекейдин' кандый талалары бар, Тюндюк таладагы дьарым шарда кандый талалар, экватор телекейдин' кандый талаларын кёчти, глобустан' кёрюгер.

Дьердин' аайын глобустан' канайда билип дьат.

Кижи тюндюк тала дьаар бурулып турза, кийини дьанында — тюштюк тала, он' дьанында — кюнчыгыш, сол дьанында — кюнбадыш тала болотонын бис билип дьадыбыс. Бис бойыбыстын' школыбыстан' ары-бери кыйбай тюндюк тала дьаар барар аргалу болзобыс, бир тюндюк полюска келер эдибис. Тюштюк дьаар барган болзобыс тюштюк полюска келер эдибис. **Тюндюк** ле **тюштюк** тала дьаар барар аайы бир полюстан' база бир полюска барып дьат.

Глобустан' тюндюк тала дьаар эмезе тюштюк тала дьаар баштанган аайын табарын билерге, голубуска «адьыкчыл» туруп дьат деп, сагышта алыналдар.

Глобуска адьыктачы кебер тургузып алып, тюндюк тала дьа-

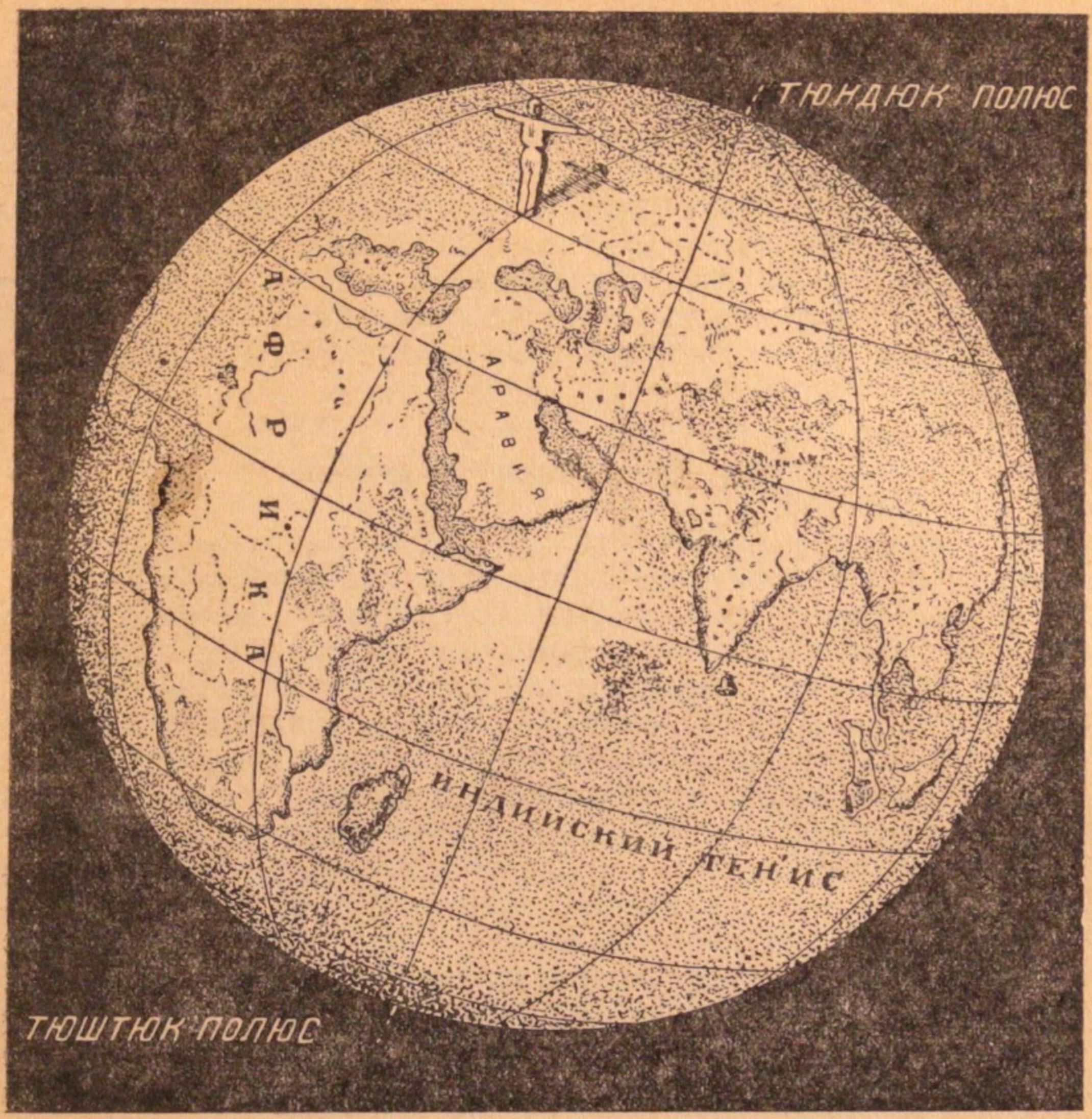

58-чи дьурук. Глобустагы баштанар тёс аайын дьартаары. „Адьыкчыл" тюндюк полюс дьаар бурулып алган туру. Туура тудуп салган колдоры кюнчыгыш ла кюнбадыш дьаар кёргюзип дьат.

ар онын' дьюзин буруп салалы. Ол туштa, онын' кийини дьанында тюштюк тала болор (58-чи дьурук).

Глобуска бир кезек андый адьыкчылар тургузала, тюндюк тала ла тюштюк тала олордын' кажы дьанында болуп турганын билип алалдар. Бис глобус дьаар адьыктап кёрёр болзобыс, глобустагы тюндюк ле тюштюк талалар дьаар баратаны полюстан' полюска чике тартылган чийимдерле темдектелегенин бис кёрёрибис. Бу чийимдер кайда да болзо, тюндюк таладан' тюштюк тала дьаар, эмезе тюштюк таладан' тюндюк тала дьаар кёргюзип дьат. Глобустын' кандый бир точказынан' тюндюк тала дьаар бararга керек болзо, ол ло чийимле тюндюк полюс дьаар бararга керек болуп дьат.

Глобуста эмди кюнчыгыш ла кюнбадыш тала дьаар барарын канайда билип алар, оны кёрёлдёр.

Ойто бистин' адьыкчылыбыска келелдер. Адьыкчылдын' колдорынын' эки дьанына чёйё тартып салганы аайынча кёргёндё, онын' кажы дьанында кюнчыгыш тала, кажы дьанында кюнбадыжы дьарт кёрюнип дьат.

Тюндюк полюс дьаар бурулып, колдорын туура чёйё тудуп турган бир канча адьыкчылдарды глобустан' адьыктап кёрёлдёр. Глобуста **кюнчыгыш** ла **кюнбадыш** тала дьаар келтегейине онойып ок чийимдерле темдектеп салганын бис кёрёрибис. Бу чийимдер **тюндюк — тюштюк** тала дьаар кёргюзип турган чийимдерди кап туура барып дьат.

Дьер шарынын' картазы.

Глобус-дьер шардын' сомы. Дье глобусла тузаланарга арай эби дьок. Кичинек глобуска дьерди быжулап дьурааарга келишпей дьат, дьаан глобусты эдерге кюч. Экскурсияга дьюрерде, эмезе дьорыктап бararда, глобусты бойыла кожо аларга дьарабас.

Онын' учун, кёп сабазында, чаазында дьураган дьердин' бюдюмиле географический картала тузаланып дьадылар.

Озодон' бери улустар карта чертить эдип, дьердин' кёдюрезин, эмезе онын' кезик бёлюгин дьазап турар болды. Эн' баштал эткен карталар кёп колбозын дьок, чюм дьок болгон. Улус кёскё бодоп, сууларды, олордын' дьарадынын' бюдюзин туулар ла городторды темдектеп туратан. Андый карталарла тузаланарга кюч болгон. Дьурап алган дьери чике эмес дьастыра болотон, кёмдьюзин бодоп ло темдектеп салатан болгон.

Дьорыктап дьюрерде, андый картадан' кёрюп, чип-чике торт дьэл табарын база канча кюнге ол дьолды ёдюп аларын билерге кюч болгон. Улус озодон' бери картаны чокум кемдьюлю эдерге санангандар, дье ол кемдьийтен чип-чике дьепселдерди таап, бюдюрип алган кийнинде бютти.

Эмди дьердин' шары бастыразына дьуук юредилип калды, дьердин' кёдюрезинен' шин'жилелбегени бир ле кезек бёлюк дьерлер артып калган. Аэропландар дирижабльдар, башка дьюзюн автомобильдер, тош оодор керептер бюткен кийнинде, улус кандый ла ээн, кандый ла ёдюп болбос дьерлерди ёдёр болды.

Бис эмди дьердин' шарынын' чокумду чике бюдюзин энделтпей бюдюрген карталарга дьединдибис, ол карталардан' кёрюп, кажыла таланын' дьюрюмин кёп билип аларыбыс. Кажыла бичикчи кижиге картаны книга кычырар чылап, кычырарга юренип алар керек.

Дьердин' шарын картада эки дьарым шар эдип дьурап дьадылар. Дьарым шардын' бирюзинде дьердин' бир келтегейин, экинчизинде — экинчи келтегейин дьурап дьат.

Бир дьарым шар — **кюнчыгыш** таланын', экинчизи — **кюнбадыш** таланын'.

Дьарым шарлардын' картазын глобусты будуганы чылап будуган. Дьарым шарлардын' картазында, глобустагы ок тюндюк

таладан' тюштюк тала дьаар, кюнбадыш таладан' кюнчыгыш тала дьаар, чийюлер тартып салган.

Олор картада таланын' аайын кёргюзип дьат.

Таскадулар. 1. Дьарым шарлардын' картазын кёрюп алыгар. Телекейдин' талаларын таап алыгар. Кюнчыгыш дьарым шарда телекейдин' кандый талалары, кюнбадыш дьарым шарда кандый талалары?

2. Дьарым шарлардын' экилезинен' кюнтюндюк ле кюнтюштюк таланын' полюстарын база экваторды таап алыгар. Тюндюк ле тюштюк тала дьаар, кюнчыгыш ла кюнбадыш тала дьаар чикезин кёргюзип турган чийюлерди кёргюзип беригер.

3. Австралиядан' тюндюк ле тюштюк, кюнчыгыш ла кюнбадыш талалар дьаар чике уланар аайын кёргюзип беригер.

4. Дьарым шарлардын' картазынан' Магелланнын' дьерди эбиреде дьюрген дьолын кёргюзип беригер.

5. Дьарым шардын' картазынан' Средиземный талайды кёргюзип беригер. Онон' улам тюндюк тала дьаар телекейдин' кандый бёлюги дьадып дьат, кюнтюштюк талазында кандый? Дьарым шарлардын' ла озогы грек улустардын' картазындагы Средиземный талайдан' дьуралган бюдюмин тюн'ейлештирип кёрюгер.

6. Глобустан' ла дьарым шарлардын' картазынан' тюндюк таладагы Тошту тен'исти кёргюзип беригер. Оны телекейдин' кандый талалары курчап дьат?

7. Дьарым шарлардын' картазынан' Советский Союзты (СССР-ды) таап алыгар. Ол телекейдин' кандый талаларында дьадып дьат?

Внеурочный ёйдё бюдюрер иш.

Кожултада берилген баштапкы юч ишти бюдюригер.

Дьердин' дьыл туркунына дьюрери.

Дьердин', шары дьан'ыс ла бойы бойын эбиреде айланыжып турган эмес, дье ол кюнди эбиреде айланыжып база дьюрюп дьат.

Дьер кюнди эбиреде бир айланыжып келерин бир дьылга бюдюрип дьат. Бу ёйдин' туркунына, дьердин' юстюндеги кандыйла дьерлер кюнле бир тюн'ей дьарыдылбай дьат, онын' дьылузын текши, бир тюн'ей албай да дьат.

Бисте дьылдын' тёрт ёйи болуп дьат: дьай, кюс, кыш, дьас.

Ненин' учун бисте дьылдын' туркунына дьюзюн-дьююр ёйлёр болуп турганын дьарт билип алар керегинде, каран'уй турада глобусты адьыктап кёрёргё мындый иш эдигер. Бёкёйгён осьту глобусты 59-чы дьурукта кёргюскен аайынча тургузала, оны дьарыткышла дьарыдыгар. Глобустын' дьарыткышла дьары-

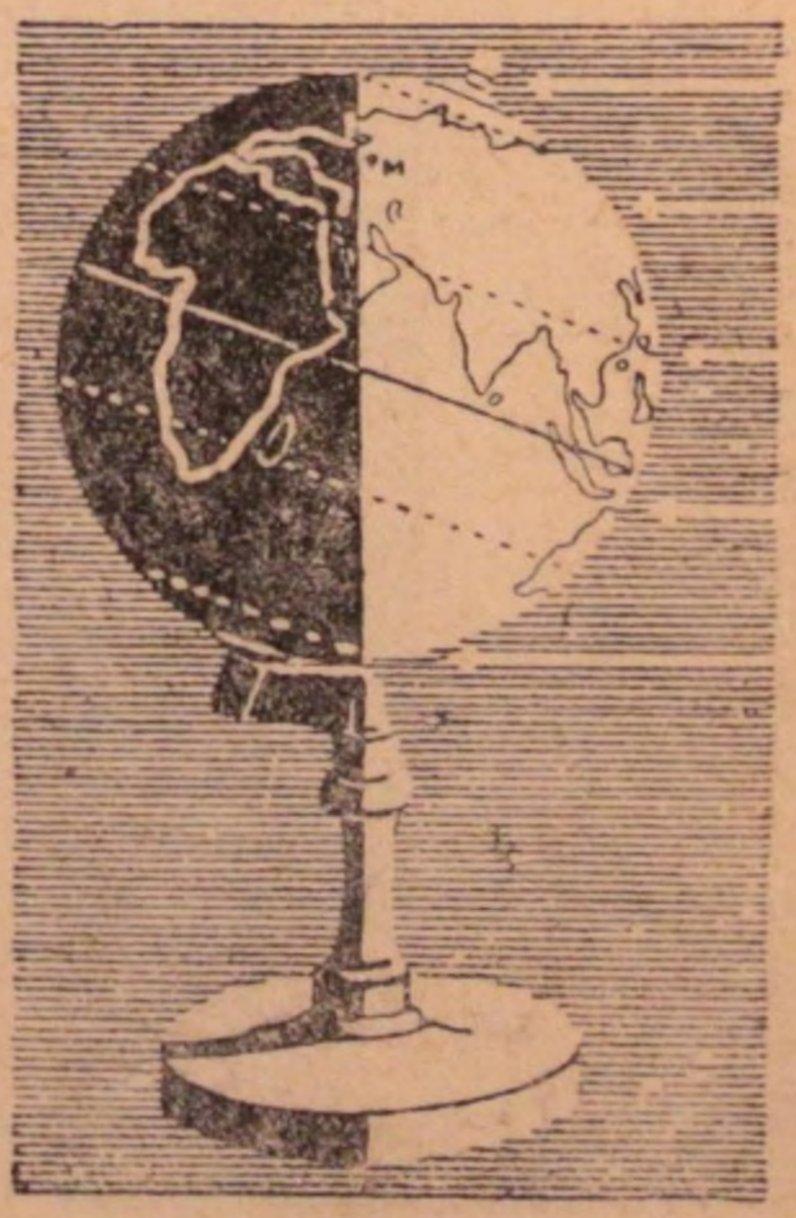

59-чы дьурук. Тюндюк таладагы дьарым шарда дьай.

дылып турган бёлюгинде Москваны таап алыгар. Ол дьерге кызыл тегелик дьапшырып салыгар (59-чы дьурукта Москванын' турган дьери М буквала кёргюзилген).

Тюштюк таладагы дьарым шардын' кажы бир дьеринде, темдектегежин Африканын' тюштюк келтегейинде база тегелик дьапшырыгар. (Дьурукта ол дьерди точкала темдектеген).

Глобусты осьты эбиреде айландырып ийигер.

Москва туруп дьаткан дьер, сутканын' кёп сабазында кюнле дьарыдылып дьат. Москвада узун тюштер кыска тюндер болды. Ол дьайгыда болуп дьат. Кюнтюштюк таладагы дьарым шарда темдектелген дьер-ол ёйдё кёп сабазын кёлёткёдё болуп дьат. Бу точкада эмди кыска тюштер узун тюндер болуп дьат. Ол кышкыда болуп дьат.

Качан тюндюк таладагы дьарым шарда дьай болуп турганда, тюштюк талада — кыш болуп дьат.

Тюндюк таладагы полюс ла оны эбиреде дьаткан дьер глобус бойын айландыра эбирилип турган туштa, тудуш ла дьарыдылып турганы глобустан' ла дьуруктан' кёрюнип дьат. Тюндюк таладагы полюстын' дьанында, ол туштa, кюн сутказына улай ла дьарыдып дьат. Полюстын' бойында дьарым дьылдын' туркунына кюн ашпай дьат.

Тюштюк таладагы полюс ла оны эбиреде дьаткан дьер, бу ёйдё кёлёткёдё болуп дьат. Тюштюк таладагы полюстын' дьанында ,бу ёйдё улайла суткага чыгара тюн болуп дьат. Полюстын' бойында дьарым дьылдын' туркунына кюн кёрюнбей дьат.

Глобуста дьарыткыштын' бир дьанына тургузыгар. (60-чы дьурукта кёргюскен аайынча).

Эмди тюштюк таладагы дьарым шар дьарыктанып дьат, тюндюк таладагызы ас дьарыктанып дьат.

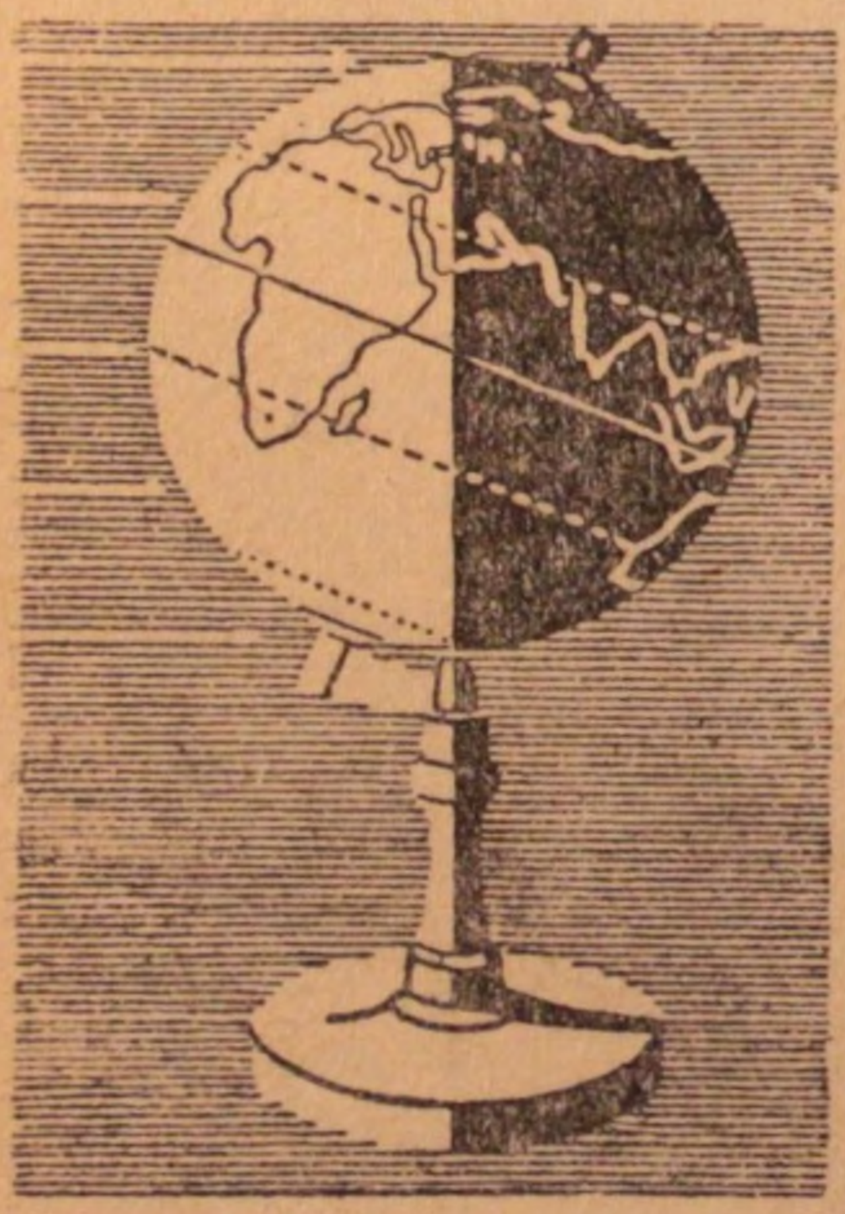

60-чы дьурук. Тюндюк таладагы дьарым шарда кыш.

Глобусты бойынын' озине эбиреде айландырып ийигер. Москва сутканын' кёп сабазында кёлёткёдё турып дьатканын кёрёригер. Москвада кыска тюштер ле узун тюндер башталды, ол кышкыда болуп дьат.

Тюштюк таладагы дьарым шарда темдектелген точка, ёйдин' кёп сабазында дьарык турар. Мында ол ёйдё узун тюштер кыска тюндер болуп дьат. Ол дьайгыда болуп дьат.

Качан тюндюк таладагы дьарым шарда кыш болуп турганда, тюштюк талада дьай болуп дьат. (60-чы дьурук).

Дьер онойып турган ёйдё, тюндюк таладагы база оны эбиреде дьаткан дьер тудушла кёлёткёдё болуп турганы глобустан' ла дьуруктан' кёрюнип дьат. Тюндюк таладагы полюстын' дьанында кюн сутказына кёрюнбей дьат, полюстын' бойында дезе, дьарым дьылга кёрюнбей

дьат. Тюштюк таладагы полюс база оны эбиреде дьаткан дьер ол ёйдё дьарыктанып дьат. Полюстын' бойында дезе, кюннин' узагы дьарым дьыл болуп дьат.

Тюндюк таладагы ла тюштюк таладагы дьарым шарларды кюн тюн'ей дьарыдып турган тушта — дьас ла кюс болуп дьат.

Анайда дьер кюнди айланганына дьылдын' ёйи кубулып дьат.

Таскадулар. 1. Глобусты свечинин' алдына тюндюк дьарым шарда дьай боло бергедий эдип, тургузыгар.

2. Глобусты свечинин' алдына тюндюк дьарым шарда кыш болгодый эдип тургузыгар.

Церкве наукала удурлажып дьат.

Дьер бойын ла кюнди айландыра айланыжып турганын, баштап дьартап айдып берген дьаан юредюлю кижи Николай Коперник болгон. Коперник тен'еридеги дьарыткыштарды шин'жилеп, дьерди айландыра кюн айланып туру деген церквенин' юредюзи тёгюндю болгонын дьартады. Копернiктин' юредюзи церквеге ле кудай дьан'ына бюдерин коскоп турган. Копернiктин' бичиктери церквеге каргыштадып, 200 дьылдын' туркунына чыгарбас болуп токтотты .

Джордано Бруно деп дьаан юредюлю кижи Копернiктин' юредюзин дьер сайын дьайып турды. Абыстар дьеткер болорын сезип, Бруноны арестовать эткиледи. Ол тюрмеде дьети дьыл отурган, оны анда сюреен кыйнагылап тургандар. Церквенин' дьаргызы оны отко ёртёп ёлтюрер эдип дьаргылаган. Чын юредю учун дьен'ижип, Джардано Бруно онойып отко кюйдюртип ёлгён. Ол ёй мынан' 300 дьыл озо болгон.

Ол ёйдёги экинчи дьаан юредюлю Галилей деп кижини база тюрмелеп салгандар. Дьер айланыжып туру деген бойынын' юредюзинен' дьана тюжюп чертензин деп, оны албадагандар. Ол дьан'ыс ла онойып дьана тюшкенинен', отко кюйбей, ёлюмнен' аргаланды.

Дье Копернiктин' юредюзинин' чынын ончо улус билип бюдер ёйи келди.

Дьердин' шарынын' дьылу поястары.

Кюн бойынын' дьаркыныла дьерди бир кюннин' туркунына бир тюн'ей дьылытпай турганын бис билерибис. Дьылдын' сран'айла изю ёйинде, тан' эртен тын' изю эмес болуп дьат, ол тушта кюн тен'ериде дьабыс туруп, коомой дьылыдып дьат. Дье, тал тюшке дьуук кюн тамла бийиктеп, онын' дьаркыны тамла тын'ыда изидип турат.

Эн'ир дьаар кюн дьабызап, онын' дьаркыны база коомой изидип дьат. Кюн ёрё тен'ериде канча ла кирези бийик турза, анча ок кирези дьерди ол тын'ыда изидип турар.

Кюн дьердин' юстюндеги кажыла дьерлерди онойып ок бир-тюн'ей дьылытпай дьат.

Глобуска юч «адьыкчылдар» тургузалдар: бирюзин экватор-

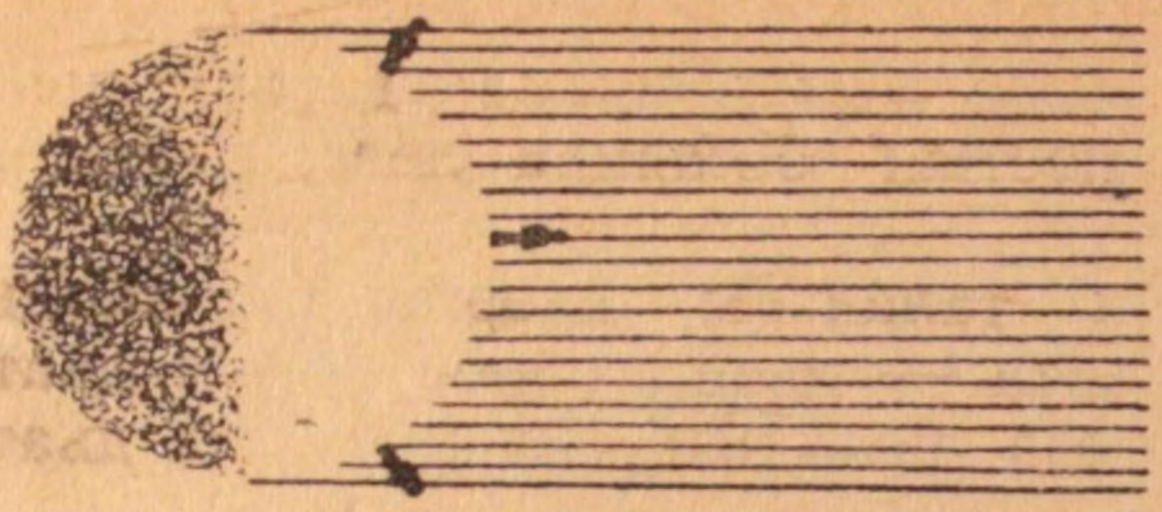

61-чи дьурук. Дьердин' юстиндеги дьюзюн-дьююр дьерлерге кюннин' дьаркыны тийип туру.

го, экинчизин ле үчинчизин— полюстарга дьуук. Глобустан' ыраак эмес лампа «кюн» тургузалдар. Лампа адьыкчылдарды канайда дьарыдып дьат, кёрёлдёр (61-чи дьурук).

Экватордо турган адьыкчылга, лампанын' дьарыгы чике юстюне тюжюп дьат. Кюн онын' тёбёзине чике изидип дьат. Айдарда кюн экваторды сюреен изидип дьат.

Экватордо дьер шардын' сран'ай изю талалары дьадып дьат — мында **изю пояс.** Экватордо дьыл чыгара бир тюн'ей изю ёй туруп дьат. Дьылдын' соок ёйи сран'ай болбой дьат.

Полюска дьуук турган адьыкчылдарга лампанын' дьарыгы келтегейинен' дьарыдып туру. Кюн анда дьабыс туруп, коомой изидип дьат, дьылдын' кезик ёйинде анда сран'ай да дьарытпай дьат.

Полюстардын' дьанында сран'айла соок талалар, эмезе дьердин' **соок поястары** дьадып дьат.

Соок ло изю поястардын' ортозында, тюндюк ле тюштюк талазынын' эки **ёйинде** дьылу **поястар** дьадып дьат. Мында кюн соок поястагызынан' тюште бийик кёдюрилип дьат, дье качанда изю поястагызынан' тын' бийик болбой дьат. Онын' учун ёйинде дьылу поястар соок поястардагызынан' дьылу, дье изю поястагызынан' соок болуп дьат.

62-чи дьурукты кёрюп алыгар. Анда дьердин' шары дьылу аайынча чийюм дьер бёлюлген. Экватордын' эки дьанынча эки тегелик тартылган, олорды тюндюк ле тюштюк талазынын' **тропиктери** деп адап дьат. Олордын' ортозында изю эмезе тропический деген пояс дьадып дьат. Полюстардын' дьанында эки **полярный кругтар** темдектелген. Олор тюндюк ле тюштюк соок поястардын' границазы болуп дьат. Тропиктердин'ле полярный тегеликтешдин' (кругтардын') ортозында тюндюк ле тюштюк талазынын' ёйинде дьылу поястары дьадып дьат.

62-чи дьурук. Дьердин' дьылу поястары.

Дьердин' шары онойып дьылу аайынча беш поястарга бёлюгилеп дьат.

Дье чынынча айткажын, дьылу аайынча бёлюнген поястардын' ортозында андый чокум ан'ылу границалар дьок. Изю пояс бир эмештен' ёйинде пояска дьууктап, ёйинде поястар дезе, бир эмештен' сооктарына дьууктап дьат. Дьылу поястардын' бёлюген границалары молдьулу болор.

Таскадулар. Глобустан', дьарым шардын' картазынан' тропиктердиле полярный тегеликтерди таап алыгар. Дьылу аайынча бёлюнген беш поястарды глобустан' ла картадан' кёргюзигер. Тропический пояста кандый талалар, ёйинде ле соок поястарда кандый талалар дьадып дьат? Европа ла Америка кандый поястарда? Бистин' Союз кандый пояста?

VI. КЮННИН‘ ААЙЫ (ПОГОДАЗЫ) ЛА КЛИМАТ.

Кемге ненин‘ учун кюннин‘ аайын (погоданы) билерге керек.

— Бюгюн кюннин’ аайы (погода) кандый? — деп, уйкудан’ турганда ла юренчиктер сурагылап дьат.

Тышкары кюн тийип, дьылу тымык турган туштa, олор школго сюгюнчилю баргылап дьат. Качан тышкары чык, соок, тын’ салкын согуп турган туштa, олор кююни — кючи дьок туралары-нан’ чыгып дьат.

Ыраак дьерге талайла дьюзюп барар туштa, талайчылар, учар алдында летчиктер кюннин’ аайын билерге кююнзенип дьадылар. Кою туман болуп турганда, талайла дьюзерге дьеткерлю. Эбиреде бир де неме кёрюнбей дьат. Дьолдон’ туура чыксындар деп, пароход барып дьадып юн берип дьат. Ёскё керепке эмезе талай дьаказындагы кая-ташка табарза согулып, ойылып... сууга тюжер — ёлюм болор.

Кою туманла летчикке де учарга дьеткерлю. Самолет кандый дьерле учуп барып дьаткан ого кёрюнбей дьат. Дьерге тюжер керек тужунда кайда тюжетенин ол билбей дьат.

Талайчыларга ла летчиктерге кенетийин келер салкын онон’ до дьеткерлю. Дье олор салкын тюжерин озо ажындыра билер болзо, олор келип дьаткан дьеткерден’ айрылып калар. Дьаман кюн келерин сакып турган туштa, аэропландардын’ бирюзи де аэродромнон’ кёдюрилип чыкпай дьат.

Дьаман кюндер дьурт хозяйствого кёп кор дьетирип дьат. Дьаскыда эмезе дьайдын’ баштапкызында дьааш дьогынан’ кыралардагы аштар саргарып кюйюп дьат. Ашты кезип, дьуур ёйдё, юзюк ле дьок дьааштар дьаап дьат — кезип салган аштар чыкталып, дьыдып дьат.

Кургак салкындар, дьотКондор, мёндюр ле сооктор кор дьетирип турганы ас эмес. Онын’ учун, колхозтордо ло совхозтордо дьаман кюндердин’ кор дьетиреринкыйыштырарга, кюннин’ аайын шин’жилеп кёрюп дьадылар.

Союзтын’ бастыра хозяйствозын чынынча тузалу эдип башкарар керегинде, кюннин’ аайы, онын’ туш дьеринде канайда кубулып дьатканын билерге сюрекей керек болуп дьат. Ол ёйинде аш чачарга, дьуурга, кайда кандый ёзюмдер саларын билип, дьерди юлерине керек болуп дьат.

Дьердин’ юстинде башка-башка дьерлердеги природа кандый болгонын билер керегинде, анда кюннин’ аайы канайып, кубулып дьатканын билерге сюреен керек болуп дьат.

Дье кюннин' аайы ненин' учун кубулып дьат?

Оны билерге, кюннин' сайын узак ёйгё кюннин' аайын адьарып турар керек.

Адьарып кёргёнинен' билип алары: слердин' дьеригерде кандый салкын болгондо, бюркюлю дьут кюндер болуп дьат. Кандый салкын болгондо, аяс ла кургак кюн болуп дьат; дьылула соок кюндерди качан сакыыр керек?

Дьакару. бойыгардын' дьеригерде кюннин' аайын шин'жилеп кёрюгер. Кюннин' сайын частын' дьан'ыс ёйинде темдектегер: 1) Кейдин' температуразын (дьылу ла соок). 2) Салкыннын' аайын ла онын' кючин. 3) Бу-луттузын. 4) Чыгын: дьааш, кар, тош, куру, чалын.

Айда бир катап, тюштин' 12 часта кюннин' бийигин шин'жилегер.

Кюннин' аайын адьыктаар керекти юредю дьылдын' башталарыла кожо баштап, оны дьылдын' учына дьетире токтотпогор.

Бистин' школдо кюннин' аайын адьыктаарын бис канайда ёткюргенибис.

Бистин' школ Москванын' дьанында. Кюннин' аайын адьыктаарын бис сентябрь айда баштадыбыс.

Кейдин' температуразын адьыктаар керегинде, школ коридорынын' кёзнёгинин' тыштына кюннин' дьарыгы изитпезин деп, кёлёткёгё термометр илип салдыбыс.

Салкыннын' аайын адьыктаарга бис флюгер эдип алдыбыс. 63-чи дьурукты кёрюгер. Компас аайынча, школдын' географический площадказында бис флюгерди тургузып алдыбыс: кар-чый-терчий бюдюлю неменин' С буквалу учын тюндюк тала дьаар бурудыбыс. Салкыннын' кючин танып билетен таблицалу дьарчыгазын флюгердин' стлбозына дьаба кадап салдыбыс. Адьыктаар ёйдё, кюннин' сайын ол таблицала бис тузалганыбыс.

Таблицаны дьааштан' корыыр керегинде, бис оны шилле дьаап салдыбыс.

Адьыктаарын эки дежурный ёткюрип турган. Бис олорды адьыктачылар деп ададыбыс. Олор юч кюннин' бажында селижип турдылар. Адьыкталганынын' аайын олор журналга бичипилеп турдылар, онын' сон'ында оны классгагы илип салган таблицага темдектеп турдылар.

63-чи дьурук. Географический площадкадагы флюгер. Кажы дьанынан' салкын согуп турганын уулчак колыла кёргюзип дьат.

Салкыннын' кючин кёрюп таныыр таблицазы.

Салкыннын‘ аайы	Салкыннын‘ кючи
Тюнюктерден‘ ыш чике ёрё чыгып дьат Агаштардын‘ бюри кыймыктанбай туру	Тымык. Салкын дьок
Дьалбырактар кыймыктап дьат Флаг арайынан‘ кыймыктанып дьат	Ёйинде салкын
Агаштардын‘ сыны кыймыктанып дьат	Дьаан салкын
Агаштар тазылыла кодорылып дьат, туралардын‘ дьабузын бузуп дьат	Дьоткон

Кейдин' температуразын адьыктаганы.

Кюнюн' сайын тюште, 1 часта адьыкчылдар кейдин' температуразын кёрюп турдылар (64-чи дьурук).

Кёрюп алганын бичип турдылар. Термометр дьылу кёргюзип турган болзо, градустын' числолорынын' алдына + темдек тургузып турдыбыс; термометр соок кёргюзип турган болзо — темдек тургузып турдыбыс. Беш градус дьылуны мынайда темдектедибис: +5° деп; беш градус соокты: —5° деп.

Салкыннын' аайын ла онын' кючин адьыктаганы.

64-чи дьурук. Температураны бичигилеп дьадылар.

Бу адьктаар ишти географический площадкада ёткюрдюбис. Салкын кайдар согуп турган аайын флюгерден' кёрюп билип турдыбыс. Флюгердин' дьалмазы буква С (тюндюк) дьаар баштанган болзо, салкын тюштюк таладан' согуп турганы болды, адьыкчылдар Ю буква бичип турдылар. Дьалама В буква (кюнчыгыш) дьаар баштанган болзо, салкын кюнбадыш таладан' согуп турганы болды; адьыкчылдар С. В. буквала бичип турдылар. Дьалама С ла В буквалардын' ортозы дьаар тюндюк ле кюнчыгыш таланын' ортозы баштанган болзо, салкын тюштюк ле кюнбадыш тала егсозынан, согуп турганы болды, адьыкчылар Ю З буквалар бичип тургандар.

флюгерьге дьаба кадап салган таблицадан' кёрюп, темдектеп тургандар.

Кюннин' булуттузын адьыктаары.

Бу адьаруны кёскё бодоп ёткюрдибис. Тен'ериде булуттар дьок эмезе ас болгон болзо, адьыкчылдар мындый темдек тургускандар —○. Ол «аясты» кёргюзип турган. Бастыра тен'ери бюркюлю эмезе булутла дьабылып калган болзо, мындый темдек тургускандар — ●. Ол «бюркюни» кёргюзип турган. Булуттар тен'еринин' бир кезегин дьаап турган болзо, мындый темдек тургузып тургандар —◑. Ол «булуттузын» кёргюзип турган.

Чыкты адьыктап кёрёри.

Кюннин' туркунына тюжюп турган чыкты адьыктадылар. Олорды таблицада мындый молдьулу темдектерле темдектедилер: дьааш ✳, кар ▲, мёндюр △, чарак, чалын, ⌓, куру |___|.

Кюннин' бийигин адьыктап кёрёри.

Кюннин' бийигин айда бир катап бис бастыра классла адьыктап турдыбыс.

Тал тюште кюн канайып туруп дьат — ёткён айда турган кирезинен' бийик туруп дьат па, айса дьабыс па, оны адьыктадыбыс. Онын' керегинде географический площадкада турган казыгаштын' талтюштеги кёлёткёзин бис кемдьидибис. Оны ёткён айдагы адьыктаган кёлёткёнин' узуныла тюн'дештирдибис. Тал тюштеги кёлёткё узап турган болзо, кюн алдындагы айда турганынан' дьабыс туруп дьат деп, бис билдибис...

Кюннин' аайына адьыктаганын бис мынайда бичидибис.

Кюннин' аайын адьыктайтан таблицазы.

Сентябрь 1933 дьыл.

Числозы	Талтюште кёлёткёнин' узуны	Кейдин' температуразы	Булуттузы	Чыктар	Салкыннын' аайы	Салкыннын' кючи	Адьару
1		+ 20°	○	⌓	З	Тымык	
2		+ 15°	◑	..	Ю—З	дьюргери	Ю—З
3	50 см	+ 10°	●	..	Ю—З	„	салкын дьааш экелди

Бир айда адьыктаганынын' сводказы.

Кажыла ай ёткён сон'ында, бис бастыра классла ончобыс, бистин' адьыктаган сводказын ёткёнибис.

Озоло баштап, бир айдын' тал тюштеги орто температуразын бододыбыс. Оны мынайда эттибис: температураны темдек-

теген числолордын' ончозын кожоло, бюткен числоны айдын' кюндеринин' тоозына юледибис.

Айда соок кюндер болгон болзо, онойып бодобой, башка эттибис: градустын' дьылу кёргюзип турган числолорын аайлап башка коштыбыс, соок кёргюзип турган числолорын аайлап башка коштыбыс, соок кёргюзип тургандарын база кожуп турдыбыс. Кожуп тапкан эки сумманын' дьаанынан' кичю сумманы айрыдыбыс. Айрыганынан' арткан числоны алган кюндеринин' тоозына юледибис.

Онон' ёскё мындый неме бододыбыс.

1) Тюндюк таланын' салкындары, тюндюк ле кюнчыгыш таланын', тюштюк ле кюнбадыш таланын', онон' до ёскё талалардын салкындары айдын туркунына канча катап соккондор.

2) Бир айда канча катап тымык болгон, канча катап дьюргери салкындар, тын' салкындар болгон.

3) Канча катап дьааш дьааган, кар дьааган, туман тюшкен.

Салкын кубулганынан' улам, кюннин' аайы канайда кубулып турганын тёмдектедибис: кандый салкын тужунда дьылу болгон, кандый салкын тужунда соок болгон; кандый салкындар чык экелип турган, кандый салкын тушта кюн аяс болгон.

Кюски айлардын' туркунына адьыктачынын' сводказы.

Кюски айларды адьыктаганынын' таблицазын бис бастыра классла бюдюрип алдыбыс, ол 73-чи страницада салылган.

Ол таблицадан' бир мындый неме билип алдыбыс: кюскюде талтюш ёйдё кюннин' турганы дьерге тамла дьабызап турган (талтюштеги кёлёткё узап турган). Ай сайын кюннин' дьаркыны тамла кыя тийип турган, тамла соок болуп турган. Сран'айла дьылу ай сентябрь болгон. Сран'айла соогы ноябрь болгон. Ноябрьдын' 15-чи числодо кар дьерди дьаап салган, 18-те дезе суу тон'ып калган (кыштын' башталганы).

Аяс кюндердин' тоозы ай сайын астап, бюркюзи кёптёп турган, сран'айла бюркюлю ай ноябрь болгон.

Кюстин' учында чык тюжер кюндердин' тоозы кёптёгён. Дьаантайын кар кёрюнди. Ноябрьдын' орто тужунан' ары дьаштын' ордына кар тюжер болды.

Салкын кюскюде кюннин' ле сайын согуп турды. Аяс тымык кюндер каа—дьаа ла болгон. Ай тоозына салкын тын'ып турды. Ноябрь айда салкын октябрь ла сентябрь айдагызынан' тын' болгон. Салкын кёп сабазын дьаантайын кюнбадыш таладан' ла тюштюк ле кюнбадыш таланын' ортозынан' согуп турды. Салкын кюннин' аайын селип турды: кюнбадыш таладан' ла тюштюк ле кюнбадыштын' ортозындагы салкындар тушта, дьаантайын чык тюжюп турган; тюндюк ле кюнчыгыштын' ортозынан' келген салкындарда аяс эмезе соок кюндер болуп турган.

Дьакару. кюски, кышкы база дьаскы айларды адьыктаган ижигерди бу кебер аайынча сводкага тургузыгар. Сводка тургузар ишти айлар сайын бойыгардын' ортогордо юлежип алыгар.

Кюски айларда кюннин‘ аайын адьыктаганынын‘ таблицазы

Айдын‘ ады	Тал тюштеги кёлёткёнин‘ узуны	Орто температура	Булутту аайы	Чыктар	Салкынын‘ уланар аайы	Салкынын‘ кючи	Адьару
Сентябрь	50 см	+ 10°	● 15 кюн ◑ 7 „ ○ 8 „	·· 15 кюн △ 3 „	З Ю—З	Тымыксу ла кючи кирелю	25-чи сентябрьда баштапкы соок
Октябрь	60 см	+ 5°	● 20 кюн ◑ 5 „ ○ 6 „	·· 20 кюн |__| 6 „ ✳ 5 „	Ю Ю—З	Кючи кирелю	15-чи октябрьда баштапкы карычактар тюжюп кёрюне берди
Ноябрь	80 см	— 3°	● 25 кюн ◑ 3 „ ○ 2 „	·· 7 кюн |__| 3 „ ✳ 20 „	Ю—З З	Кючи кирелю ле тын·	15-чи ноябрьда кар тюшкен, 18-чи ноябрьда суу тон‘гон

Кюннин‘ аайынын‘ незин билерге керек.

Кейдин’ температуразы ненин’ учун кубулып дьат.

Кюн дьерге дьан’ысла дьарыгын берип турган эмес, дье дьылузын да берип дьат. Онын’ дьартына чыгарга белен: кюннин’ дьарыгы слерди дьарыдып турган туштa, слерге дьылу; кёлёткёгё барзагар — серююн болор.

Кюн дьерди дьылыдып дьат. Дьылыдып калган дьерден’ кей де дьылып дьат. Онын’ учун кейдин’ дьерге дьуук турган тёмёнги кады, ёрёги кадынан’ качанда болзо, тын’ыда изип калган болор.

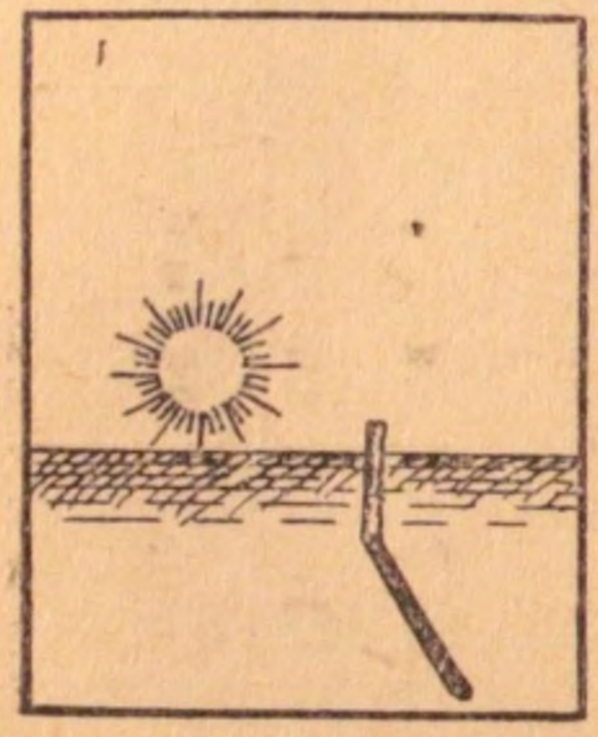

65-чи дьурук. Тан’ эртен кюннин’ дьаркыны дьерге кыя тийип дьат. Казыгаштан’ тюшкен кёлёткё усун.

Тюштин’ туркунына кюн дьерди бир тюн’ей изитпей дьат.

Эртен тура дьердин’ юстинде кюн дьабыс туруп дьат. Онын’ дьаркыны дьерге кыя тюжюп, оны дьакшы дьылыдып болбой дьат (65-чи дьурук).

Талтюште кюн ончозынан’ бийик, онын’ дьаркыны дьерге чике тюжюп дьат, дьылуны ол туштa дьер кёп алып дьат (66-чы дьурук). Эн’иргери кюн база катап дьерден’ дьабыс туруп, оны коомой изидип дьат.

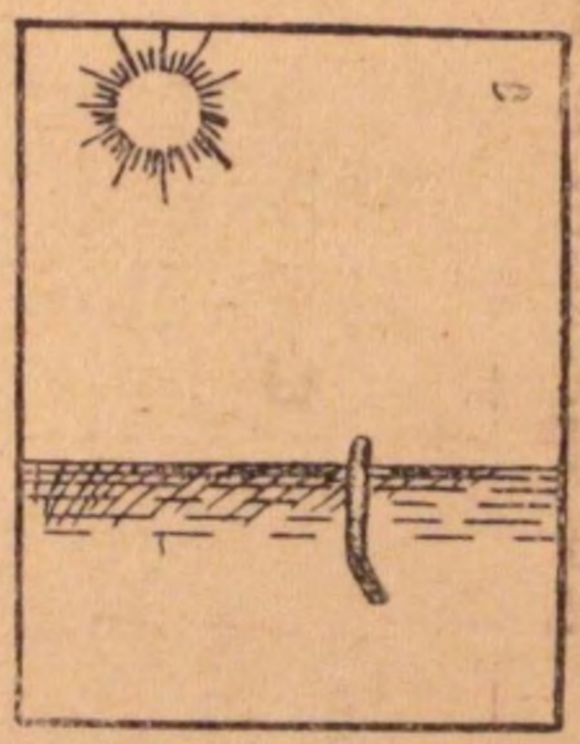

66-чы дьурук. Талтюште кюннин’ дьарыгы дьерге чике тийип дьат. Казыгаштан’ тюшкен кёлёткё кыска.

Кюн канчала кирези узак дьарыза, дьер анча октын’ дьылыптурар.

Аяс кюнде, кюннин’ талтюштен’ арыгызы талтюшке дьетире дьылу болор: тюнге соop калган дьерди кюн талтюшке дьетире изидип дьат; талтюштен’ ары дьылыдып салган дьерди изидип дьат.

Дьайга канча ла кирези дьуук болзо, кюн анча ок тын’ыда изидип дьат. Тан’ эртен ол эрте чыгып, орой ажып дьат. Талтюште дьердин’ юстинде ол бийик туруп дьат. Дьер дьакшы дьылып дьат. Дьылу болуп дьат.

Кышка дьуук болордо андый эмес; кюн кыска ёйгё чыгып, талтюште дьердин’ юстинде дьабыс туруп дьат. Дьер дьылып болбой дьат, узун тюнге тын’ соop дьат. Сооктор болуп дьат.

Онойып дылдан’ дьылга: дьайгыда дьылу, кышкыда соок болуп дьат.

Кейде качанда болзо суунын’ буузы бар болуп дьат.

Адьыктаарынан’ баштаалдар.

Орынга дьаятан простыняны чыктайла, аяс кюнде тышкары

чыгаралдар. Бир кезек частардын' бажында ол простыня кургак болуп калган.

Суу кайда барды?

Суу кургап, кёскё кёрюнбей буу болуп барган. Кейде качанда болзо, буу болуп калган суу бар болуп дьат. Кейге буу састардын', суулрдын', кёлдёрдин' база тала'лардын' суу кургаганынан' улам табылып дьат.

Кей канча ла кирези дьылу болзо, буузын бойына анча ок кёп алынып дьат. Соок кейде суунын' буузы качанда болзо, ас болуп дьат.

Чыктар канайда бюдюп дьат.

Дьылу кей соop турган туштa, бойынан' суунын' бууларын чыгарып дьат. Ол буулардан': туман ла булуттар бюдюп дьат, база чыкта дьааш чалын, куру, кар ла тош мёндюр болуп дьат.

Туман. Дьылыда от салган туранын' эжигин соок кюнде тышты дьаар ачып салалдар. Ол ок туштa эжиктин' дьанында кою ыштый неме кёрюнер. Ол ыш эмес туман болор. Качан туранын' ичиндеги дьылу кейи соок кейле тушташканда, кёскё кёрюнбес суунын' буузы, кичинек тамчылар болуп, койылып дьат. Ол тамчылар сюрекей дьен'ил учун дьерге тюшпей, кейле дьюргилеп дьат. Сюреен кёп кичинек тамчылар кейди ёткюре кёрюнбес боро эдип дьат.

Природада туман онойып ок бюдюп дьат. Кезикте туман сюрекей кою болот, андый болгондо: эки алтамдагы неме кёрюнбес туман болды дежет.

Булуттар. Булуттардын' бюдюп турганын аяс изю кюнде адьыктаарга дьакшы. Эртен турадан' ала тен'ери аяс. Тал тюшке дьуук тен'ериде ак булуттар кёрюнери башталат. Озо баштап олор кёбён'нин' юзюктерине тюн'ей болор, онын' кийнинде ыраактагы турган тёстёктёргё лё тууларга тюн'ей болот. Булуттар дьан'ыс дьерге турбас: олор юзюк ле дьок кыймыктанып барып, бойынын' кеберин кубултып турат.

Ак булуттар кайдан' кёрюнип келдилер?

Кюн дьерди дьылыткан. Дьерден' кей дьылыйла, тюрген ёрё кёдюрилип чыкты. Дьылу кейле кожо суунын' буулары ёрё кёдюрилип чыкты. Ёрё кей сооды, суунын' кёрюнбес буулары дезе, туман болуп барды. Ак булуттар ол ок туман, дье дьан'ысла дьерден' ёрё бийик кёдюрилип калган туруп дьат. Ак булуттар, туман чылап ок, ёрё кейде учкулап дьюрген, суунын' кичинек тамчыларынан' бюткен.

Кара булуттар ла дьааш. Кезикте тен'ериде ак булуттардын' ордына кара булуттар кёрюнип дьат.

Олор дьан'ыс ла кичинек тамчылардан' бюткен эмес, дье олор козыр да тамчылар бюдюп дьат. Олор бойы бойына бириккилеп, уур болуп, тёмён тюжюп дьат. Дьааш дьаап дьат.

Мёндюр. Дьайдын' ёйинде кезикте мёндюр тюжюп дьат. Мёндюр тоголок тоштор. Олор дьерден' ёрё бийикте, соок дьерде бюткен. Анда дьааштын' тамчылары тон'уп, болчок тош болуп калган.

Тёмён тюжюп дьадала, олор юзери дьан'ы кат тошло тон'уп дьат.

Онойып тоштын' ууры 1 килограммга да дьетире дьаанаар.

Кар. Кышкыда соок тужунда булуттарда суунын' буузы, тамчы суулар болбой кичинек тош ийнечектер болуп бюдюп дьат. Олордон' дьараш бюдюмдю карлар бюдюп дьат. Тамынча эбирилип, олор дьерге тюжюп дьат. Кюнге мызылдап турган ак дьабузыла оны дьаап дьат.

67-чи дьурук, Агаштардын' будагындагы куру.

Чалын ла куру. Суунын' буузы дьан'ысла дьерден' ёрё бийикте койылар эмес, дье дьабыс та дьерде койылар. Дьайдын' ла кюстин' аяс эн'ирлеринде, база эртен тура да ёзюмдердин' ээн бойлорында ла дьалбырактарында суукын' оок тамчылары болот. Ол чалын. Чалыннан' ёлён' чыкту болуп дьат.

Чалын соop калган немелерге чыкту кей тийгенинен' улам болуп дьат. Туранын' ичинде кёзнёктин' соок шилизине канча-канча катап юрер болзон', андый ок неме болуп турганын кёрёрин'.

Кюскюде тон'ырып турган тушта ла кышкыда, качан дьердин' кыртыжы ла ёзюмдер сюрекей соop калганда, олордын' юстинде чалын эмес тон' ийнелер бюдюп дьат. Ол куру болор (67-чи дьурук).

Сурактар. 1. Суунын' буузы кейде кайдан' табылып дьат?

2. Кандый кейде суунын' буузы кёп болуп дьат: дьылу ба эмезе соок но?

3. Чыкту кей соop турганда, канайып дьат?

4. Туман тужунда нонин' учун кей ёткюре кёрюнбес боромтык болуп дьат?

5. Ак булуттар ла тўманнын' нези башка?

6. Кара булуттар ла ак булуттардын' нези башка?

7. Дьылдын' кандый ёйинде тош мёндюр тюжюп дьат?

8. Ненин' учун кар кышкыда тюжюп дьат?

9. Ненин' учун дьайгыда эртентура, эн'ирде чалын бюдюп дьат?

10. Куру ла чалыннын' нези башка?

11. Куру ненин' учун орой кюскюде ле кышкыда болуп бюдюп дьат?

Салкындар канайда бюдюп дьат.

Адьыктаарынан' баштаалдар.

Адьыктаарынын' баштапкызы. Тымык соок кюнде, дьылыда от салган туранын' форточказын ачып салалдар. Ачып салган форточканын' тёмёнги дьанына дьюзибисти дьуук тутсабыс соок кейдин' кирип турганы билдирер. Дьюзибисти форточканын' ёрёги дьанына тутсабыс дьылу кей билдирер.

Адьыктын' экинчизи. Тымык соок кюнде дьылыда от салган туранын' эжигин тыш дьаны дьаар кичинек ачып салалдар.

Эжиктин' ачыгынын' юстюги дьаар папиростын' чаазынынан' эткен чичкечек флажок дьууктатсабыс, флажокты дьылу кей турадан' чыгара юрюп турар (68-чи дьурук). Флажокты эжиктин' тёмёнги дьанындагы ачыкка тутсабыс, оны тыштындагы соок кей — туранын' ичи дьаар учурып турар.

Кичинек ачып салган эжиктин' дьанында адьыктап кёргён немедий неме дьердин' юстинде база болуп дьат. Кей дьылып турган дьерлерде дьен'илип, ёрё кёдюрилип дьат. Онын' ордына, ол ок туштa уур, соок кей келип дьат. Ол, дьуугындагы дьаткан кей онойып дьылыбаган дьерлерден' келип дьат. Кейдин' ары-бери дьюреринен' **салкын** бюдюп дьат. Салкындар башка-башка кючтю болор, башка-башка дьанынан' согуп турар.

68-чи дьурук. Кейдин' дьылыжып турган аайын адьыктап дьадылар.

Салкындар кюннин' аайын дьаантайын кубултып дьат. Кезикте эртен турадан' баштап кюн тийип турган тымык аяс болот. Агаштын' бюрлерин салкын арайынан' кыймыктадып дьат. Тен'ериде бир де булут дьок. Дье кенетийин салкын сокты. Ак булуттар кёрюнди. Олор тюрген ёзюп, кара булуттар болуп барат. Булуттардан' дьааш дьаары башталат.

Кезикте ойто тескери болуп дьат. Эртен турадан' баштай дьааш дьаап дьат. Кара булуттар тен'ерини бастыра бюркеп салтан. Дьааш токторынын' учы дьок болуп билдирет. Дье салкын сокты. Булуттар тарады. Кюн дьылыды. Тышкары дьылу кургак боло берди.

Кюннин' аайын озо билип алары.

Кюннин' аайын кудай ийп дьат деп абыстар юреткен. Каан тужунда крестьяндар кёп дьаны бичик билбес болгон, база кюннин' аайын юренип турган науканы билбегендер. Кудайга молебен служить этсе, кюннин' аайын ёскёртёр деп, крестьяндар абыстын' сёзин угуп, сананып тургандар. Ол молебен учун абыска крестьяндар калганчы грош акчаларын тёлёп турган.

Эмди абыстардын' мекезине бюдюп турган улус сюрекей ас. Юредюнин' болужыла кюннин' аайын ажындыра билип, кюннин' аайынан' улам дьеткедий каршулу дьеткерле тартыжар аргазы барын, улус бастыразына дьуук билип дьадылар.

Кюннин' аайын юредю дьанынан' дьартап билер керегинде, «метеорологический» станциялар бюдюрип дьат. Ол станцияларда кюннин' аайын билерге кюнюн' сайын адьыктаар иштер ёдюп дьат.

СССР-де андый станциялар кёп. Олор городтордо, деревнелерде, дьюрери кюч туулардын' бажында база Тюндюк талаын' Тошту тен'изинин' ортолыктарында бар.

Метеорологический дьаан станциялар тёс станцияларга адьыктап кёргёнин радиоло кюннин' сайын угузып дьат. Тёс станцияларда ол берген адьыктардан' сводка эдип дьат, ол сводкадан' дьаан юредюлю улус кюннин' аайын озо билип айдып дьадылар.

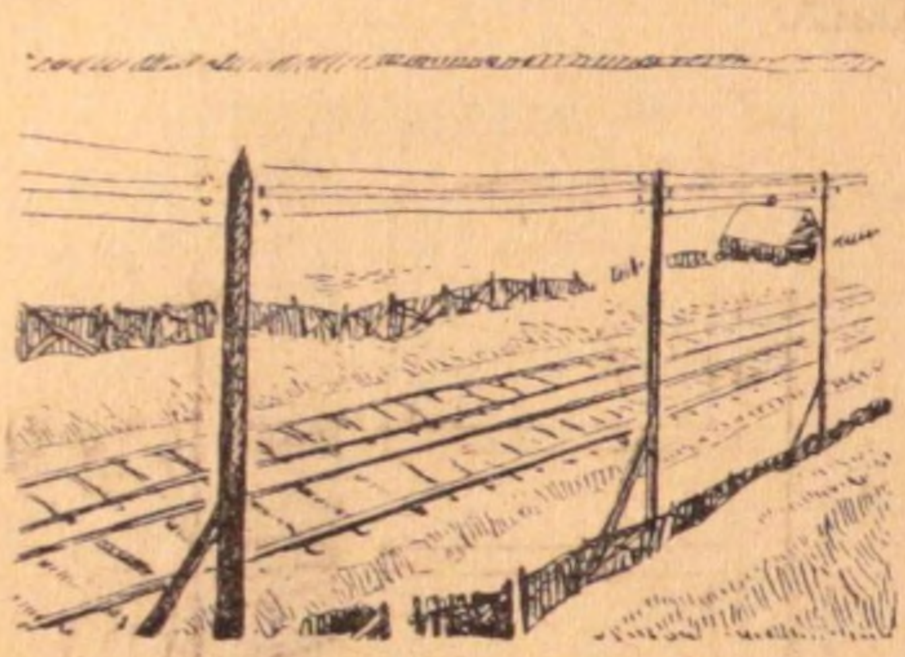

69-чы дьурук. Темир дьолды кардын' кюртинен' корулаганы.

Кюннин' аайын озо билип айдары, албатынын' хозяйствозына дьаан учурлу неме болуп дьат. Дьаскыда ла кюскюде соок болор ёйди, дьайгыда дьааш келерин колхозтор ло совхозтор радио ажыра угып билип дьадылар; темир дьолдо иштеп турган улус карлу кюрт келерин; талайчылар ла летчиктер база балыкчылар келетен дьотконды озо ажындыра угуп дьадылар.

Дьаман кюндердин' келерин озо ажындыра билзе, ого белетенип алар. Соок болор ёйдё садтагы ла огородтогы ёзюмдерди корулап алар керегинде, дьаан ыш чыгар от одурып дьат, онын' ыжыла садтарды да огородторды да сооктон' корулап дьат.

Темир дьолдорды кардын' кюрттеринен' корулап алар керегинде, кёлзёк щит деп немелер тургузып дьат (69-чы дьурук).

Сюреен каан' болуп турган туштa, сугаттар дьазап, сугарып дьат.

СССР-де кюйгек райондордо булуттар бюдюрип, дьааш дьадырар ченемел иштер дьакшы ёткюргилеп дьат. Дьаашты керек тужунда дьаадырып, ойто токтодып турар ёй ыраак эмес.

Суралтар. 1. Юредю аайынча кюннин' аайын озо билип айтканы албаты хозяйствозына ненин' учун дьаан учурлу неме болуп дьат?

2. Каршузын дьетирип турган дьаман кюндерле канайып дьен'ижер?

Анайда бюткен аайынча кюннин' аайы дьылдын' ёйлёринде канайып кубулып дьат.

Адьыктаган ижибистен' кюннин' аайы дьаантайын кубулып турганын, бис билип дьадыбыс.

Узак ёйдё кюннин' аайын адьыктаар болзо, дьылдын' кажыла ёйинде, кюннин' аайы башка болор, ол кюндер бойынын' ёйинен' кыйбай келип ёдюп турар. Москванын' дьанында, дьылдын' башка-башка ёйлёринде, кюннин' аайы дьаантайын кандый болуп дьат, оны темдектеп кёрёлдёр.

Дьылдын' эки башка ёйлёринен' кыштан' ла дьайдан' баштап кёрёлдёр. Москванын' дьанында кыштын' кюндери дьайдын' кюндеринен' ан'ылу башка болуп турганы кёп.

Кыш. Москванын' дьанында кыш узак 5 ай кирези болуп дьат. Ноябрь айдын' тал ортозынан' ары башталып дьат. Кюн кышкыда орой чыгып дьат. Тал тюште дьабыс турат. Онын'

дьаркыны кыя тийип, дьерди коомой дьылыдып дьат. Кюндер кыскарып, тюндер узап дьат. Декабрьдын' 21-чи кюнинде сран'ай ла кыска кюн: онын' узагы 7-ти ле час, тюн дезе 17 час (70-чи дьурук). Декабрьдын' 21-чи кюнинен' ары кюн бир эмештен' узап дьат.

Кыштын' сран'ай ла соок айы январь. Онын' орто температуразы — 11° дье кизикте соок 20, 25, 35°-те градуска дьедип турат. Кышкыда кюндер кёбизи соок болуп дьат. Кышкыда кюн тийип те турганда соок. Улус блаатка ла тонго оронгылап дьат, ончолоры ла мен'деп дьат. Буттардын' алдында кар кыдьырап дьат. Агаштын' будактары тош ийнеле дьабылып калган. Кюннин' дьаркынына кардын' суркурап турганы сюрекей, юренбеген дьаркынга кёс кёрюп болбой, кылбыгып турат (71-чи дьурук).

Салкын дьок кюндер кышкыда ас. Дьаантайын салкын согуп кюннин' аайын кубултып турат.

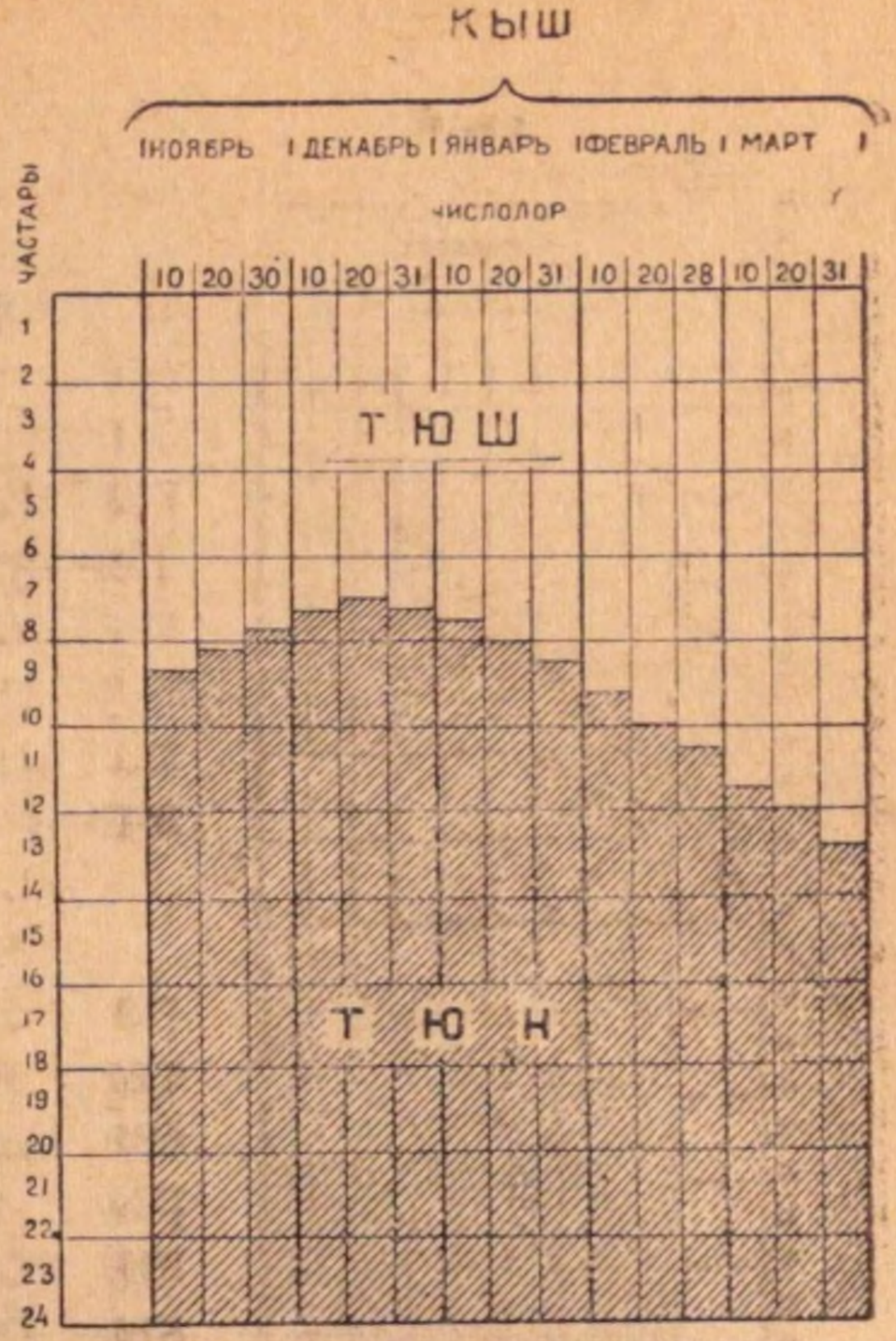

21 декабрь сран'ай кыска кюн

70-чи дьурук. Кышкыда тюшле тюннин' узагы.

Тюштюк тала ла кюнбадыш таланын' ортозынан' салкын соккондо, кенетийин дьылып, тен'ери булуттап, кар кайылып, тышкары чык боло берет.

Тюндюк ле кюнчыгыш таланын' ортозынан' салкын соккондо, катап соок боло берет.

Кезикте, кышкыда карлу салкын тюжюп, «дьоткон» болот. Салкын бойыла кожо кёп карды экелип, эбиреде учуртып турат. Кейде кар онойып эбирилип турганда, эки алтамнан' ары бир де неме кёрюнбейтен. Дьаан салкын кардан' тюрген кюрт салып, оныла оро дьик дьерлерди толтырып турат. Шуурган тужунда дьалан'да дьолды да тапай каларга дьен'ил, дьурттын' дьуугында да тон'уп каларына маат дьок.

71-чи дьурук. Кышкыда соок кюнде.

Дьай. Москванын' дьанында дьай юч ай кирези болуп дьат. Ол июнь айда башталат. Дьайгыда кюн эрте чыгып, орой ажып дьат. Тал тюште ол бийик туруп, дьерди сюрекей изидип турат. Кюндер тамла узап, тюндер кыскарат. Июнь айдын' 21-чи кюнинде сран'ай узак кюн: онын' узагы 17 час кирези болуп

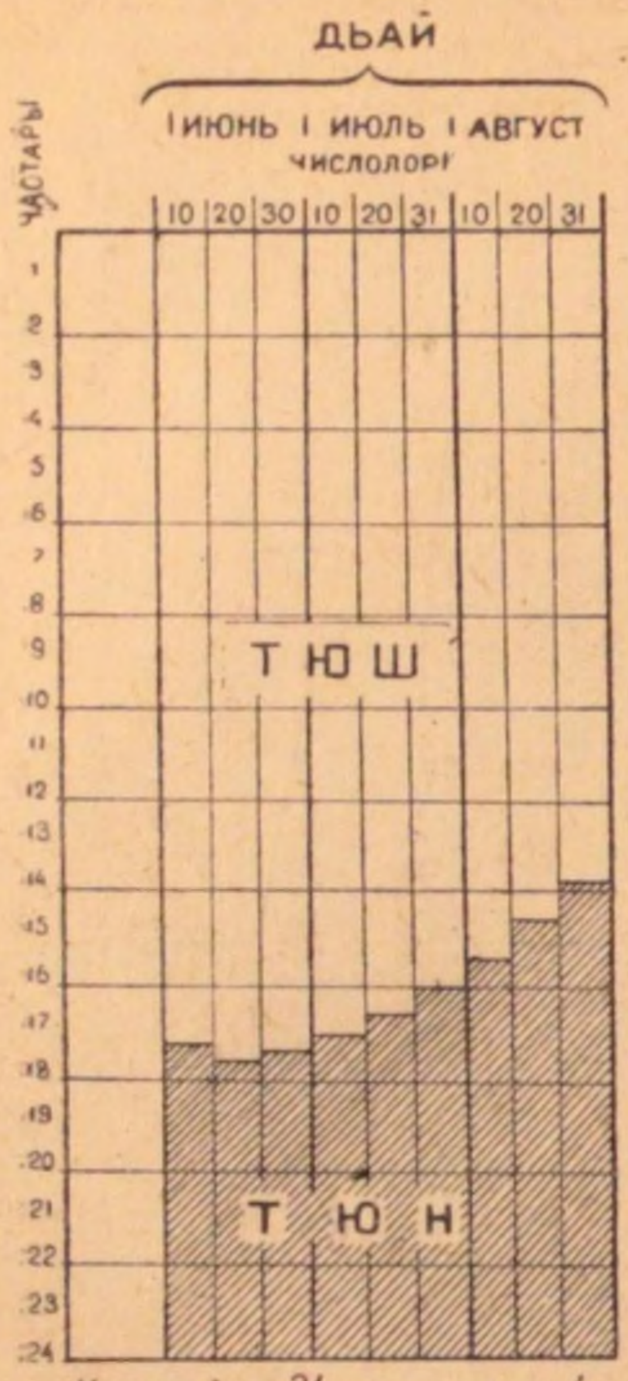

Июнь айда 21 кюнинде эн' узун кюн

72-чи дьурук. Дьайгыда тюш ле тюннин' узагы

дьат. Июнь айдын' 21-чи числодон' ары кюндер кыскарып дьат (72-чи дьурук).

Сран'ай ла изю ай — июль. Онын' орто температуразы +19°. Кезик кюндерде изю 35° — ка дьедип дьат. Дьайгыда кюндер кёбизи изю болуп турат. Изю кюндерде кей кыймыктабай тон'уп калган немедий болот. Тен'ериде булуттар кёрюнип келет, тюрген кайылып турат. Кюн изидет. Ончо тындулар суузап турат. Куштар да табыштанбай, канаттарын бош салбайтып ийген, оосторын ачып алып, отургылап дьадат. (73-чи дьурук).

Дьайгыда ёткюн дьааштар дьаап турар.

Каа — дьаа кюкюрттю дьааштар ёдюп турат. Кюкюрт болор алдында эртен турадан' тын' изю болот. Улустар, неле тындулар база ёзюмдер чыкту изю кейден' тыныш буудырып, арга тапай дьат. Дье ыраагынан' серююн сокты. Дьаан булут тен'еринин' бастыразын бюркеп ийди.

Кюкюрттин' кулак тунгадый дьыдьыртты кюркюреп тура берет. Юзюкле дьок дьалкынынан' тен'ери дьалбырап турат. Ёткюн дьаш кезикте мёндюрле алышту дьаап туру. Кюкюрт кёп сабазында эки час кирези болуп дьат.

Дьайдын' туркунына неле ёзюмдер, ёзёр кирезине дьетире ёзюп дьат. Аштар онон' до ёскё дьурт хозяйствонын' ёзюмдери быжып дьат. Дьайдын' учында ашты кезип, дьуп дьат.

Кюс ле дьас. Кюс ле дьас — дьылдын' кёчётён ёйлёри болуп дьат: кюс — дьайдан' кышка: дьас — кыштан' дьайга. Кюскюде кюннин' аайы кубулгак болуп дьат.

Кюстин' баштапкызында дьаантайын аяс дьылу кюндер турар. Кезикте каа-дьаа ла тен'ери булуттап келер, оогош дьааш дьаап турар.

Кюстин' экинчи ёйинде дьаантайын туман дьайылып турат. Тен'ери каткак булуттарла бюркелет, ол туштa бир кезек кюндерге дьан'мырлап турат. Тышкары дьашкан балкаш, чык, серююн. Сооктор болуп дьат. Кезикте дьаашла кожо кар дьаап турат. Кезик бирде кар дьалбактап дьаап ийет, дье удабай, тюрген кайыла берет. Учында соок кюндер тура берет. Дьер карла дьабыла берет. Дьаскыда кюннин' аайы база кубулгак болор.

73-чи дьурук. Дьайгы изю кюнде.

Дьастын' баштапкы ёйинде соок кюндер ле дьылу кюндер селижип турат.

Аяс кюндерде кар кайылып турат. Карантылап ачылган дьерлер кёрюнер. Дье тюндюк таланын' салкыны согот, база катап соой берет. Дьердин' карантыланган дьерлери база катап карла дьабылып турат. Дье дьылу кюндер улам сайын ла катап-катап болуп турат.

Кар тюрген кайылып дьат, дьер ле сайын борлу суучактар агат: суулардын' тожы тюжюп, ачылат. Кыралар ла дьалан'дар кургап дьат. Кёгёрип кою ёлён' ёзюп чечектер кёрюнип келет. Агаштар чечектеерге баштайт.

Бу да ёйдё сооктор болот, дье узакка эмес, учында уламла изю кюндер тура берет.

Дьакару. Бойыгардын' дьеригерде дьылдын' ёйлёри аайынча кюннин' кубулар аайын бичип дьазагар.

Слердин' дьерде кыш канча ай болуп дьат? Дьай канча ай? Дьас ла кюс канча айдан'?

Слердин' дьерде сран'айла соок ай кандый? Сран'айла изю ай кандый? Слердин' дьерде соок канча градуска дьедип дьат? Изю канчага дьедип дьат?

Слердин' дьерде суу качан тон'уп дьат? Онын' тожы качан тюжюп дьат?

Климат дегени не.

Дьылдын' кажыла ёйи алдынан' бойы кюннин' аайын кубултар эжилю болуп турганын, бис билип дьадыбыс.

Дьан'ыс дьерде узак дьуртап дьаткан улус олордын' дьеринде кюскюде, кышкыда да кюннин' аайы кандый болуп турганын, дьай ла дьас кандый болуп турганын айдып берер.

Дьан'ыс дьерде дьылдын' ёйи аайынча кубулып турган кюннин' аайын ол дьердин' **климады** деп адалып дьат.

Кандый ла дьер алдынан' климатту болуп дьат.

СССР-дын' кезик дьерлеринин' климады Москванын' климадына тюн'ей болуп дьат, дье кезик дьерлердин' климады дезе сран'ай башка болуп дьат.

Дьер юстинде кандый ла дьердин' климадын сон'ында билип аларыбыс.

VII. ДЬЕР ШАРДЫН‘ ДЬЮЗЮН БАШКА ПОЯСТАРДАГЫ ПРИРОДАЗЫ ЛА ДЬУРТ УЛУСТЫН‘ ДЬЮРЮМ ДЬАДЫЖЫ.

ТРОПИЧЕСКИЙ ПОЯС.

Тропический поястын‘ природазы.

Экватордын’ эки дьанынча, дьерди эбиреде дьалбак дьер болуп, изю дояс чёйилип барган. (Глобустан’ ла дьарым шарлардын’ карталарынан’ изю поясты таап алыгар. Оны бойыгардын’, той балкаштан’ эдип алган дьердин’ шарынын’ сомдорында тем-дектегер).

Бисте, ёйинде дьылу пояста дьайгыда изю болуп дьат. Дье дьайгы айлар ёдё берер, кюски серююн келер, онон’ ары кышкы сооктор болор.

Тропиктин’ поязында дезе сран’ай андый эмес. Бис дьылдын’ кажы ла ёйинде дьайгыда да, кышкыда да, кюскюде де ол эмезе дьаскыда да тропиктин поязында дьаткан дьурт улустан, слерде дьылу ба айса соок по деп радио ажыра суразабыс, олор качанда болзо: «Бисте изю» — деп каруун берер.

Анда качанда болзо, талтюште кюн ёрё бийик кёдюрилип дьатканын слер билеригер. Онын’ дьаркыны чике ёрёртён’ тюжюп, дьерди изидип дьат. Онын’ учун, анда дьылдын’ соок ёйи качанда болбой дьат.

Дье тропиктин’ поязында кюннин’ аайы, ончо ло дьерлеринде текши бир тюн’ей болбой дьат.

Кезик дьерлерде дьыл туркунына кюннин’ ле сайын дьан’ыс частан’ кыйбай, тудуш ла ёткюн дьааш дьаап’ турар. Дьердин’ кыртыжы мында качанда болзо, ёткюре чыкталып калган болор. Качанда болзо дьажыл бюрлю **тропиктин’** сюреен дьараш **агаштары** дьерди дьаап салган тургулап дьат.

Ескё дьерлерде кёп тоолу айлардын’ туркунына улай ла кюйгек болуп дьат, онын’ кийнинде, база кёп тоолу айларда, кюнюн’ сайын дьааш дьаап дьат. Бу дьерлерде агаштар дьок. Сюреен элбек дьерлер ёлён’лё дьабылып калган. Кюйгектен’ коркубас агаштар дьан’ыстан’, эмезе кичинек бёлюктю учуражып дьат. Ол андый дьерлер **саванналар** деп адалып дьат.

Кюйгек тужунда саванндарда ёлён’ сран’ай кюйюп калар, агаштардын’ бюрлери тюжюп калар, суучактар ла суулар соолып калар.

Дье дьааштар дьааганда, саванналар дьажарып, бийик ёлён’лё дьабылып, агаштар дьаш бюрле дьабылар.

Тропиктин' поязында сран'ай дьааш тюшпес дьерлер бар. Мында кюн, чыдап болбос сюреен изюзиле, дьерди дьыл эбиреде ёртёп дьат.

Дьердин' кыртыжы кургак, ёзюмдер каа-дьаа ла учураар. Дьер сайын кайдар ла кёрзён' кызып калган кумактар, кезик дьерлеринде той балкаш, эмезе таштар.

Ол **ээн дьерлер.**

Тропический агаштын' ортозында.

Дьарым шарлардын' картазынан' Африканы таап алыгар. Африканы экватор кечире ёткён дьерди табыгар. Мында Конго деп суунын' дьаказыла база онын' салаларынын' дьакаларыла элбек дьерлерде ёдюп болбос тропический агаштар ёзюп дьат.

Бир дьорыкчы кижи ол агаштардын' учуры керегинде мындый куучын айдып дьат.

Оттый изю тал тюште. Бис Африканын' кою агаштарынын' ортозыла слондор дьюретен такталган дьолло бардыбыс.

Коо сынду, чук турган агаштар ла мун' тоолу таныш эмес агаштар ёрё тен'ери дьаар бийик кёдюрилип турды. Кезик дьерлерде дьырадый болуп, кою бюдюп калган бамбук ла банан деп агаштар биске учурап турдылар, банан агаштардын' быжып калган алтын ён'дю дьилектеринин' сабактары тёмёндёй ээлип турды.

Агаштардын' баштары кою, улай барган дьапаштый тудужып калган. Тёмён дьерде бурумтук турды. Кюннин' дьарыгы андамында ла ёдюп турды. Дьылып ёзётён дё торголып ёзётён дьюзюн-дьююр дьаан ёзюмдер лиандар дьоон армакчыдый сабыла агаштан' агашка уламтап, агаштарга бажына дьетире оролып, онон' дьерге дьетире салбактанып турдылар.

Кою барын'кый дьалбырактардын' ортозынан' дьарык ён'дю дьаан чечектер кёрюнип турды. Дьердин' кыртыжы, агаштардын' чирибей дьада калган бюриле, дьалбырактарыла, калын' кадыла дьабылып калган. Дьыгылып калган агаштар дьер сайын чачылып, ончолоры лиананын' кою ёзюмдериле оролып тудужа берген дьадылар. Олор турган агаштардын' тёмёнги тёзин эбиреде, кажыла дьанынан' курчагылап ёёрюп турдылар. Олордын' кёп сабазы илмектю ле тегенектю болгондор. Олордын' дьаныла бойын сыйрытпай, илилбейинче ёдюп болбос болгон. Агаштын' аразы сран'ай ёдюп болбос болгон. Барып дьаткан орык дьолыбыстын' он' эмезе сол дьанына, малта дьокко бир де алтам бис ёдюп болбодыбыс.

Дьердин' кыртыжы кёп дьерлерде бадалгак болгон, андый бадалгак дьерлерди туурартан' ёдёргё кою агаштарды малтала кезип ёткёдий болуп турды.

Изю ле чыкту болгон. Тынарга кюч болуп турды. Бис дьюкле арайдан' базып турдыбыс.

Ан'дар ла куштар изюден' дьажынгылай бердилер. Агаштын' ортозында бир де табыш дьок болгон. Дьан'ысла кююлеп турган курт кон'ыстардын' юндери угулып, тымгыкты бузуп турдылар.

Тюнде. Бистин' базып дьаткан чичке дьолыбыс, бисти сууга экелди. Бис ого токтоп конорго белетенип турдыбыс. Кюн аш-

74-чи дьурук. Тропический агаштын' ортозында.

ты, тургузала каран'уй кирди. Эн'иргери табыштанып турган агаш, ойто тымый берди. Дье узакка эмес.

Бис уюктаарга дьаткалакта, агаштын' ортозы база катап дьюзюн юндю табышла толо берди.

Мун' тоолу, тюн дьюрюмдю, курт кон'ыстар, дьюзюн-дьююр юнле юндене бердилер. Бакалар ююрле ёткюр юнденип бапылдажып турдылар.

Кезигинде ыраактан' кижи-кийиктердин' чочып чуркураган аайлу кыйыгылары угулып турды. Сыгыру угулып турды, кезикте маараганына тюн'ей куштардын' юни угулып турды. Ачу юнле де улуп турды... Кезикте леопардтын' ыркыранганы угулды.

Бис тюниле уюктабадыбыс. Токтодынып болбос коркуш бисти энчиктирбей турды. Агаш ортозында тюнде коркушту да кыйынду да тоолу дьюс куштар, база ёскё дё ан'дар агаш ортозындагы барынтычылардан' ёлгюлеп дьат деп бис билип турдыбыс. Казыр ан'дар бисти табарар болор деп, бис коркуп турдыбыс.

Тан' эртен. Тан' дьарыды. Мылтыкты октоп алала, байканнан' чыктым. Бийик кая кёрёлё, эбиреде дьерди кёрёйин деп, мен ого чыктым.

Быдьырт ла табыш угулды. Кенетийин менин' алдымда дьырадан' дьаан слоннын' сырты кёрюнди, оны ээчий экинчизи, ючинчизи. Мен ёрё бийикте чыгып алдым. Тёмён катап кёрёлё, корко бердим.

Агаштын' ортозыла дьаан ююр слондор барып дьатты. Олор агаш аразындагы дьолло сугат дьаар ээчий-деечий барып дьаткандар. Слоннын' карган тижизи кенетийин мени сести, ол каяны эбиреде ман'тайла, юн берди. Слондор токтойло, табыштанбай бардылар. Дье бир секунданын' бажында тап эдип, туштаганын сындырып, ары ман'тадылар. Слондордын' кодоро баскан агаштары быдьыртла дьыгылып турдылар. Агаш аразы быдьырт табышла толо берди. Бир минута ёткён дьок, бастыра ююр кёрюнбей калды. Мен каяда турала, суу дьаар тюжюре бастым.

Мен каядан' тюшкелекте, бир ююр кижи кийиктер кёрдим. Ан'ычактар суу дьаар барып дьаткан эмтир. Олорды ёштюлер некеп, ён'ёлёп туру эмеш пе деп, арайынан' эбиреде адьыктап кёрюп турдылар.

Алдынан' базып барып дьаткан башчынын' юни кенетийин угулды. Ол токтой тюжеле, туура калыды, дьалкын чылап дьуугындагы турган агаштын' бюрине дьажынып ийди; оны ээчий бастыра ююр чурай берди. Мен олордын' турган дьерине дьууктап базып келзем, дьаан дьыланнын' дьатканын кёрдим. Ол ёрё кёдюрилип келди, казырланып шыркырай берди.

Мен лагерьге дьанып келдим.

Кюкюрт. Курсактанып алган сон'ында, дьуугындагы деревне дьаар барып, анда кемелер алып, онон' суула бараргa шыйдындыбыс.

Дье, ол биске неме болбоды.

Булуттар келди. Ыраагында тен'ери кюркюреди. Дьалкын дьарый берди. Салкын тюшти. Бу минутанын' алдында кыймыктанбай турган агаштар ары-бери тын' дьайкангылай берди.

75-чи дьурук. Тропический агаштардын' ортозында кюкюрт.

Олор турган дьеринен' кодорыла бергедий болуп кёрюнди. Олордын' баштары бирде алды дьаар бёкёйип, бирде ойто кайра таштталып турды. Дьабыс кара булуттар агаштын' юстюле ёткюлеп турды, быдьырт сыгыру, салкынын' улуганы, мун' тоолу агаштардын' кыдьыртты угулып турды.

Булуттар там ла чокум кара болуп барды. Дьалкын юзюк ле дьок дьарып турды. Кулак тунгадый, кюкюрт дьыдьырт этти, дьааш-дьаай берди. Эки юч секунданын' бажында дьааш эмес, кёнёктён', суу ургандый болуп барды.

Дьааштын' текшилеп агып турган суузы, бистин' лагерьди табарды. Бир кезек минут ёткён сон'ында, бистин' байкандарыбыс азык — тюлюгибис, кийимдерибис ончозы суу болды. Урулып турган дьааштын' табыжына бис бойыбыстын' ортодо юндерибисти сран'ай угушпай турдыбыс. Сран'ай карачкы болуп барды.

Дьааш бир кезек частарга урды, бис бирле отурган аайынча, кыймыктанбай отурдыбыс.

Учында кенетийин дьааш токтоды, база катап кюн дьаркындады. Бистин' лагерибистин' кеби кёрёрдё аайы дьок болды. Кургак бир де неме дьок болды, бистин' кийимбистен' суу агып турды.

Эн'ир дьууктап келеткен болды, бис конорго тюрген белетене бердибис. Лагерьди ан'дар табарарынан' корулаар керегинде, от одурар керек болды. Ончо ло немелер сууга ёдюп калган керегинде, бу задачаны бюдюрери кюч болды.

Тропический агаштар, Африкадан' башка, телекейдин' ёскё дё талаларында ёзюп дьат. Ол агаштар ёрёги бичилген агашка

кёп дьаны тюн'ей. Дье андый да болзо, текши дьерде бир тюн'ей агаш ёзюп, бир тюн'ей ан'дар дьадып турган эмес.

Тропический агаштардын' ортозындагы ан'дар.

Тропический агаштардын' ортозындагы байлык ёзюмдер, дьюзюн — базын дьилектер ле юрендер кёп, олор дьюзюн-дьююр кёп тоолу ан'дарга ла куштарга курсак болуп дьат. Ёзюм дьиип азыранып турган ан'дар ла куштар андый кёп болуп турганда, барынтычыда ан'дар анда дьиир курсакты дьен'ил таап турган болуп дьат.

Тропический агаштардын' ортозында кёп ан'дар ла кёп куштар дьадып дьат.

Дье озогыда олор онон' до кёп болгон. Олордын' кёп сабазын кижи кырып салган.

Тропический агаштардын' ортозында слондор, обезьяндар, барлар, леопардтар дьадып дьат. Онон' ёскё, тропический агаштардын' ортозында кёп тоолу куштар бар.

76-чи дьурук. Обезьяндар.

77-чи дьурук. Слондор.

Обезьяндар—шулмус эптю ан'дар, олор агаштарда дьадып дьат; немеге ызыранарга эптю узун колдорынын' ла буттарынын' шылтуунда, олор агаштан' агашка калыгылап турадылар. Дьиилекле курсагын азыранып дьат.

Слон—деп ан' дьердин' юстинде ан'дардын' кёдюрезинен' дьаан. Ёлён' юрендю курсакла азыранып дьат Ёдюп болбос агаштардын' ортозыла дьолды бойынын' элбек талазыла дьен'ил бюдюрип дьат. Узун тумчугыла агаштын' бюрлю будагын, дьилектерин юзюп турат.

78-чи дьурук. Бегемот.

Бегемот—сюрекей дьаан ан'. Африканын' кёлдёринде ле сууларында дьадып дьат. Суунын' ёзюмдериле тростниктериле азыранып дьат, ёйдин' кёп сабазын сууда ёткюрип дьат. Тюнде кургак дьерге чыгып, отоп дьат.

Бойы неге де табарбай дьат.

79-чы дьурук. Тигр (бар).

80-чи дьурук. Леопард.

Тигр—казыр дьаан ан', агаштардын' ортозында дьыраларда дьадып дьат. Онын' дьолду-дьолду сырт терези, кюнге саргарып турган ёзюмдердин' ён'иле дьан'ыс болуп турат.

Леопард—казыр ан'. Тигрден' эмеш кичинек, дье андый ок чакту, онон' шулмус; агашка чыгып, онон' ан'дардын' юстю орто калып тудуп дьат

81-чи дьурук. Питон.

82-чи дьурук. Попугайлар.

Питон—сюреен дьаан коркушту дьылан. Ан'дарга табарып, олорды бойынын' чакту бюдюмиле орой согуп, тумалап дьат.

Онын' кийнинде тутканын туюкка ажырып дьат. Койды да, ийтти де дьен'ил ажырып ийер.

Попугайлар—юрен дьиир куштар. Чакту ызыранчак буттарынын' ла бёкён бек тумчугынын' болужыла агаштардын' будактарына белен чыгып дьат. Бойынын' тумчугыла кузуктарды, бек юрендерди дьен'ил дьарып дьат.

Тропический агаштардын‘ ортозындагы ёзюмдер.

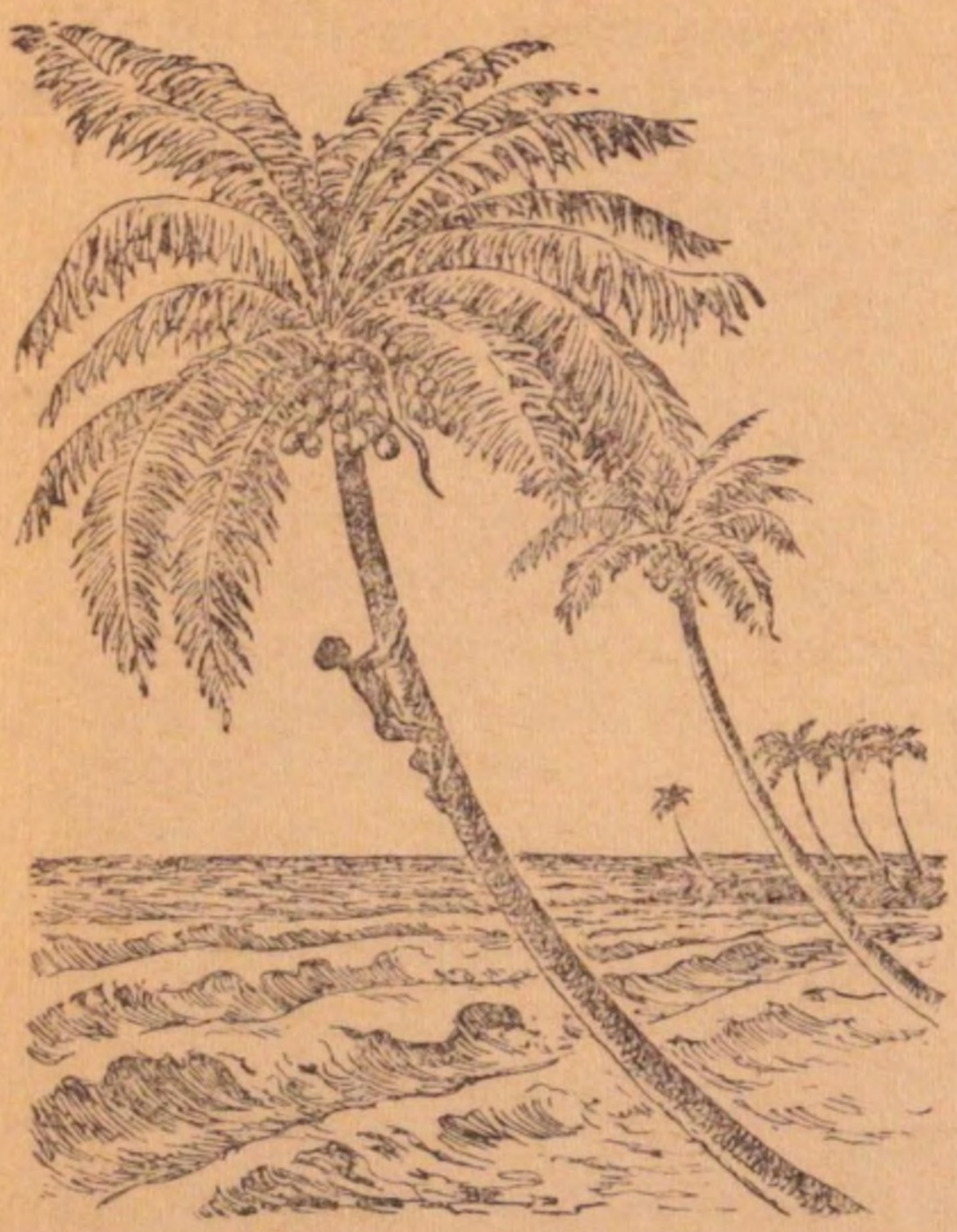

83-чи дьурук. Кокосовый пальма.

Кокосовый пальма—бийиги 25 метр кирези будак дьок агаш. Дьалбырактарынын‘ узуны 6 метр кирези болуп дьат. Юрен кузуктарынын‘ дьаны дьаш баланын‘ бажынча болор.

84-чи дьурук. Банан.

Банан—тропиктердин‘ сюреен дьаан керектю ёзюми. Онын‘ амтанду дьилектери тропический талаларда дьаткан дьурт улустын‘ тёс курсагы болуп дьат.

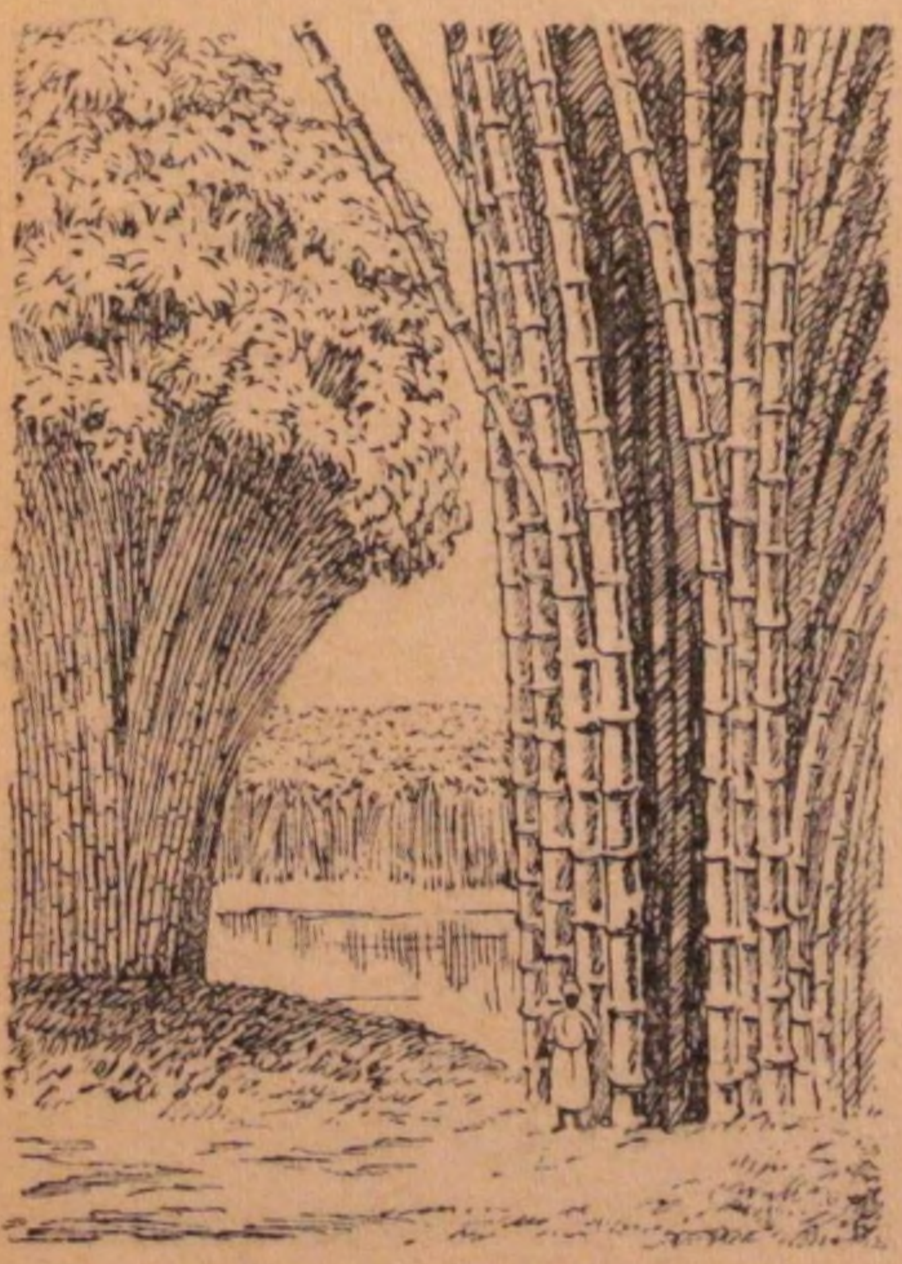

85-чи дьурук. Бамбук.

Бамбук — бийиги 40 — 50 метрга дьедип турар ёзюм; бюдюзинен‘ кёрзё, тростник деп кёрёр, дье онын‘ дьооны кёп агаштардын‘ ёёнинен‘ дьоон болор. Сюреен тюрген ёзюп дьат. Бек, дьен‘ил агаш учун, оны техникада керекке тудунып дьадылар.

Дьакару. 1. Дьердин’ шарынын’ ёзюмдеринин’ картазынан’ тропический агаштар кайда ёзюп дьат, кёрюгер.

2. Ол ок дьерлерди дьарым шарлардын’ картазынан’ кёргюзип беригер.

3. Тропический агаштардын’ ортозындагы кандый ёзюмдер, ан’дар учуражып дьат сагышка алыныгар, олорды дьуруктан’ ылган билерине юренип алыгар.

Африканнын' саванныла.

86-чи дьурук. Баобаб.

Кёп кюндерге орто каран'уйда бистин' базып бараткан кою агаштарыбыс суюп, ачыла берди. Кёс кёрюп болбос кюн дьаркындатты.

Базала бир эмеш, бистин' алдыбыста талай ошкош кёк ёлён' ачылды.

Кёс кёрюп дьетпес ёлён'дю дьалан'да агаштар кезикте чук, кезикте дьан'ыстан' ёскюлеп турдылар, анчадала баобаб деп сюрекей дьоон агаштар бёлюнгилеп турдылар. Андый агаштын' бирюзинин' алдында канча ла он улустар бадыжып отурар.

Онын' тёзинин' ёёнинин' дьоонына кижи 10 колдорынын' учынан' тудуныжып алза, оны эбиреде курчагылап алар (86-чы дьурук).

Кюн сюреен изидип турды. Бис токтодыбыс, кюннин' изюзи киреленгенче, баобабтын' кёлёткёзине отурып сакып алар дештибис.

Амырап алала, эн'иргери бис онон' ары бастыбыс. Кюн ажар дьерине деде берди. Изю эмеш киреленди.

Алдыбыста, кёс канча ла кирези дьедерине, ёлён' ле дьабылып калган тюс дьерлер азыйдагы аайынча, чёйилип дьадат.

87-чи дьурук. Дьылдын' кургак ёйинде саваннда.

Кайда-кайда ёлён'дё антилопа элес эдер бе, зебра ман'таар ба, агаштын' ары дьанында жираффа керюнер бе деп, бис сакып турдыбыс.

Дье калас болды. Бистин' башчыларыбыс — негрлердин' куучындары аайынча, озогы ёйлёрдё ол ан'дар ююрле отогылап дьюретендер, олорды кёрюп аларга дьен'ил болгон.

Эмдиги де ёйдё олор мында бар, дье олор сран'ай астаган, олорды кижи сүреен кырган. Олор кижиден' сүреен коркугылап дьат. Оны ыраактан'ла кёрёр болзо, ол ок тарыйын дьажынгылай берет.

Базарга дьен'ил дьакшы болгон. Кою ёлён'нин' кебезиле бис бек алтап, тудушла ачылып турган дьажыл ёлён'дю ыраак дьерлерди кёрюп турдыбыс.

Дье удаган дьок, барып дьаткан дьерибис ёскёлёнип турар болды. Ёлён' бир эмештен' койылып узап турды.

Ёлён'нин' бийиги курчан'ага дьетти, дьардына дьетти, баштан' ашты, эбиреде ончозы ёлён'нин' стенезинин' кийнинде кёрюнбей калды. Бойы бойыбысты дьоголтпоско кичеенип, чичке дьолло дьюк арайдан' базып дьадыбыс. Бу ёлён'дю коридорло бис час кирези бастыбыс. Кезикте биске коркушту болуп турат. Ёдюп болбос ёлён'дё бисле коштой казыр ан', айса болзо, олордын' сран'ай ла бёкёзи — арсылан дьажынып калган болор бо деп, сананып турдыбыс.

Дье ёлён' эмештен' дьабызап баратканын кёрюп, дьаан дьен'илте тюшкенин сестибис.

Саадаган дьок, дьажыл ёлён'дю дьалан'дар бистин' алдыбыска база катап ачылды.

Толкуланып турган ёлён' талайдын' ортозында мыйрыйып барган чокур дьалама элес этти. Ол бюктелди, тюзелди, чёйилип, дьууктап турды. Ол неме алып дьюрген, негрлердин' караваны деп, бис бир секунданын' бажында таныдыбыс. Дьюс бежен тоолу негрлер, ээчий-теечий базып, баштарында ол эмезе дьардында дьаан кош (тюк) апарып дьаткандар.

Качан караван бисле тушташкан сон'ында, ол кофейный плантациядан' кофе апарып дьатканын бис билип алдыбыс. Деревне ыраак дьок деп, негрлер биске айдып бердилер, бис ол деревнеге дьарыкта дьедерге бачымдап, базып ийдибис.

Африканын' саванндарында эмдиги де ёйдё, улуска неме коштогон караван дьер сайын дьюргилеп дьат.

88-чи дьурук. Африкада неме алып дьюрер улустын' караваны.

89-чы дьурук. Арсылан.

Арсылан—сюрекей чакту (бёкё) казыр ан‘. Тюнде ан‘дап дьат. Зебарларга, жирафтарга, антилопаларга, дьурт улустын малына табарып туру.

90-чы дьурук. Зебра.

Зебра—ёлён‘ дьиир ан‘. Бюткен бюдюмиле атка тюн‘ей. Тегин колдогы аттан‘ дьан‘ыс ла дьолду бюдюмиле ан‘ыланып дьат.

91-чи дьурук. Жирафалар.

Жирафа—ёзюм дьиир ан‘. Алдындагы узун буттары ла узун мойыны бийик агаштардын‘ бюрин дьедип дьиирге дьен‘ил эдип дьат. Табарудан‘ тюрген ман‘таарыла коруланып дьат.

92-чи дьурук. Страустар.

Страустар—учпас, дье сюреен дьюгюрер дьаан куштар. Ёзюмдерле, юрендерле курсагын азыранып дьат. Крусак бедиреп дьюргенде, бойлорынын‘ бек узун буттарыла ыраак дьерге баргылап дьат.

93-чи дьурук. Антилопалар.

Антилопалар — ёлён‘ дьиир ан‘дар. Коркунчак. Алыкчыл. Ююрле дьюрюп дьат. Дьеткер тужунда, ёштюзинен‘—куюн салкындый тюрген качкылап дьат.

Дьакару. 1. Саванну дьерлерди картадан' таап алыгар.

2. Саванндардын' климады, тропический агаштардын' климадынан' незинен' башкаланын дьат, бичигер.

3. Саванндарда кандый ёзюмдер ле ан'дар дьаантайын учуражып дьат, сагышка алынагар.

4. Дьылдын' ёйлёринде, саваннын' бастыра бюдюми канайда кўбулын дьат, бичигер.

Негр улустардын' деревнезиндеги кюни.

Негр улустардын' деревнези кезикте ыраактан' кёрюнбес болор. Олордын' деревнези, кёп сабазында, ёзюмдердин' кою бийик дьыранын' ортозында кёлён'ю турат.

Кижинин' ле ан'дардын' табарузынан' коруланар керегинде, деревнени эбиреде бийик манла (частоколло) манап, киретен дьерин бек воротала дьаап дьат.

Маннын' ичинде оны дьакалада той балкаштан' эткен, саламла дьапкан айылдар (хижиналар) дьергелей туруп дьат. Айылдардын' дьанында дьабыс эдип манап, кичинек чеден бёлюп салган.

Деревненин' ортозында бош площадка, анда тюнде мал туруп дьат.

Эртеги тан'. Кюн чыккалак, деревне дезе бут бажында. Кажыла айылдын' дьанында от кюйюп дьат. Уйлар мёёрёп, пётюк-

94-чи дьурук. Негр улустардын' деревнезинде.

тер эдип, ийттер юрюп дьат. Дьаан улус ла балдар ончозы тышкары эжикте, олордын' дьылан'аш эди оттын' дьалбыжына дьылтырап дьат. Юй улустар курсак белетеп дьат. Кажы ла биле бойынын' дьанында кюрелей отурып, ажангылап дьат. Эр улустар деревнеде ас. Олордын' кёп сабазы европейский капиталисттердин' плантацияларында иштеерге албанла алылган, олор бойынын' деревнезинде бир канча неделе болбогондор.

Кюн бийиктеп дьат. Ончолоры бойынын' ижин иштеерге баштагылап дьат. Эр улустар ан'дап, балыктап барып дьат. Юй улустар дьурт ижин иштегилеп дьат. Тараан, эмезе банан согуп, быжырып кайнадып дьат, айылдын' ичин ле тышкары эжикти дьуунадып, дьат. Кезик юй улустар эмчек балдарын дьюктенип алып, агаш абыл тудунып алып, деревнеден' чыгып баргылап дьат. Тараан чачарга бойынын' кыразын олор казып салар учурлу.

Талтюш кирезинде чыдап болбс изю башталып дьат. Ан'дап барган эр улустардан' башка, ончозы бойлорынын' айылдарына тыштанарга дьуулужып дьат. Деревнеде бир де кижи дьок немедий, сран'ай табыш дьок болот.

Талтюш кирезинде чыдап болбос изю башталып дьат. Ан'дап табыштанып, тюймей берет. Токтой берген иш база катап башталат. Дье кюн ашкан ла сон'ында, ол ок тарайын сран'ай каран'уй боло берет. Айылдардын' дьанында оттор база ла катап кюйгилейт. Ажангылап дьат. Агаштардын' ортозынан' казыр ан'дардын' юндери угулганча, юй улустар орой тюнге дьетире иштегилеп дьат.

Тропический пояста кандый улус дьуртап дьат, олор нени иштеп дьат.

Тропический пояста дьюзюн-дьююр кёп улус дьадып дьат. Африкада **негрлер,** Австралияда—**австралийецтер,** улу тен'истин' ортолыктарында **малаецтер.** (Бу улустар кайда дьуртап дьат, дьерин картадан' кёргюзип беригер).

Тропический поястын' природазы кижиге дьюзюн-дьююр курсактар берер. Дьилектер, юрендер, база куштар кёп. Сууларда ла кёлдёрдё балык кёп.

Тропический пояста кюн изидип дьат, андагы улус дьылу тура да, дьылу кийим де керексибей дьат. Карын талтюштеги кюннин' изю чогынан' дьажынарга келижет. Тропический пояста дьаткан улустын' терези барын'кый эн'дю болор, андый болгоны тропический кюннин' изю чогынын' ёртёринен' корулап дьат.

Дьадар айылдарын олор агаштын' дьалбырактарынан' эдип дьат. Кезикте той балкашла шыбап дьат. Кийим кийбес. Африканын' негрлери кыра ижин иштеп, ан'дап, балыктап дьат. Дьерди олор озогы аайынча агаш депселдерле (абылла эмезе учту агашла) иштеп дьат.

Кыра ижин иштеп турган улустар кёчпёй, дьан'ыс дьерде дьадып дьат.

Ёскё улустар дьан'ысла ан', балык, дьилек, юрен дьууп курсагын азыранып дьадылар. Андый улус курсак бедиреп, бир дьер-

95-чи дьурук. Негр улус дьер иштегилеп дьат.

ден' бир дьерге дьюргюлеп, тюн кирген ле дьеринде конгылап дьат. Олордын' дьаантайын дьадар айылдары дьок, олор бойлорына ёлён'нин' ле агаштын' бюринен' удурумга дьапаштар эдип дьадылар.

Тропический поястагы улустардын' дьюрюм дьадыны кандый.

Тропический талаларынын' природазы бай. Тропический талалардагы улустардын' дьадыны дьен'ил, ончо немези байтык деп сананарга келижер. Дье ол андый эмеш пе? Дьок ол андый эмес.

Кижини изю талаларында кайдада болзо, дьеткер курчап дьат.

Негр агаштын' ортозына ан'дап барган, тюрю келер бе, дьок по дьарты дьок. Эбиреде дьалан'нын' ан'дары. Бир эмешле энделтип болгонбой калдын', эмезе дьастыра эттин', озо ажындыра ары болуп качпадын' ба, ёлгёнин' ол.

Тюниле ан'дар айылдардын' дьанынча эбиреде дьюрюп дьат, качанда болзо, кажыла минутада сергек белен болор керек. Негрлер бойынын' деревнелерин бийик манла (частоколло) корулап дьат. Кезик улус ан'дардан' коруланар керегинде, бойынын' айылдарын агаштардын' юстюнде дьазап дьат. Малды темей ле

тутпа, ан'дар тажын дьат. Африканын' кезик дьерлеринде мал, це-це деп чымыннын' тиштегенинен' ёлюп дьат.

Салган аштары база тудушла дьеткерде. Аш бижып келгенде, каруулдап болбозын', обезьяналар ююрле келип юзе юреп, дьигилеп барар, аш салган дьер, качанда салбагандый болуп артар.

Изю талаларда кижиге ончоло неме, дьоболто дьок, дьен'ил табылып дьатканы тёгюн.

Ан'чылар тропический агаштардын' тегенектю дьыраларыла бир канча частарга кезикте бир конокко улай базып дьат. Алтам алтамла базып, бойына дьол ачып, агаштан' меке чеден эдип, ан'нын' изиле оны кетеп сюрюжип дьат. Ол иш эмес пе? ол иш, ого юзери коркушту иш болуп дьат.

Негрлер агаш абылла, учту агашла дьерди казып турганда, ол кюч иш эмес пе?

Изю поясга колкючиле иштеери, бистин' ёйинде поястагы кандыйла иштен' сюрекей кюч болуп турганын ундубас керек. Талтюштеги чыдап болбос изюзи, кижини дьайрадып, чинезин чыгарып дьат. Кейде учуп дьюрген миллион тоолу чымындар бойынын' тиштегениле олорды кыйнап дьат. Сас дьерлерде коркушту калтыраак оору чинеезин чыгарып дьат.

Изю поястардын' улустары бойынын' курсагына болуп, дьюрюм-дьадынын корулап алрарына токтуду дьок дьен'ю ёткюрип дьат. Ол дьен'юзинде олор коомой дьепселдю. Олордо иш эдетен керектю дьепселдери дьок, дьакшы мылтыктары дьок, юредю билери олордо база дьок. Природала тартыжарга олорго кюч. Олор природадан' камаанду болуп дьат.

Изю талалардын' улустарына, качан анда Европанын' капи-

96-чи дьурук. Негрлер бельгийский колониязында темир дьолдын' ижинде.

талисттери табылган сон'ында, андый болгоннон' бери дьадарга сюреен кюч боло берди, онон' бери 50—70 дьыл болды.

Англиянын', Бельгиянын' ёскё дё государстволордын' капиталисттери дьерлердин' дьакшызын колына алдылар. Кёп баалу ан'дарды ла ёзюмдерди ююр ле юреп дьок эттилер. Олор изю талалардын' дьурт улустарын албанла, плантацияларга, темир дьолдорго иштедип, каучук алар иш эттирип, уур неме тажыдып турадылар. (96-чы дьурук).

Канча ла мун' кирези тоолу негрлер Африкада, бойынын' албанчыларына чыдап болбос уур иш эткилеп, олордын' темир дьолдорын дьазагылап, агаш ортозында каучук алар иш эткилеп, кыйналып ёлгёндёр. Мойноп, ишке чыкпаган кёп дьурттары тонолып чачылды, кюйди.

Негр улустын' дьуртын тоногоны.

(Дьрыкчынын' куучыны).

Бу керек, мынан' канча-канча дьыл озо, Африкада, негр улустын' бир дьуртында болгон. Ол дьурт Бельгиянын' бийлеп, ээленип турган дьеринде турган.

Ол деревне дьараш тропический агаштардын' дьанында турган. Деревненин' дьанындагы дьер африканский тарааила юренделген болгон. Оны эбиреде дьаан сынду пальмалар ла ёскё дё тропический агаштар лианаларла оролып калган турды.

Тропический агаштардын' ортозыла ёткён чылалталу дьорыктын' кийнинде мен мында балкаштан аяктар эдип турган убану деп карган ёбёгённин' айылына амырагам. Ёбёгён тюжиле гончардын' тегелегин эбирип, кижи де макатыбас, аяктар эдип турган.

Негр улустын' дьуртты амыр дьадып турган. Эбиреде дьаткан агаштардын' ортозында банандар ла пальмалар кёп болгон, дьюзюн-дьююр ан'дар да кёп болгон. Суузында балык кёп болгон. Курсак дьыл туркунына дьедип турган. Эр улустар балык кармактап ан'дап тургандар. Юй улус дьурттын' ижин эдип турды. Балдар айылдардын' дьанында ойногылап, саадактан' адарга юренип, кичинек айылдар эдип тургандар. Тюш ёйинде ажанып алган сон'ында дьурт бастыра уюктап туратан. Бу кюн база андый ок болгон. Мен айылдын' эжигинде отурып, кан'задан' тан'кылап отурдым. Эбиреде бир де табыш дьок болгон. Кенетийин кайда да ырааkта, кавалерист черюдин' сыбыскызынын' табыжы угулды.

Курумда тудуш ла илинип дьюретен кол мылтыгымды алып койдым. Ман'тап келип дьаткан аттардын' тибирти угулды. Бир секунданын' бажында суу дьанынан' бельгийский военный атту отряды кёрюнди. Ол отряд юрендеп салган кыраларла келип дьатты.

Базала бир секунда болды ба. дьок по—отряд дьуртка дьаба дьедип келди. Дьеткен ле бойынча солдаттар мен'деп айылдар сайын таркагылап, эр ле дьиит улустарды туткылап, армакчыла кюлюгилей бердилер.

Кюлюдип турган улустардын' кыйыгы-табыжы, юй улустардын'

ый-сыгыды кейге толо берди. Мен сагыш алынарына дьеткелекте, менин' алдымда кюлюп салган улустардын' чокконы кырдый болды. Ёлтюрип салган кёп улустар дьаткылады. Баштапкыла тушта туттурбай мойногондорын ончозын ёлтюрип салгандар. Качып бараткандарын армакчыла туткылап турдылар.

Бир немези дьок дьокту айдылдарды тонноору башталды. Бир калан'ы солдат отту турун тудунганча, Убаннын' айылына дьюгюрип келеле, оны ёртёргё санаган. Мен кол мылтыгымды ёрё тудала, колын ёткюре адып ийдим. Турын колынан' тюже берди. Мылтыктын' табыжына бир кезек солдаттар дьюгюрип келди, ак чырайлу кижини кёрёлё, олор ары баскылай бердилер.

Тонош эки час кирези болды. Бастыра табышты базып, сыбыскычы ойто барарын ойной берди. Улусты тудары токтоды. Кюлюп салган улустарды, солдаттар бут бажына тургузала ончолорын дьан'ыс дьерге (колоннала) тургузып алдылар, бойлоры аттарын минеле эбире курчап алдылар. Дьуу сыбыскызы база ла бир такып этти, — кюлюп салган негрлердин' колонназы баскылай берди.

Темир дьолды дьазаарга ишмекчилерди онойып дьууп турдылар.

Дьакару. Бу суралтардын' каруун беригер: 1. Тропический пояста кандый албатылар дьадып дьат?

2. Тропический поястын' дьурт улузы не иш иштегилеп дьат?

3. Олордын' дьадыны кандый?

Ээн дьерде.

Африканын' тюндюк таладагы бёлюгин картадан' таап алыгар.

Анда, кюнбадыш таладан' кюнчыгыш тала дьаар, телекейдеги эн' дьаан Сахара деп ээн дьер чёйилип барган.

Бистин' караваныбыс Сахаранын' кызып калган кумактарыла бир канча тоолу кюндерге барып дьатты. Бийик кумак тён'дёр эбиреде чогулып калган турдылар. Бис кумак талайдын' тон'уп калган толкуларыла барып дьаткандый болуп кёрюнди. Кату тегенектю ёлён'дёр лё дьыралар кайда-кайда учуражып турды.

Талтюш дьууктап келип дьатты. Кюн, оттый ёртёп турды, эбиреде бир де табыш дьок. Бис амыраарга токтоп, талтюштин чыдап болбос изюзинен' чылап, байканнын' алдында дьаттыбыс. Тёёлёр, кезик ёйдё кепшенгилеп, база амырадылар.

Кызып калган кейде кожон'го тюн'ей кандый да юндер угулды. Ол юндер кайдан' угулып турганын билерге, мен байканнан' чыктым. «Ол кумактар кожон'доп дьат» ол дьакшыга эмес деп, башчыбыс айтты.

Кумакту дьердин' шуурганы самум дьууктап келип дьат деп, мен сестим.

Бу ёйгё дьетире кыймыктабай турган кумак тён'дёр, кыймыктай берди. Олордын' бажы кюйюп тургандый болуп барды. Онызы салкын тюжюп, олордын' бажынан' кумакты кёчюрип турганы

болды. Ээн дьердин' кумактары кыймыктана берди. Барын'кый ыраак дьарык дьерлерди бёктёп турды.

Тен'ери дьерге дьаба тюжюп келгендий кёрюнди. Саадаган дьок, кою тоозын ёрё кейге кёдюрилип, кюнди бюркеп ийди. Салкын там ла тын'ып турды. Тёёлёр баштарын чёйё салып, кумакка дьалбагынан' дьадып ийдилер. Улус кулактарынын' юйдин бектегилеп алып, туй бюркенип, база дьадып ийдилер.

Эбиреде дьанынан' барып дьаткан кумактардын' шуулт табыжы угулып турды. Учында ончозы ла кумактын' тудуш турганынан' собырылып, эбириле берди. Самум коркуштанып турды. Дьюрек сюреен согулып турды. Баш ооруп турды. Оостын' ичи ле тамак кургады, эрдибис кан чыкканча кезилип чыкты. Кумактын' шуурганы коркуштанганынан' бери частан' артык болды. База ла бир час болзо, бис кумактан' тумаланып калар деп, санандыбыс. Бистин' ырызыбыска самум капшагай онон' ары ёдё берди.

Кёк тен'ери ле кумакту сары дьерлер катап ачылды.

Караван онон' ары дьорыктаар дьорыгына дьюрюп барды.

Караван арайынан' тапла барып дьатты. Улус эки конок суу ичпеди. Тёёлёр беш конокко чыгара суу ичпей бардылар. Бир тёё чагы чыгып сран'ай божой берди, оны ээн дьерде таштагадый болды. Бирюзи дьюк арайдан'ла базып турган учун, кожын алып ийдибис.

Качан бис чагыбысты дьоголтып турган туштa, бистин' башчыбыс ыраактан' кара точка кёрюп ийди. Удаган дьок оны бис

97-чи дьурук. Ээн дьердеги караван.

98-чи дьурук. Ээн дьердеги оазис.

те кёрюп алдыбыс, бир кезек ёйдин' бажында ёрё, кёк тен'ери дьаар кёдюрилип калган пальмалардын' баштарын тан'дактай дьарт танып турдыбыс. Ол **оазис** болгон. Ээн дьерде суулу дьерлерди, суу бар болгожын, ёзюмдер де барын онойып адап дьат.

Учында бистин' караваныбыс пальмалардын' алдындагы сюгюнчилю кёлёткёзине дьедип келди, бистин' тыныбысты ёлюмнен' корулап салатан сууны бис кёрдибис. Суу кичинек айрыларыла агаштардын' тёзинде дьаркырап агып турды. Тёё лё улустар суу дьаар тап эдип, юстюне келдилер, ачаптанып ичкилеп турганын' учы да дьок болды.

Оазис — дьурт улусту болгон. Олор бисти кюндюлю уткуп алдылар. Эр улустар пальмалардын' чичке сыныла чыгып, биске ёрёртён' быжып калган, алтын ошкош, финиктерди юзюп, таш тап турдылар.

Оазистеги дьурт улустары суунын' кажыла тамчызын чеберлеп тургандар: олор дьерден' чыгып аккан кара сууны суакла агызып, агаштар ла кыралар дьаар бёлюп агызып дьат. Бис суудан' ичип алдыбыс, тере борбыйларга суу уруп алдыбыс, амырайла, суу дьок ээн дьер дьаар база дьюрюп бардыбыс.

Улус ээн дьерлерди бир эмештен' дьуулап алгылап дьат. Ээн дьерде, кёп дьерлерде колодецтер (казынты) эдип дьат, канал казып, туулу дьердин' сууларынан' суу агызып дьат. Суу чыгарып алган ээн дьерлерде садтар ла кыралар ёзюп дьат.

Кезик ээн дьерлерди кечире дьолдор дьазагылап дьат. Калганчы ёйдё кумакту дьерле дьюретен автомобиль дьазап алган-

дар, андый автомобильди — гусеничный автомобиль деп адайтан.

Дьакарулар. 1. Дьарым шарлардын' картазынан' Сахара деп ээн дьерди таап алыгар.

2. Ээн дьердин' бюдюми кандый; оазистин' бюдюми кандый? Ээн дьердин' ле оазистин' природазы бойы бойынан' незинде башка болуп дьат, айдып беригер?

Внеурочный ёйдёги иш.

Открытка дьуруктардан', газеттерден' ле журналдардан', база ёскё дё дьуруктарынан' тропический поястын' природа ла дьюрюм дьадыны деп темалу альбом бюдюрип алыгар.

СООК ПОЯСТАР.

Соок поястардын' природазы.

Дьер шарынын' тюндюк ле тюштюк полюстардын' эбиреде, дьердин' соок поястары дьадып дьат — тюндюк ле тюштюк поястар. (Соок поястарды глобустан' ла дьарым шарлардын картазынан' таап алыгар. Той балкаштан' эткен дьер шарынын' сомында олорды темдектеп салыгар).

Кюн мында качанда ёрё бийик кёдюрилбей дьатканын, слер алдында ёткён юредюден' билеригер. Талтюште де ол бистин' дьерде ажар алдындагызындый ок дьабыс болуп дьат. Онын' дьаркындары кыя тюжюп, коомой дьылыдып дьат. Дьылда тогус — он ай сюреен сооктор болуп дьат.

Тюндюк таладагы тошту тен'ис.

Тюндюк таладагы Тошту тен'исти, глобустан' ла дьарым шарлардын' картазынан' таап алыгар.

Ол тюндюк таладагы полюсты эбиреде туруп дьат. Тюндюк таладагы полюс ол тен'истин' орто тужунда туруп дьат.

Кышкыда тюштюк таладагы Тошту тен'ис — тошту ээн дьер болуп дьадып дьат. Бир кезек айларга кюн мында сран'ай кёрюнбей, тюн болуп дьат. Дьан'ыс дьылдыстарла ай, база кезик ёйдё, полярный дьаркындар каран'уйды дьарыдып дьат. Кенетийин тен'ериде от столболор кёрюнер, олор дьаргелей турар, эмезе бастыра тен'ерини кечире солон'ыдый, дьарык дьалбак дьол дуга чылап, чёйилип барар. Оны эбиреде дьюзюн ён'дю дьаркындар ойноп, бойынын' кёк, дьажыл, сары, кызыл дьарыгыла, карлу дьерди дьарыдып турат. Дье полярный дьаркындар ёткён сон'ында, база катап каран'уй болуп дьат.

Тюндюк таладагы Тошту тен'истин' соогы кышкыда 50° дьетире дьедип дьат. Тен'ис сыны дьаар ла тууразы дьаар канча-канча километрге, дьаан тош дьалан' болуп бектелип калган дьадат. Ол тошту дьалан'дар ары-бери дьылып дьат, бойы бойын

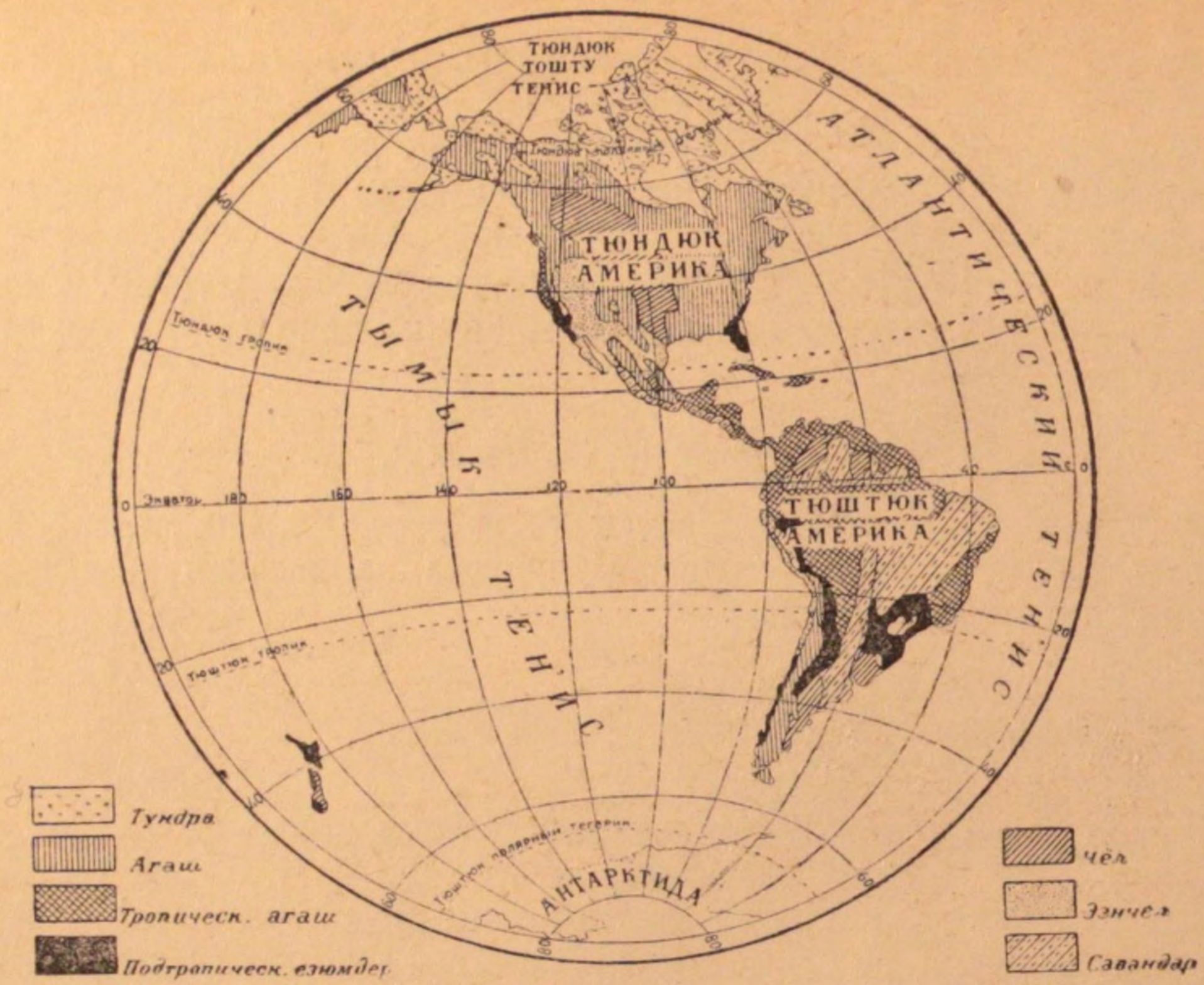

99-чы дьурук. Ёзюмдердин‘ картазы.
(Кюнбадыш талалардын‘ дьарым шар).

кызыжып, сынып турат; тоштор быдьырт ла кюкюрттю, дьаан табыштанып ла каталыжып чогылып турат.

Дьай дьедип келгенде, Тюндюк таладагы Тошту тен’ис тынданып дьат. Кюн бир кезек айларга сран’ай ашпай дьат. Тош бир эмештен’ кайылып дьат, тошту дьалан’дар сынып дьат. Тоштор бойы бойынан’ ыражып, оодылып, база катап табарыжып турат.

Дье полярный дьай кыска. Тоштор кайыларга дьетпей база катап дьаан тошту дьалан’ болуп, тон’уп тудужып дьат, тен’ис база катап тошту ээн дьер болуп барат.

100-чы дьурук. Полярный дьаркындалыш.

101-чи льурук. Ёзюмлердин‘ картазы.
(Кюнчыгыш таладагы‘ дьарым шар).

Тюндюк таладагы тошту тен‘истин‘ тындулары.

Тюндюк даладагы тошту тен’исте, дьылдын’ туркунына улай соок болуп дьат. Дье андый да болзо, мында дьюрюм бар.

Полярный кюннин’ чогына изидинип тюленнин’ ююри тошторго юргюлеп дьаткылайт. Чогылып калган тоштордын’ ары дьанында саргылтым неме кыймыктанды — ол аюлар. Эки дьаан ак аю, юч бала аю, бир биле аюлар-тюленьдер дьаар ён’ёлёп келип дьадылар. Аюлар тошко сран’ай дьаба суймайып дьадып алып, арайынан’ дьылып дьадылар. Бир бала аючак чыдажып болбоды, тюжеле, тёрт тамандап туруп ийди. Каруулчык тюлень кыйыгырды, бастыра ююр тоштын’ алды тёмён чён’ё бердилер.

Тош дьалан’нын’ ары дьанында, ачык суунын’ юсти дьалбак дьолдонып кёрюнет. Тош дьаар морж дьюзюп келип дьат. Ол чакту, дьаан ан’ болуп дьат. Онын’ азуларынын’ тажыганынан’ аю да ёлюп дьат. Моржтын’ кийнинен’, сыртында балалу, онын’ тижизи дьюзюп дьат. Олор база кюнге дьылынып аларга дьюзюп, баргылап дьат.

Ыраакта ненин’ де дьаан бажы кёрюнип келди. Ол тошту тен’исте дьаткан, дьаан кер балык, кейле тынып аларга кайкалап чыгып келди. Онын’ узуны 30 метрге дьетире болуп дьат.

Талайдын’ бу кёп тоолу тындулары кёдюрези тюндюк тала-

102-чи дьурук. Ак аю.

Кардын‘ тоштордын‘ ортозында дьадып дьат. Тюленьдерди ан‘дап тулуп дьат. Онын‘ ак ён‘и оны билдиртпес эдип дьат. Дьюзетен перепонкалу (дьука терелю) чакту тамандарыла сюреен дьакшы дьюзюп дьат. Дьылу кою тюги ле дьуузы оны сооктон‘ корулап дьат.

103-чи дьурук. Морж.

Ёйдин‘ кёп сабазын сууда ёткюрип дьат. Онын‘ балык бюдюмдю сыны бутгары, куйругы дьюзерге эптю. Ёкпёлёриле тынып дьат. Талайдын‘ дьюзюн – дьююр оок тындуларыла азыранып дьат. Дьуузы оны сооктон‘ корулап дьат.

104-чи дьурук. Кер балык.

Телекейде тындулардын‘ эн‘ дьааны. Сууда дьадып дьат, талайдын‘ оок тындулары ла азыранып дьат. Ёкпёлёриле тынып дьат. Дьуузы оны сооктон‘ корулап дьат.

дагы Тошту тен’исте дьаткан кёп тоолу дьюзюн-дьююр балыктарла, оок тындулара азыранып дьат.

Дьакару. 1 Тюндюк таладагы тошту тен’ис кышкыда ла дьайгыда кандый бюдюмдю болуп дьат, эрмектеп айдып беригер.

2. Тюндюк таладагы Тошту тен’исте кандый тындулар дьадып дьат, ундубагар; олорды дьуруктардан’ ылгап таныырына юренип алыгар.

Полярный талаларда улус канайда дьадып дьат.

Тюндюк таладагы тошту тен’исте ортолыктар кёп. Олордо тоштор дьыл туркунына дьадып дьат. Кар дьайгыда кайда-кайдала кыйылып дьат; таштарда дьен’ес кёрюнип дьат, дьабыс дьыралар дьайылып дьат. Полярный ортолыктардын’ ёзюмдери бу.

Анчадала Американын’ дьаказында ортолыктар кёп. Олордын’ ортозында телекейде эн’ дьаан — Гренландия деп ортолык болор. Сомын дьарым шарлардын’ картазынан’ таап алыгар.

Бу ортолыктарда эскимос деп улус дьадып дьат. Олордын’ тош ло кардын’ ортозындагы дьадыны кюч. Эскимостордын’ бастыра дьюрюм дьадыны курсак ла бедиреринe ёдюп дьат. Дье андый да болзо, олор улам сайын торолоп дьат: балык коомой тудулып турган болзо, тюленьдер ле моржтор табылбай калза, аш курсактан’ ёлёр ёлюм олорго келип дьат. Тюленьдер ле моржтор эскимосторго дьан’ысла курсак болуп турган эмес, бойлорынын’ кийимин де тюленьнин’ ле моржтын’ терезинен’ эдип дьат. Кемени

105-чи дьурук. Эскимостор дьадар айылын эдип дьадылар.

де тюленнин' терезинен' кёктёп дьат. Учук ордына аюнын' эн учугы болор, ийне ордына балыктын' сёёктёри болор.

Эскимостын' дьайгыда дьадар айылы база ан'дардын' терезинен' эдилген, онын' тергиштери болуп кер балыктын' сёёктёри болуп дьат. Кышкыда дьадар айылын таштардан' ла дьён'нён' эдип дьат, оны кат тошло дьабар керегинде, юстюне суу уруп дьат.

Айылды кардан' да эдип дьат. Дьабузына кезек тош тургузып дьат, оны ёткюре дьарык ёдюп дьат. Андый айылга киреге, кардан' казып чыгарган чичке коридорло дьылгажактап ёдёр керек.

Дьорыкчы Нансен бойынын' экспедициязыла Гренландия дьаар дьюрерде, эскимос улустарда болгон. Олордын' дьайгы айылын ол мынайда бичип дьат.

Бис тюлень ан'нын' терезин илип салган дьабыс эжиктен', бажыбысты сюрекей бёкёйтип, ёдё кондыбыс. Кёрёр болзо, тюленьнин' юзинен' урган, дьен'естен' эткен ёзёктю дьарыткыштар дьарыдып турган комнатада турдыбыс.

Бастыра бойы дьылан'аш, курла курчанган канча улус мени курчап алды. Эскимостордын' дьюзи юстен' дьылбыркай болгон, олордын' эдин калын' кат балкаш бёктёп турган. Бистин' байканга кирер эжиктин' кёжёгёзине коштой узада турган кыйырчактардын' юстюне отургызып салгандар, ол кюндюлю айылчылар отургызатан дьери болуп дьат. Бойлоры дезе, ан' терезин каталыштыра дьайып салган кийин дьанындагы стененин' узадазынча турган орынга отургылады.

Эскимостор ёйди дьаантайын анда ёткюрип дьадылар. Анда олор ажанып та, уюктап та дьадар, юй улустар анда ок буттарын тёжёнип отуруп, иштенип дьадылар.

Терен' табак бюдюштю лампалардын' юстинде эскимостор курсак азып турат. Ёскё кюйдюрер одын дьок керегинде, лампалар тюн-тюш кюйюп турат.

Эскимостордын' ан'даганы.

Дьан'ысла талай эскимосторды азырап дьат. Дье талайдын' ан'ын ан'даары кюч те корушту да.

Юсти юстине каталажып калган тошторло Коовокно деп эскимос 20 километр дьерге барып дьаткан нартага (чанагы) дьеккен юч ийди сран'ай чактары чыга берген. Учында ол тюзем тош дьалан'га дьедип алды. Мында тошто ачыктар болгон. Тюленьдер кейле тынып аларга, ол ачыктарга келип туратан. Коовокно темир учту дьыданы алала, ачык дьаар арайынан' дьылгажактап турды. Сран'айла куюзына ичиле дьылып ён'ёлёп келеле, тыныжын токтодынып, тюленьнин' суудан' чыгарын сакып дьатты. Кенетийин ачыктан' табыш угулды, суунын' юстюнде тюленнин' бажы кёрюнди. Коовокно дьыдазыла тарыскалады, ан'нын' мойыны орто кадады. Сокконы дьазым дьок, чечен болды. Тоштын' алдындагы ан'нын' кыймыктанары удабай токтой берди. Дьыданы бууга буулап салган болгон, эскимос тюленьди тоштын' юстине чыгара тартып алды. Онон' ол, кезек этти кезип, ийтерин азырап салды. Онын'кийнинде тюленьди нартага салала, тапкан-тутканын билезине дьетирип, ойто дьанып ийди.

Тыштанып алган ийттер тюрген ман'тагылап, бийик тоштын' кырына чыктылар. Дье мынан', ан'дап дьюрген тожы дьараттан' юзюлген, салкын оны тен'иске ыраада аппарып дьатканын коркуштанып кёрди.

Дьеткер! Эмди нени эдер? Ёлётён туру. Салкын там ла тын'ып, тошты ачык талай дьаар тамла аппарып турды...

Дье Коовокно ёлбёди. Онын' тожын салкын ыраак, ээн ортолык тёмён экелип салды. Бу ортолыкта тюленьдерле, аюларла азыранып, ол сок дьан'ыскан юч дьыл дьатты. Учында, ийтердин' аргазыла, ол ёскё ортолык дьаар кёчюп алды, анда оны ан'дап дьюрген ан'чылар алып ийдилер.

Ан' ан'даары эскимосторго кезикте амыр-энчю ётпёй дьат. Улам сайын талайга тюжюп, ёлгилеп дьат.

Дьакару. Гренландиянын' дьурт улузы — эскимостор канайып дьадып дьат: олордын' айылдары, кийимдери кандый, олор неле азыранып дьат, иштеп турган иштери (занятиязы) не, олордын' ан' ан'даар (промыслазы) ижи ненин' учун коркушту, куучындап беригер.

Тюндюк полюска.

Бу дьvvкта башка-башка ороондордын' исследовательдери, путешественниктери Тюндюк полюска дьетире бараргa ченешкендер.

Бирюлери керепле дьюскендер, экинчилери ийт дьегип алып баргандар, ючинчилери кейле учкандар.

Дьолго кыйыжы дьок керектю средствозы дьок кёндюгип турган.

Олорды кемде кичеебеген. Тоштын' ортозына ачанадан' ла сооктон' ло оорудан' кёбизи ёлюп тургандар. Олордын' дьюкле кезиктери полюска дьедип тургандар, дье анда научный исследовательский иш ёткюрерге кемге де арга болбоды. Капиталистический ороонның' дьан'ыстан' исследовательдери эдип болбогон немезин, коммунистический партиянын' ла советский башкарунын' руководствозыла бистин' исследовательдер бастыра кюч ийделе бюдюрип салды.

1937 дь. майда Советский Союзтын' геройы О. Ю. Шмидке баштадып Советский тёрт дьаан самолет полюска учуп барып, тошко тюжюп, научный приборлорды, палаткаларды бастыра керектю немелерди анда полюста кыштаарына тюжюрип берди. Мында телекей юстинде сран'айла полярный станция иштей берди.

Тюндюк полюста дьылып турган тошто, социалистический тёрёлгё беринген дьалтанбас тёрт кижи дьуртап дьаттылар: Папанин, Кренкель, Федоров, Ширшов. Олор мында дьаан учурлу иштер бюдюргендер: кюннин' аайын шин'дегендер, тоштын' дьылыжып турганын билип кёргёндёр, талайдын' суузынын' агынын, онын' ичинде курсактанып дьюрген немелердин' дьюрюминин' аайын адьаарарын ёткюргендер.

Бойынын' шитерин божоткон героический тёрт кижини 19 февральда 1938 дьылда тош оодоочы судаларла тоштон' тюжюрген, ол судаларды гренландский талайга башкару ийип, геройлорды Ленинградка экелген. Башкару ла партиянын' база онын' улу башчазы нёкёр сталиннин' заданиезин мактулу бюдюрген Артиканын' геройлорын удабай Москва сюгюнчилю уткуп турды.

Москва. Тюндюк полюс. Американын' Бириктирген Штаттары.

Тюндюк полюстагы научный станцияны бюдюрген кюнинен ала эки де ай ёткёлёктё, бастыра телекей албаты полярный природанын' шин'жю ижинде советский шин'жючилер дьаан дьан'ы дьен'юлер бюдюрген керегинде билип алдылар.

Советский Союзтын' геройлоры: Чкалов, Байдуков, Беляков летчиктерле сон'ында Громов, Юмашев, Данилин дьаан кючтю советский самолетторло Москвадан' Тюндюк полюс ажыра Американын' Бириктирген Штаттарына учуп бардылар.

Дьолдо олорды дьаан кюч дьеткерлер уткуп турган. Дье олор дьаан ийделю туружып, дьотпкондорло тумандарла дьен'ижип,

самолеттын' тоштонып турарыла тартыжып, нёкёр Сталиннин' дьакарузын мактулу бюдюрдилер. Советский Союзтын' Американын' Бириктирген Штаттарына барар сран'ай кыска дьол эмди ачылды!

Тошоодоочы кереп Тюндюк таладагы тошту тен'истин талайларында.

Полярный тоштордо чакту дьаан да керептерге ёдёргё кюч. Олорды кажыла минутада дьеткер сакып дьат.

Тошту дьалан'нын' ортозыла дьан'ыс ла башка бюдюлю эткен тошоодоочы керептер дьол ачып барар. Андый тошоодоочы дьаан кючтю керептер бисте Советский Союзта бар. Тош тен'истин' талайларыла Союзтын' бастыра тюндюк талаларын дьакалай олор дьорыктап дьадылар.

Бистин' кызыл маанылу тошоодоочы «Красин» тошторло мынайда дьен'ижип дьат.

«Красин» тошты дьара оодуп кирди. Эбиреде дьаан тош дьалан', туш башка барган суунын' чичке мыйрык каналдарыла кезилип, карла дьабылып калган дьадылар. Тоштор дьаан табыштту бойы бойлорына согулыжып, юзери бойлорына каталыжып турат. «Красин» дьорыгын эмеш араайладып, иштей берди. Дьаан уур тошоодочы оны дьаба базып, оодып турды. Тоштор дьызыражып, керептин' тумчугынын' алдында дьая согулып турат.

Тошоодоочылар Тош тен'истен' дьол ачып салгандар. Олор бойын ээчий кёп караван керептерди ёткюрип дьат.

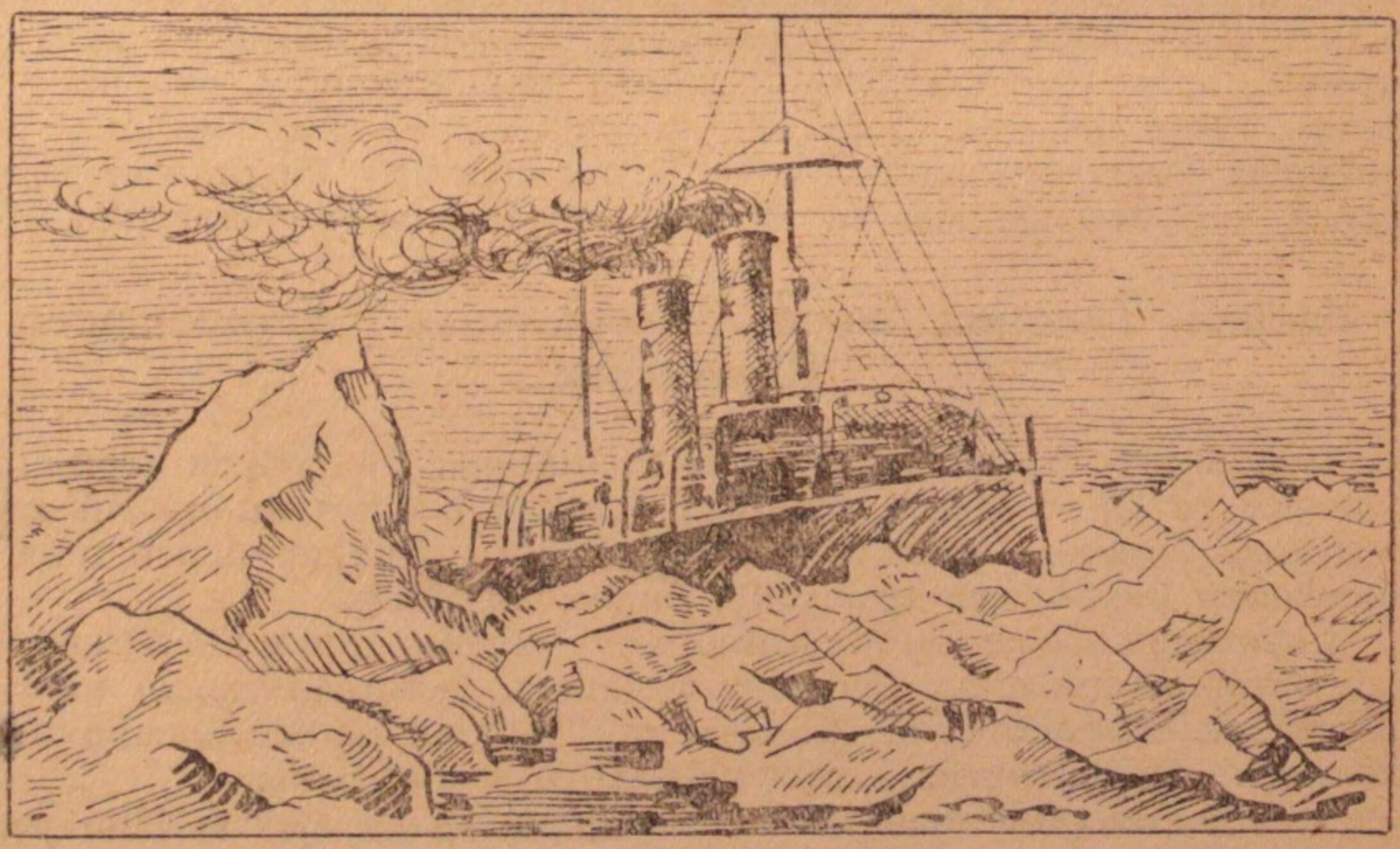

106-чы дьурук. Тошоодсочы „Красин" тоштордо.

Тюштюк таладагы полюстын‘ дьанында не бар.

Тюштюк таладагы полюсты картадан’ таап алыгар.

Тюштюк таладагы полюстын’ дьанында дьурт улус сран’ай дьок. Антарктида деп элбек дьер тудуш дьылга карла, тошло дьабылып калган дьадып дьат.

Тюштюк таладагы полюс дьаар.

Анарктиданы шин’жиличи улустарга, **сюреен дьаан дьорыктын’** кючтюзин дьен’ерге келишкен. Дьердин’ ортозы дьаар, ичкери кирерге канча-канча катап ченеп тургандар. Дье дьан’ысла Амундсен деп норвежец укту, атту чуулу дьорыкчы, нёкёлёриле тюштюк таладагы полюска дьеткен.

107-чи дьурук. Пингвиндер.

Кыш болгон. Тёртён градус сооктор турган. Марттын’ учынан’ ала августка дьетире тёрт айга тудуш болотон тюн болуп турган. Керепле экелген агаштардан’ дьазап, тюленьнин’терелериле дьаап салган айылда (хижинада) дьорыкчылар кыштаган. Карлу дьаан дьалан’ эбиреде дьайылып дьатты. Бир де табыш дьок, амыр болгоны дьан’ысла шуурганын’ сыгыдыла бузулып турган.

Октябрьдын’ орто тужунда дьай келген. Дье дьайгыда да Антарктида тош дьабынчызын таштабай турган. Дьайдын’ элчи-

108-чи дьурук. Тюштюк таладагы полюс дьаар.

лери болуп пингвиндер келди. Ээн талайдын' дьарады олордын' табыжыла юнденди. Пингвиндер тюндюк таладагы эмеш дьылу ортолыктардан', эскиде уя эдип юренип калган дьерлерине, уза-да чубалыжып алып келгендер. Олор качанда улус кёрбёгёндёр, онын' учун коркубай, дьорыкчыларга дьуук келип турдылар.

Теньериде кюн кёрюнерде ле Амундсен дьорыкка аттана берди.

Бараргa сюреен кюч болгон. Сюреен дьаан шуурган кюрттер салып турган. Улустар ла ийттер тизеден' ёрё карга тюжюп турдылар. Кардын' алдында тоштын' дьаан дьарыктары билдирбезинен' дьаттылар. Буды ,колдоры ла дьюстери тон'уп турды. Азык — тюлюктю, байканду, уюктайтан тере таарлу чанакты ийттер дьюк арайдан' тартып турдылар. Сран'айла аяс турган кюндерде, соок 25° болуп турган.

Бир кезек кюндер ёткён сон'ында, дьолдо дьаан тош грядалар болуп барган кырлар тургулады. Ийттер ле улустар улам сайын дьарык тёмён тюжюп, дьюк-арайдан' онон' чыгып турдылар. Арыгылап, торолоп, южюп, полюс дьаар арайынан' барып дьаттылар. 38 кюннин' бажында Амундсен полюска дьетти. Ол дьеткен дьерине байкан тургусты, ого норвежский мааны буулап салды. Амундсеннин' дьаан таскаганынан' ла экспедицияны дьакшы организовать эткенинен' улам, ол дьорык дьакшы амыр ётти. Ончолоры энчю — амыр дьанып келдилер.

Скотт деп англичанин укту кижинин' экспедициязы андый болбоды.

Амундсенин' кийнинде Скотт ло онын' нёкёрлёри полюска дьедип алып, ойто келип дьадала, тон'уп калгандар.

Дьакарулар. 1. Дьорыкчылар тюндюк ле тюштюк таланын' полюстарына канайып дьеттилер, куучындап беригер.

2. Кандый полюсты эбиреде дьер дьадып дьат. Кандый полюсты эбиреде талай дьадып дьат, сананыгар.

3. Тюндюк таладагы полюста дьай болгондо, Тюштюк талада дьылдын' кандый ёйи болор, айдып беригер.

Тундра.

Тюндюк таладагы Тошту тен'истин' дьараттарын дьакалай, агаштары дьок, сюрекей дьаан чёлдёр — **тундралар** чёйилип барган. Дьайгыда тундра дьеринин' дьан'ысла юсти эрип дьат; 50 сантиметрден' тёмёнгизи «юргюлдьиге тон' дьер» болуп дьат.

Тундрада агаштар ёзюп болбос, дьан'ысла кичинек дьалбыракту кайын'дар, дьилектю торбос, морошка, уй дьилек брусниканын' дьыралары ёзюп дьат. Мында ёзётён неменин' кёбизи — дьен'ес ле ягель деп атту лишайник, олор бастыра дьерин бёктёп салган.

Бу тон'ып калган дьерди суу ёткюре ёдюп болбой дьат, онын' учун дьайгыда тундра кёлдёрлё састарла чокырланып дьадар.

Европейский тундрада ла кюнбадыш бёлюгинде — азиатский тундрада ненец деп улус дьадып дьат.

Ненецтер канайып дьюртап дьат.

Кышкыда тундрада. Окатетта деп ненецтин' билези тундранын' тюштюк талазында, агашка дьуук кыштаган. Мычда ак-кийиктер туйгагыла карды чапчып, дьен'ести, лишайниктерди, дьаш дьыраларды таап дьиип тургандар .Ак кийиктер лишайниктин' кёдюрезин дьиип салган кийнинде, ненецтер бойлорынын' нарты деп дьёёжёзин чанакка салала дьан'ы дьерге кёчё берет.

Айландыра учы дьок карлу дьерлер агарып дьадат. Суулар ла кёлдёр тошто бёктёлип калган туру.

Окатетта бойынын' дьапажынан' — чумынан' — ак-кийиктерин кёрёргё чыкты. Бир канча алтам барды. Дьаан салкын оны бут бажынан' дьыга согуп, кёзин дьапшындырып турды. Окатетта чумына кармадап туруп, арайдан' дьетти, онойып туруп, бойынын' ак-кийиктеринин' турган аайын билип болбоды. Чумда тюктю чамчазынын' эдегиле кёзин арулап, узак арбанып отурды. «Менин' чумымда не бар? — Эки казан, юч доско ло мылтык. Онон' ёскё чай ичер эки аяк бар. База кёчё уруп ичер бир аяк бар. Ол ло. Ак-кийиктеримнин' артканы 20-ле болды. Бёрюлер кёп дьиди. Колхозто дьакшы дьадып дьадылар. Колхозко барар керек!»

Дьаскыда. Дье дьас келди. Суулар чоркурай берди. Окатетта дьорыкка бараргa белетенип турды. Эмегенине чумын дьуун белетензин деп, дьакыды, онын' кийнинде ээчий — теечий чанактарга, юч ак кийиктен' дьегип алала, дьуугында турган колхоз дьаар кёндюкти. Эки дьанынан' ийттери ээчип ман'тадылар.

Кар кыйылып турды. Дьер-сайын, оок суулар агып тура берди. Састар эрип турды.

Кастар, куулар, суугуштар, чайкалар учкулап дьат, куштар

109-чы дьурук. Дьайгыда тундрада.

дьастын' келетенин билип, бойынын' тёрёл дьерине дьедип уялнарга, дьымыртка салып, кёп балдар базып, чыгарарга мен'де турдылар. Окатетта колхозло кожо тюндюк тала дьаар тен'иск дьюрюп ийди. Анда кижиге ле ак — кийикке амыр бербес томоноктор дьок.

Дьайгыда. Кюннен' — кюнге, тен'ериде кюн там узак турун дьат. Тюн болорынын' ордына кюннин' тан'дагы дьылыбай, улай ла дьарып турды. Тундра эм тура кёдюре дьаранып чечектелди Кайдан' да баштанып кёрёр болзо, дьаан ла кичю кёлдёр — онча зы кюнге дьалтырап турат. Тён'ёзёк сайын, ак дьылдыстан' морошканын' чечектери дьалтырап дьат, суунын' дьанында неза будка деп чечектер кёгёрип турат.

Дьалтыркай ён'дю, кёп чечектер тундрага дьайылып калган. турулар.

Окатетта сюгюнчилю базып отуру, балдар чанактан' сюгюнчилю кёрюп отурдылар. Ак-кийиктери де сюгюнчилю ман'тагылап барып дьат, олор тен'истин' дьаказындагы дьайым дьакшы одорлорго мен'деп турдылар. Баштарынын' дьанында кара булуттый учуп, чаптык эдип турар. томоноктор анда дьок. Токтогон дьерлерде эмегендер чумдар дьазап, онын' ортозына от одурып турат. Салган оттын' ыжыла томоноктордон' амырап алар.

Эбиреде 20 кирези жердени дьерге кадап алып, онын' бажындагы учтарын армажчыла тан'ыйла, ак кийиктин' терезиле дьаап салар. Чумы белен болды. Дьерге тостон' ёргён туулакты дьаяла, юстине терелер тёжёп дьат—мында олордын' тёжёги де столы да болуп дьат.

Колхозчы — ненецтердин' баргылап дьатканы удай берди. Улам сайын токтоп турдылар. Амырап аладылар, ак-кийиктери курсактанып алат, онон' ары база барып дьадылар.

Ак-кийик — ненецтердин' эн' баалу дьёёжёзи болуп дьат. (110-чи дьурук). Олордын' дьюрюм дьадыжы ак-кийиктерле колболу болуп дьат. Ак-кийик ненецке бастыра керектю немелерин берип дьат. Ак-кийиктин' терези оны кышкыда да дьайгыда да дьылыдып дьат. Онын' дьылу терези ненецке тёжёк болуп дьат.

110-чы дьурук. Тюндюк таладагы аккийик

Ак-кийиктин' терелериле ол бойынын' чумын дьаап дьат. Терезинен' бойына ёдюк кёктёп дьат. Бёрюктерге, меелейлерге, каптарга, арчымактарга онча-зына ак-кийиктин' терези барып дьат.

Учунда, ырааста тен'истин' юсти мён'юн ошкош дьалтырап чыкты. Чумдарды тургузып алдылар. Ак-кийиктерди кюдючийттерле кожо олорго божоттылар, бойлоры дезе, бастыра колхозло балыктадылар.

Алдында Окаттетта балыктан' качанда астам албаган. Кырдый

кёп тоолу балыкты, колхоз кооперативке берди, кажы ла колхозчы бойына дьиирин артызып алды.

Кюскюде. Полярный кыска дьай тюрген ёдё берди. Август айда кюн ажар болды. Сентябрьда кою каран'уйлу тюндер дьетти. Кюннен' — кюнге олор соокло кожо ёзюп турды. Ончо неме дьылу дьерге бараргa мен'деп турды, куштар дьылу дьер дьаар уча берди. Курт кон'ыстар дьылыйып калды. Полярный чычкандар пеструшкалар кардын' алдына дьажынып кирди.

Окатеттанын' дьюрюм-дьадыны тын' кубулды. Онын' ак-кийикери дьан'ыс юрде дьюрюп дьат, эмди олордын' тоозы дьирме эмес — дьирме беш. Олорды бёрю тудар, оорудан' ёлёр деп Окатетта коркубай дьат. Ыраак эмес дьок, ак-кийиктерди эмдейтен пункт бар.

Тюндюк таланын' природазы кату. Ол тудушла кижинин' дьюрюмине дьеткер дьетирип турат. Бойынын' табына ташталып калган кижиге мында дьадарга кюч болгон. Кижи, ол кату дьер, дьюзюн-дьююр кёрмёстёр дьюрер дьер деп бюдюп турган.

Онойып бюдюп турганын тармачылар-камдар тузаланып, неле аргазын таап, каран'уйда улустарды булгап, мекелеп дьадылар.

Дье советский башкару келген кийнинде, бистин' Союзтын' тюндюк талазындагы албатылардын' дьадыжы тюрген ёскёлёнип, кубулып дьат. Советский башкару ыраак тюндюк талада дьаткан албатыга кичеep дьат; ол природала тартыжырга-олорго болужып дьат. Советтин' тюндюк талазында колхозтор, совхозтор, балдар дьадар дьерлю школдор ёзюп дьат, коеперативтер бюдюп дьат. Ненецтердин' ортозында эмдиги ёйинде юренген кёп улустар бар.

Дьакарулар. 1. Тундра кайда туруи дьат, оны картадан' кёргюзип беригер.

2. Ненец деп улустар кайда дьадып дьат, картадан' кёргюзип беригер.

3. Тундада природа кандый, куучындап беригер.

4. Ненецтер канайып дьуртап дьат, куучындап беригер: олордын' айылы кандый? кийими кандый? Неле азыранып дьат?

5. Тундранын' улузы нени иштеп дьат. Олордын эн' дьаан дьёёжёзи не болуп дьат? Олор неле дьорыктап дьат?

6. Тюндюк таладагы улус эскиде канайда дьаткан?

7. Тюндюк таладагы улустарга Советский башкару нени эдип дьат?

Внеурочный ёйдё иш.

Соок поясардын' дьурт улузынын' дьюрюм-дьадыныла, онын' природазы деп темаайынча, альбом бюдюрип алыгар.

ЁЙИНДЕ ПОЯСТАР.

Ёйинде поястардын' природазы.

Дьер шарынын' ёйинде поястары эки дьалбак дьолдонып, изюле соок поясардын' ортозыла чёйилип дьат.

(Тюндюк ле тюштюк таладагы ёйинде поястарды глобустан'-ла дьарым шарлардын' картазынан' таап алыгар).

Ёйинде поястарда изю поястагыдый, кижини мелиредер сюрекей изю де дьок, соок поястагыдый тоштор тон'ырар соок то дьок. Изю ле соок поястардыйынан' башказы — мында дьылдын' тёрт ёйи болуп дьат.

Дье ёинде поястарда дьылу ла соок дьан'ыс ёйдё, дьерле сайын текши болор эмес. Соок поястан' канчала кирези ыраак болуп, изюзине дьуук болгон дьерде, климат дьымжак болор, кыш кыска да, дьылу да болуп турар, дьай дезе изю, узун болор. Бис тюндюк таладагы ёйинде пояста дьуртап дьадыбыс.

Полярный круган' тропик дьаар самолетло учканы.

Аяс соок март айдын' кюнинде Тюндюк таладагы Американын' полярны' дьараттарынын' юстиле самолет кёдюрилип, тюштюк тала дьаар учуп дьат. Юч частын' бажында тундра ыраак кийнинде дьада калды.

Самолет, карла дьабылып калган, дьажыл ён'дю бюрлю агаштардын' юстиле барып дьат. Удаган чактагы агаштар учы-кужы дьок болуп, дьер сайын чёйилип дьат. Орто — ортозында дьаан-дьаан ак кёлдёр, ол агаштарды юзюп дьат. Кёлдёрдён' туш башка дьерге мыйрылып суулар барган (112-чи дьурук). Индеец ан'чылардын' сююрю учту айылдары (хижиналары) кёрюнет. Кёлдёрдин', сууларнын' эмезе суунын' дьанында агаш иштеп турган дьерлер кёрюнет, онон' ыраак эмес деревнелер турат.

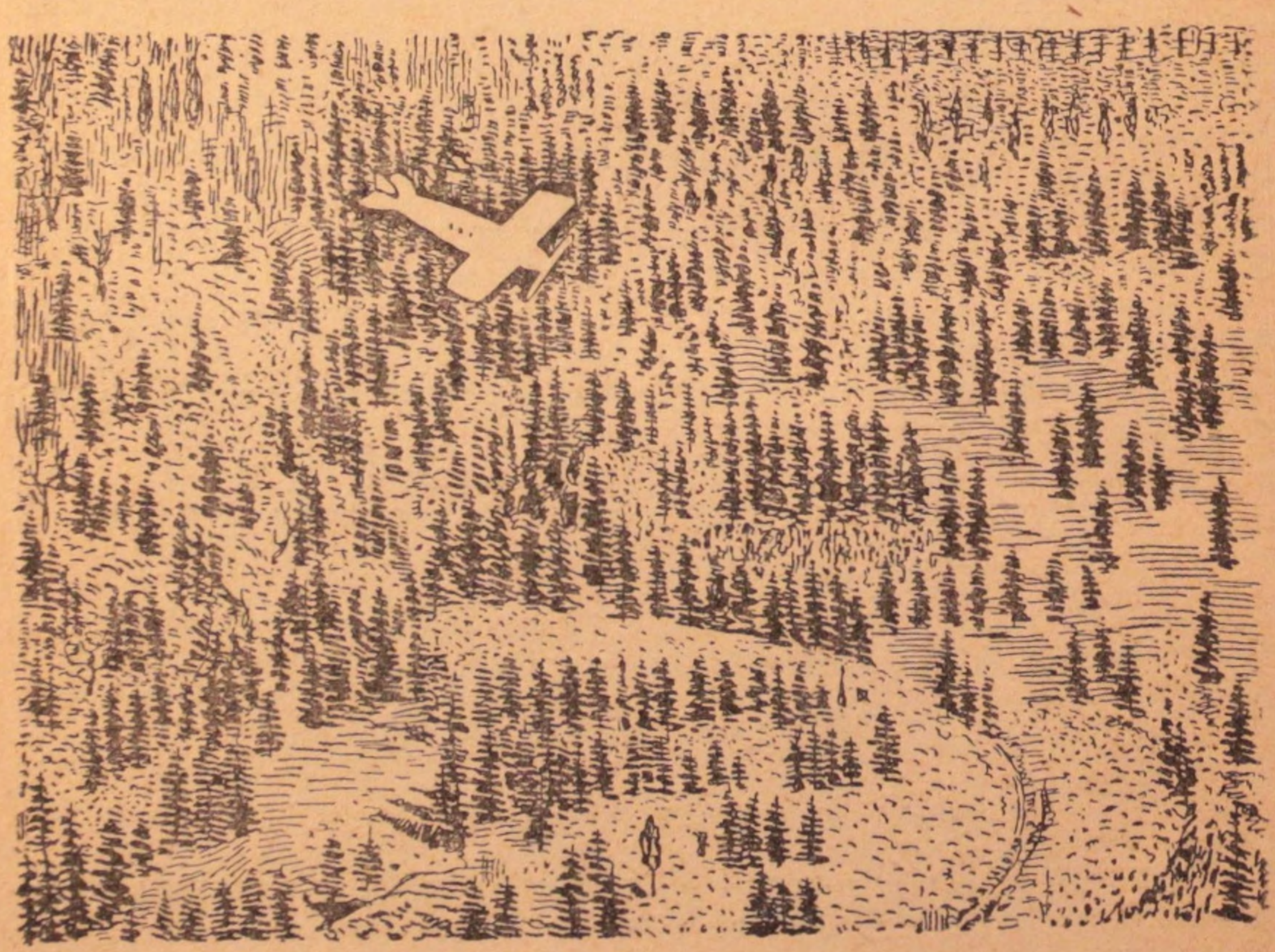

111-чи дьурук. Самолет ийне—бюрлю агаштардын' юстиле барып дьат.

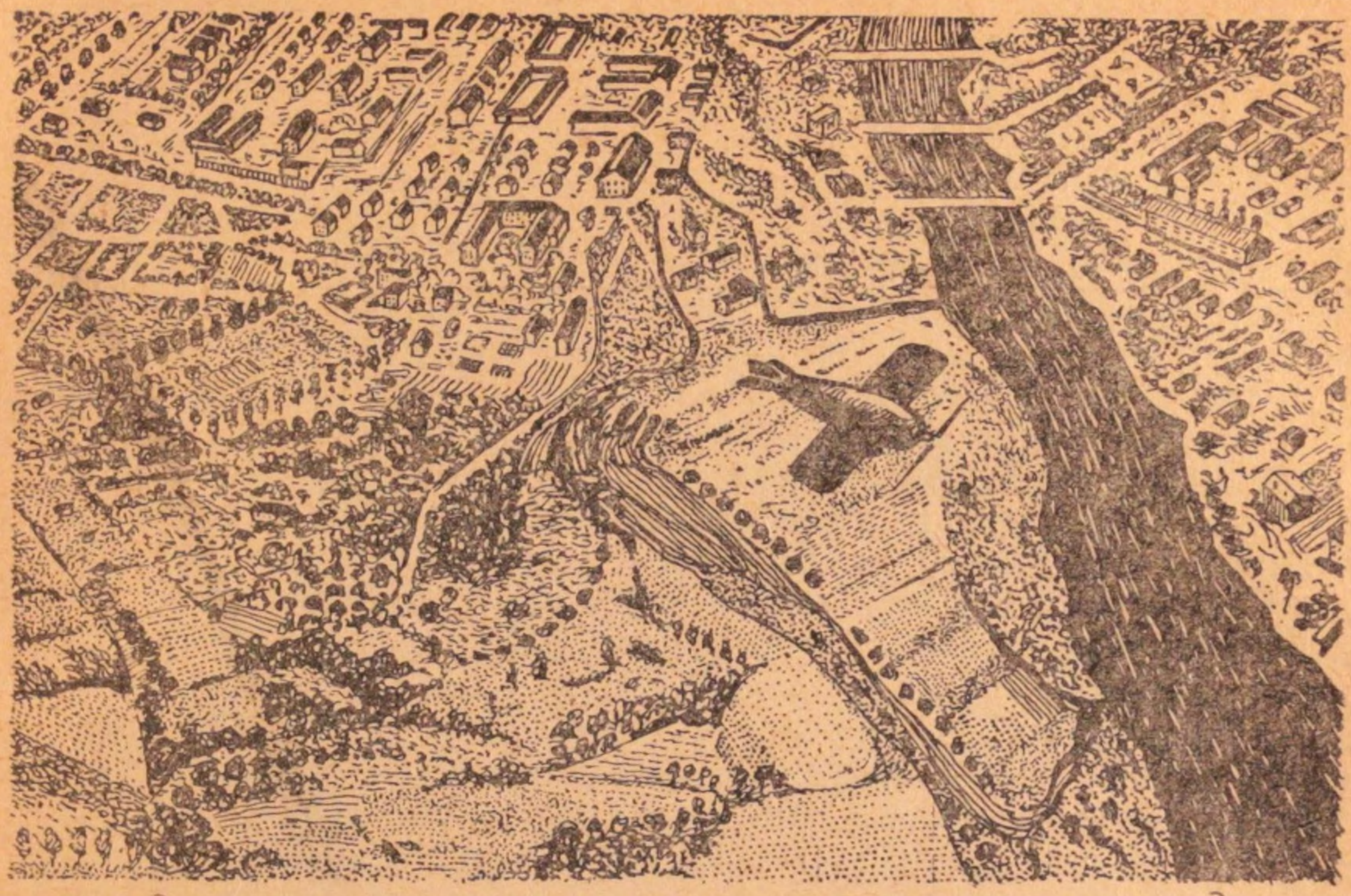

112-чи дьурук. Самолет дьалан'дардын,' деревнелердин,' городтордын' юстиле барып дьат.

Самолет он эки час учты. Летчиктер, бастыра бу ёйдё, мун' километр кирези чёйилип, туш башка барган, кижи ёдюп болбос агашту дьерлерди кёрдилер. Дье дьердин' бюдюзи солунарга башталып турды. Дье дьердин' кубулары башталып дьат.

Агаш дьок дьерлер кёрюнди, олор уламла сайын элестелип, тамла дьаанап туру, агаш дезе кёслё кёрюп турганча, астап барат.

Учында ол сран'ай дьоголды. Летчиктердин' алдында агаш дьок карлу тюс дьер. Онон' эмеш ары, кар тудуш дьаткан эмес анда — мында чокурланып ла дьадыры. База эмеш онон' ары сран'ай дьок.

Самолет ёлён' — талайдын' юстюле учуп дьат. Ол чёл дьерлер. Дьаан ююрлю уй малдар отогылап дьат. Фермерлердин' дьурттары элестелип турат. Самолеттын' алдыла городтор ёткилеп турат. Городтордон' темир дьолдын' линиялары чёйилип барган дьадат (113-чи дьурук). Самолет тамла ары болуп учуп дьат. Мал дьюрер одорлу дьерлер астап, кыралар кёптёп дьат. Учында, чёл бастыразы сюрюлип калган, ёдюп чыккан аштарла дьажарып туру. Самолеттын' алдыла элбек дьалан'дар ёдёт.

Городтордын' ла деревнелердин' ёдюп турары там ла кёптёп турат. Темир дьолдын' линялары туш-башка, дьер сайын чёйилгилеп, олор ло поездтер тюрген дьюргюлеп турат.

Чёл дьерлердин' юстюле самолет мун' ажыра километр учуп ётти.

Летчиктердин' алдында дьан'ы дьуруктар кёрюнери башталды.

Чукталып турган кезек агаштар ла элбек агаштар, самолет, алдындагы юстиле ёткён агаштардан' сран'ай башка болуп ёдюп дьадат. Олор юзе дьалбыракту агаштар болды.

Чуктап бюткен кезек агаштардын' ла дьая бюткен элбек агаштардын' ортозында, баштап кёрёрдё, бир де неме дьок, дьаскы суу алып салган, элбек дьерлер чёйилип барган дьадат. Дьаскы суу тартылып, дьер тапсыган сон'ында, бу дьерлердин' бастыразында кёбён' салылар. Дьайым ёскён агаштар ла рощалар дьаскы кёк — дьазалыла кийингилеп алдылар.

Онон' ары, эрте дьас болуп турганда болзо, барын'кый ён'дю кою дьалбырактарыла дьабылып калган агаштар турат. Самолет ёйинде поястын' дьылу келтегейине дьетти. Мында соок болбой дьат, кёп агаштар кышкыда да дьалбырактарын дьоголтпой, дьыл туркунына дьажыл бойы туруп дьат. Онын' учун олорды юргюлдьи дьажыл деп адап дьат. Эскидегизи чилеп, фермерлердин' айылдары элестелип турат. Онойып ок, эскидегизи чилеп, самолет улам сайын городтордын' юстюле ёдюп турат. Кайчыйтейчий барган темир дьолдор эскизинен' де кёп болды.

Тропический поястын' ыраак эмези улам ла там дьарт билдирип турат. Ёзюмдер там ла койылып барат. Городтордо, деревнелерде пальмалар, кезикте пальмалардан' ёскё дё тропический ёзюмдерден' бюткен аллеялар элестелип турат. Учында талайдын' кёгёрип калган юсти кёрюнди.

Удабас дьолдын' учы болор.

Ёйинде поястарда ёзюмдер текши бир аай тюн'ей эмес. Тюндюк таладагы ёйинде поястын' соок бёлюгинде — Европаны, Азияны база Американы кечире — дьалбак дьолло **агаштар** туруп дьат.

Агаштардын' кийнинде тюштюк келтегейи дьаар, ёлён'лё ёзюп калган агаш дьок дьерлер чёйилип барган. Ол **чёлдёр.**

Тюндюк таладагы ёйинде поястын' сран'ай ла тюштюк келтегейинде качанда соок болбос дьылу деп айдарга дьараар дьерде **юргюлдьи дьажыл ёзюмдер** ёзюп дьат. Бу ёзюмдер изю поястын' ёзюмдерине тюн'ей.

Тюштюк таладагы дьарым шардын' ёйинде поязында база андый ок дьюзюн-дьююр ёзюмдер бар. Анда база агаштар, кёлдёр, юргюлдьи дьажыл ёзюмдер бар.

Дьакарулар. 1. Тюндюк таладагы ёйинде пояста агаштар, чёлдёр, кайда дьуралган, юргюлдьи дьажыл ёзюмдер кайда ёзюп дьат, оны ёзюмдердин' картазынан' кёрюгер.

2. Слер ёзюмдердин' кандый полосазында дьадып дьадыгар, оны СССР-н' ла ёзюмдердин' картазынан' дьартап алыгар.

3. Эбиреде дьаткан дьердин' ёзюмдериле экскурсияда таныжып алыгар. Слердин' дьердеги текши ле дьерде ёзюп турган ёзюмдерди дьуун кургадып алыгар.

4. Слердин' дьеригерде кюннин' аайы дьылдын' ёйлёриле канайда кубулып дьат, сананыгар.

113-чи дьурук. Тайгада.

Тайгада.

Кою агашту тайга канча мун' километр дьерге чёйилип барган. Ол кезек дьерлерде, сууларда, кёлдёрлё юзюктелип дьат. Туруш стенедий болуп, удаган чактагы чибилер, дьойгондор, мёштёр тыттар туруп дьат.

Агын суунын' дьараттары талла, ольхала, баланла туй ёзюп калган. Кезикте кайын', агаштардын' апагаш ён'дёри кажайып кёрюнет. Салкынга дьыгылган, кижи дьыгып салган дьадыктар текши чогулып калган дьадат. Там ары терен'жилген сайын ёдюп болбос дьыра болуп дьат.

Тайга ак чюмге чюмденип, кийинип алган. Чичке дьолдор карда кажайып калган, кичинек суулар шыркырабай, табыштанбай туру.

Кезек агаштарда, кардын' тюс юстиле дьер сайын барган кичинек истер дьадат; дьыранын' ортозында шулмус дьоонмойын кёрюнип, токтой тюжюп отурала, кая болуп кёрёлё, дьыраа тёмён ойто ман'тай берди.

Койон чыга конуп келеле, ары-бери калып, бойынын' изин булгап турды. Кичинек киш бойынын' кара килин' ён'дю сыртыла элес этти.

114-чи дьурук. Тюлкю ле койон.

Ончолоры дьажынды, мен'дебей базытту, дьарык — от ён'дю

115-чи дьурук. Буландар.

адьыкчыл тюлкю чыкты. Истерди дьытайла, ман'тай берди. Туюк агаштын' артозындагы одорго буландардын' билези — баргылап дьат. Мююстю карган булан дьааны шюлюзин кёрюп дьадар, дьеткерлю дьерлерди ончозын билер. Ол ан'чыны ыраагынан' сезип дьат. Булан эбиреде адьыктанып, дьаантайын шин'жилеп кёрюп, дьыттап, тын'дап, бойынын' билезин баштап апарып дьат.

Тайгала ан'чы да дьыктанып ёдюп дьат. Онын' чындык болушчызы — ийт, оныла кожо барып дьат. Ан'дардын' истерин адыктап кёрюп турат. Кандый ан', кайда барганын, бичиктен' кычыргандый, ол билип турат. Ан'чы арай базып, кажыла шылырт эткенин тын'дап турат... Ан'дар оны угуп дьажынгылап турат. Эскидеги таскап калган ан'чыны, ан'дар бойынын' сюмеленген сюмезиле карыжып болбос. Ан'-чы ан'ды билерге — ийдин де юредип алган.

Ийт юзюктелип юрюп чыгар. Ан'чы ийт дьаар барат, тийин'ди эмезе кишти кёрюп алат, мылтыгын уштуйла, адып ийет, — ёлтюре адып ийген ан' карда дьадат.

Дьас дьедип келди. Тёстёрдё лё кезек агаштардын' ортозында кар кайылып калган. Суулар ла кичю суучактар ачылды, дьабыс дьерлерди суу алды, тайганын' элбек састары ээриди. Куштар учуп келдилер, бойлорынын' дьас кожон'дорын кожон'дой бердилер. Тайганын' кезек агашту дьери ле дьарат дьерлери чан'кыр ла ак чечектерле чечектей бердилер. Кюн ёдюп тийген дьерлер— кёдюрези дьажыл ёлён'лё бюркелди.

116-чы дьурук. Кишти ан'даганы.

Дьай дьедип келди. Ак дьарыкка ан'нын' балдары чыкты. Тайгада сюгюнчилю болды. Дье дьайгыда тайгала ёдёргё кижиге кюч. Бир канча километр дьерге састар туш башка чёйилип барган. Чирип дьаткан тён'ештёр лё дьыгылып калган агаштар дьолды буудап турадылар.

Дьакарулар. 1. Тайга кайда турун дьат, картада кёрюгер.

2. Кандый ёзюмдерле кандый ан'дар тайгада учурап дьат, сананыгар. Олорды дьурук аайынча ылгаарын юренип алыгар.

Чёлдё.

Дьаскыда мен чёлдё болгом.

Кардын' суузына чыкталып калган дьерди дьаскы дьарык кюни дьылыдып турды. Чёл дьиликтю дьажыл ёлён'лё дьабылган, дьаркынду чечектерле чокырланып турды. Ёркёлёр сыгырып турдылар. Ёлён'нин' ортозында дьалан' чычкандары чуркуражып турулар. Олор буттын' алдынан' тудуш ла чыгара ман'тажып турдылар.

Курт-кон'ыстар шуулажып, шуркуражып, шырлажып турдылар. Куштар чуркуражып турдылар. Ёрёртён' талан'-келен'нин' юнгюр кожон'ы угулуп турды. Дьемидин кетеп, чёлдин' юстинде кан-кере дьалбан'дап турды.

Мен чёлди дьайдын' изю ёйинде кёрдим. Ол кюйгектеп кюрен' ён'дю болуп калган. Дьажыл ёлён' дё дьалтырак чечектер де дьок. Бир де тамчы дьааш тюшпеген, дьерге бёкёйип калган ёлён'ди тоозын дьаап салган.

Дьайдын' изю кюнинде анда бир де табыш дьок, ээн болгон. Ол тан' эртен турала тын'данып турды. Чачкандар ла дьылду сарастар бойлорына кышка курсак белетеп тюймежип, дьюгюрип дьюрдилер. Бёднёлёр лё онон' до ёскё чёлдин' куштары туш башка, дьер сайын тайбайып учкылап турдылар. Кан-кере, алдындагы аайынча, ёрё бийикте дьалбан'дап турды.

Мен чёлди кышкыда да кёрдим. Ол кардын'ак дьамынчызыла дьабылып калган дьатты. Куштар уча бергендер, дьалан' чычкан-

117-чи дьурук. Чёл.

дар ла дьыду сарастар бойынын' ичегендерине дьажынып ийгендер.

Курт-кон'ыстар да дьамындылар. Кар дьурканнын' алдында тазылдар, согоно тёстю ёлён'дёр лё чёл дьердин' ёлён'дёринин' юрендери амырап дьаттылар.

Кезикте дьаан салкындар юрюп, кардын' шуурганы тюжюп, улуп турды. Чёлдё ээн болгон.

Дьан'ыс тюс кардын' юстюндеги истер, тюн сайын бёрюлер дьюрген, койондор ман'ташканын темдектеп айдып турдылар.

Кижи тийбеген чёлдёр сюрекей кургак ла дьерде артып калган. Тюндюк таладагы ёйинде пояста чёлдёрдин' кёп сабазы, эмдиги ёйдё — сюрюп салган кыралар болуп калды.

Кыралардын' ортозында.

Бис темир дьолло барып дьаттыбыс.

Эртен турадан' ала вагоннын' кёзнёгинен' чёлдёр кёрюнип турды. Эбиреде бир де агаш дьок. Темир дьолдын' эки дьанында ыраакка куралар чёйилип турдылар. Буудайдын' учы куюзы дьок алтын талайы чайбалып турды. Подсолнухтын' кыралары кюнге кюйюп турдылар. Арбузтарла дьайып салган баштандар элес эдип турдылар.

Аш дьууры башталды. Бойынын' кийинине кезип салган аш-ты артызып, аш кезер ле буулайтан машиналар коштой дьюрдилер. Кезик дьерлерде аштын' дьаан клаттары турды. Анда аш согор машиналар иштеп турды. Ыраакта деревнелер элестелип ёдюп турды. Элеватор ёрё бийик кёдюрилип калган туру. Элеваторлорго тушбашка дьерлерден' тюс дьолдор барып дьат, ол дьолдорло дьан'ы бюткен ашту абралар ла грузовиктер баргылап дьат.

Эн'ир дьууктап келип дьаткан, дье кёскё кёрюнип турган картина баягыла кёргён аайынча болгон — эбиреде кыралар, кыралар, кыралар болды...

Дьакарулар. 1. Чёлдёр кайда туруп дьат, картадан' таап алыгар.

2. Дьылдын' ёйлёриле чёлдин' бюдюми канайып кубўлып дьат, куучындап беригер.

3. Улустар чёлди канайда кубултканы, эрмекле айдып беригер.

Ёйинде поястын' дьылу бёлюгинде.

Испанияда.

Испнияны картадан' таап алыгар.

Испаниянын' кюнчыгыш дьаказы Средиземный талай ла алынып дьат. Мында качанда соок кыш болбой дьат. Январь ай Москвада май ай ошкош дьылу турат. Дьюкле дьакалардын' чёлдёринде ле кырларда кар дьадат. Испанияда кёп дьан'ы агаштар дьыл айландыра кёгёрип турат. Бастыразында оливковый

агаштар дьайылып калган. Чын рядтарла каштандар ла торко эдер агаштар отургыскан. Олордын' ортозында будактарга будактар тудушталып калган виноградный агаштар, фруктовый садтар, апельсиновый ла лимонный кёп агаштар бар. Олордын' алтын аайлу сары юзюмдери кара кёк дьалбырактардын' ортозында кюнге от чылап дьалтырап турат.

Испаниянын' дьалан'дарында буудай кукуруза рис кыралап турат.

Огородтон' дьылда юч катап огородтын' ажын дьуул алат.

Ол байлык природанын' ортозына Испаниянын' колкючиледьаткандары дьокту дьуртап дьаткандар. Помещиктер ле база духовенстволор дьердин' дьакшызын азыйда былап алгандар. Заводтор ло фабрикалар капиталисттердин' болуп турган.

1931 дьылда Испаниянын' колкючиледьаткандары дьакшы дьюрюм учун хищниктерге удурлажа тартыжуга кёдюрилген.

Анайтканда испанский фашисттер Германия ла Италиянын' фашисттериле биригип алгандар. Олор Испанияда революцияны туй базып салар деп дьёптёшкёндёр.

Испаниянын' колкючиледьаткандары уур тартыжуда ийдекючтю черю тёзёп алгандар. Олор бойынын' ороонын корулап, оны бастыра ёштюлерден' арулап алар.

Внеуречный ёйиндеги иш.

«Ёйинде поястардын' дьурт улустын' дьюрюм-дьадын ла природазы» деп тема аайынча, альбом бюдюрип алыгар.

Тюндюк таладагы ёйинде поястагы эн'дьаан государстволоры.

Дьер юстинин' албатызынын' кёп сабазы тюндюк орто изю пояста дьуртап дьат.

Советский Социалистический Республиканын' Союзы (СССР) бастыразына дьууж анда дьадып дьат. Орто изю пояста онойто ок телекейде дьаан капиталистический ороондор туруп дьат. Американын' Бириктирген Штады, Англия, Франция, Германия, Италия, Япония. Японский захватчиктерле тартыжып турган Китай ороонунын' дьаан албатызы анда дьадып дьат. (Мында бастыра тоолоп айткан ороондорды картадан' табыгар).

Тюндюк таладагы ёйиндеги пояста природаныи' дьёёжёзии канайда тузаланып дьат.

Тюндюк таланын' ёйинде поястын' дьаткан кёп тоолу дьурт албатызы онын' природазынын' дьёёжёлёриле озодон' бери тузаланып дьат. Улус дьерлерди сюрюп, агаштарды кезип, ан' — куштарын ан'дап, казып алар тузалу дьёёжёзин казып алып дьат. Тюндюк таладагы ёйинде поястын' природазын сюреен кубултткан.

Кезип салган агаштардын' ла первобытный чёлдёрдин' ордына дьаан городтор ло деревнелер, мун' тоолу заводтор ло фабрикалар, дьалан'дар, сад агашту дьерлер, парктар ла туш башка дьерлерге темир дьолдор чёйилип ёдюп барган.

Дье капиталистический ороондордо дьёёжёлёрдё природаның' кючиле колкючтюлер тузаланып турган эмес. Дьакшы дьерлерди, казып алар тузалу дьёёжёлёрди, фабрик-заводтор капиталисттердин' колында болуп дьат, олор иштебей дьадып, сюреен кёп дьёёжё дьуун дьадылар.

Миллион тоолу ишмекчилер, бойынын' кючиле, ол дьёёжёни бюджюрип дьат. Бойлорында дезе бир де неме дьок, дьюк ле курсакка дьерден' иштеп алып турган дьал акчазынан' ёскё немелери дьок.

СССР-де торт андый эмес. Советский Социалистический республикалардын' Союзы Ленинле—Сталиннин' коммунистический партязынын' руководствозыла капиталистический стройды дьок эдип салган телекейде сок дьан'ыс ороон болуп дьат. СССР-дын' бастыра байлыгы колкючиледьаткандардын' болуп дьат. Кижинин' кючиле мында кем де дьатпай дьат.

Советский Союзтын' граждандары, бастыра ороонды алган дьаан социалистический дьазалга, активный туружып дьат.

Кажыла дьыл тоозына колкючиледьаткандардын' дьюрюми онон' аргалу болуп барып дьат.

Дьаан капиталистический государстволордын' башкарулары ёскё дьер алып аларына кичеенип дьат. Олор бойлорына ёскё албатылар бактырып база олордын' байлыгын мензинип аларга, кан тёгёр дьуулар ёткюрип дьадылар.

СССР—телекейде сран'ай кючтю, сран'ай ийделю ороон.

Дье советский башкару ёскё кижинин' дьерин аларга кичеебей дьат, амыр энчю дьадарынын' политиказын ёткюрип дьат.

СССР-де дьаткан кёп тоолу албаты социалистический дьазалда торт тюп-тюн'ей праволу болуп, бойы бойына карындаштын' болужын дьетирижип дьат. СССР-де дьан' советтердин' колында, оны 18 дьашка дьеткен бастыра граждандар тудуп дьат.

Советский Союзтын' колкючиледьаткандарынын' правозы ла онойто ок иштеп бюджюрер кереги бистин' социалистический тёрёлдин' тёс законы Сталинский Конституцияда салынып калган.

Внеурочный ёииндеги иш.

Чертеж аайынча бешинчи ле алтынчы бергилген ишти бюджюрери.

Ырак — дьуугын канайып билип таныыр 2

Кожулта эдип салганы.

Дьарым шарлардын' карталарын юренип алганын ундубаска бюджюрер иштер.

1. Телекейдин' талаларын чаазыннан' кезип алыгар. Оны мынайда эдигер: ёткюре кёринер лист чаазынды салыгар, анда дьуралган телекейдин' талаларын чертить эдип кёчюрип алыгар. Олордын' кажызынла ан'ылап, башка кезип алыгар. Кезип алган телекейдин' талаларын будуган чаазыннын' юстюне салала, олорды карандашла айландыра чийеле, кезип алыгар.

Телекейдин' талаларын экиден' эдип, кезип белетеп алыгар. Будыган чаазын дьок болзо, кезип алган телекейдин' талаларын будуйтан карандашла эмезе будукла будуп алыгар.

2. Кезип алган телекейдин' талаларына, олордын' дьаанын ки-

2
3
4
5
6
С С С Р
С Ш А
4 - ГЕРМАНИЯ
2 - АНГЛИЯ
5 - ИТАЛИЯ
3 - ФРАНЦИЯ
6 - ЯПОНИЯ

Чертеж I.

чюзин ылгап салала, олорды лист чаазынга эмезе тетрадька дьапшырып салыгар. Олордын' адын бичип салыгар.

3. Дьарым шарлардын' картазынын' апликациязын эдип алыгар:

а) Коштой эки тегелик чиймдер чийип алыгар. Оны эдерге чаазын линейка блетеп алыгар, онын' учын, лист чаазынын' орто тужына кадап турар булавкала кадап алыгар. Булавканын' учынан' 73 мм. кирези ыраагынан' линейкеде юйт эделе, ого карандаштын' учту учын тургузала, кадап салган булавканы эбиреде чиймдегер.

б) Бир тегериктин' юстинде — «кюнчыгыш дьарым шар», экинчизинин' юстинде — «кюнбадыш дьарым шар» деп бичип алыгар.

в) Кажыла тегериктин' ичине телекейдин' талаларын дьапшырып салыгар. Учебниктин' дьарым шарлардын' картазында эткен чилеп ок тюн'ейлеп эдигер.

г) Телекейдеги талалардын' ла тен'истердин, адын бичип алыгар.

Дьердин' юстинде эн' дьаан государстволордын' турганын ундубаска бюдюрер иштер.

4. Чаазыннан' мындый государстволорды кезип алыгар: СССР-ды, США-ны, Англияны, Францияны; Германияны; Японияны ла Италияны.

Оны алдындагы эткен иштер чилеп ок эдигер. Кебер эдип 125 стр. чертежло тузаланыгар.

Ол государстволорды дьюзюн башка будукла будугар.

5. Кезип алган государстволорды дьаанын-кичюзин ылгап салала, лист чаазынга эмезе тетрадькага дьапшырып салыгар.

Алдында олордын' адын бичип салыгар.

6. Дьердин' юстиндеги эн' дьаан государстволорынын' картазынын' апликациязын эдип алыгар:

Лист чаазынга, эмезе татрадькага 124 стр. берилген кебер аайынча Европаны ла Азияны ла Азияны дьурап алыгар.

Оны алдынагы эткен иштер чилеп ок эдигер.

б) Дьурап алган телекейдин' талаларына кезип алган государстволорды келиштире салала, дьапшырып салыгар... Европа ла Азиядагы государстволордын' канайда эптештире саларын — 124 ст. чертеж аайынча кёрюгер.

Адьаару: Ёткюре кёрюнип турар чаазынды белетеп алар керегинде, бёсти керосинге эмезе подсолнухтын' юзине юлюштейле, онына чаазынды уймап ийер, онон' чаазынды курагада арчыйла, онон' кургадып салар.

ЮРЕДЮЧИЛЕРГЕ.

Бу учебникле тузаланарга дьен'ил болзын деп, географиянын' эн' керектю терминдерин бу учебникке кожулта эдип салылган.

1. География	1. География
2. Топография	2. Топография
3. Местность	3. Кезек дьер
4. Природа	4. Природа

5. План	5. План
6. Карта	6. Карта
7. Форма	7. Кебер
8. Окружность	8. Эбиредези
9. Направление	9. Баштанар аайы
10. Ориентировка	10. Чокумдап билери
11. Расстояние	11. Ыраак — дьуугы
12. Тропинка	12. Орык дьол
13. Поляны	13. Ак дьалан'
14. Перелески	14. Кезектей агаштар
15. Определить	15. Темдектеп билери
16. Предмет	16. Неме
17. Север	17. Тюндюк тала
18. Восток	18. Кюнчыгыш тала
19. Запад	19. Кюнбадыш тала
20. Юг	20. Тюштюк тала
21. Площадка	21. Площадка
22. Компас	22. Компас
23. Магнит	23. Магнит
24. Расположение	24. Аайы
25. Пункты	25. Пунктар
26. Способ	26. Эп
27. Фотография	27. Фотография
28. Фотографический снимок	28. Фотографический дьуругы
29. Упражнение	29. Таскаду
30. Шоссе	30. Шоссе (сай уруп дьазаган дьол)
31. Мостовая	31. Таш салып дьазаган дьол
32. Грунтовая дорога	32. Ныкталып — такталган дьол
33. Условные знаки	33. Молдьулу темдектер
34. Окрестности	34. Эбиреде турган дьер
35. Экскурсия	35. Экскурсия
36. Склон	36. Кырдын' кадьузы
37. Пригорок	37. Тёстёк дьер
38. Пространство	38. Дьердин' аайы
39. Низменность	39. Дьабызу дьер
40. Низина	40. Дьыбыс дьер
41. Болото	41. Сас
42. Возвышенность	42. Бийик (бийиксю) дьер
43. Поверхность местности	43. Дьердин' юсти
44. Равнина	44. Тюс дьер
45. Модель	45. Сом
46. Холм	46. Кырлан'
47. Бугор	47. Тён'
48. Фигура	48. Кебер
49. Топографический план	49. Топографический план

50. Извилистая река	50. Мыйрык суу
51. Полезные ископаемые	51. Казып алар тузалу немелер
52. Овраг	52. Дьуука
53. Гористая местность	53. Кырлан'ду дьер
54. Хребет	54. Туулардын' сыны
55. Торф	55. Торф
56. Сель-хоз угодия	56. Дьюрт хоз. дьерлери
57. Обрыв	57. Каскак
58. Утес	58. Кая
59. Подземная вода	59. Дьер алдындагы суу
60. Ручейки	60. Кичинек (дьул) суулар
61. Ливень	61. Дьаан дьааш
62. Водопроницаемый	62. Суу ёдёр дьер
63. Водонепроницаемый	63. Суу ётпёс дьер
64. Родник	64. Кара суу
65. Источник	65. Кара суу
66. Колодец	66. Колодец (казынты)
67. Поток	67. Окчпын суу
68. Течение	68. Суунын' агып турганы
69. Русло	69. Суунын' коолы
70. Остров	70. Ортолык
71. Полуостров	71. Дьарым ортолык
72. Исток	72. Суунын' бажы
73. Устье	73. Суунын' оозы
74. Песчаный нанос	74. Суунын' агызып экелген кумагы
75. Озеро	75. Кёл
76. Пруд	76. Буунты
77. Углубление	77. Суунын' терен'жиде диип салган дьолы.
78. Землечерпалка	78. Балкаш сузачы
79. Канава	79. Казынты суак
80. Центр	80. Тёс дьер
81. Уровень моря	81. Талай сууннын' турган кеми
82. Земной шар	82. Дьердин' шары (тогологы)
83. Плоский круг	83. Тюс тегелик
84. Форма шара	84. Шардын' кебери
85. Приток	85. Суунын' айрызы
86. Великий или Тихий океан	86. Улу эмезе Тымык тен'ис
87. Атлантический океан	87. Атлантический тен'ис
88. Индийский океан	88. Индийский тин'ис
89. Северный ледовитый океан	89. Тюндюк таладагы тошту тен'ис
90. Части света	90. Талалардын' бёлюктери?
91. Европа	91. Европа
92. Азия	92. Азия
93. Африка	93. Африка

94. Америка
95. Австралия
96. Антрактида
97. Полюс
98. Экватор
99. Карта полушарий

100. Движение земли

101. Вращение земли

102. Пояса земного шара

103. Умеренный
104. Тропики
105. Климат
106. Погода
107. Осадки
108. Температура
109. Флюгер
110. Пустыня
111. Саванны
112. Караван
113. Плантация
114. Полярные страны
115. Тундра
116. Полярный круг
117. Растительность
118. Степь
119. Ледокол
120. Дирижабль
121. Стабильный
122. Введение
123. Оглавление
124. Просека

125. Контурная карта
126. Использовать
127. Пингвины
128. Залив
129. Пролив
130. Море
131. Океан
132. Мыс
133. Пик
134. Снеговые вершины
135. Канал

94. Америка
95. Австралия
96. Антрактида
97. Полюс
98. Экватор
99. Дьарым шарлардын' картазы
100. Дьердин' дьюрюп турганы
101. Дьердин' айланыжып турганы
102. Дьер шарынын' поястары
103. Ёйинде
104. Тропиктер
105. Климат
106. Кюннин' аайы
107. Чыктар
108. Температура
109. Флюгер
110. Ээн дьер
111. Саванндар
112. Караван
113. Плантация
114. Полярный талалар
115. Тундра
116. Полярный круг
117. Ёзюмдер
118. Чёл
119. Тошоодочы
120. Дирижабль
121. Стабильный
122. Кире сёс
123. Бажалыктары
124. Просека (Агашты дьолдоп кезип салганы)
125. Сомду карта
126. Тузаланар
127. Пингвиндер
128. Булун'
129. Ёткюш
130. Талай
131. Тен'ис
132. Учук дьер
133. Сююри
134. Карлу баштар
135. Канал (казынты коом)

БАЖАЛЫКТАРЫ.

Кире сёс 3

I. Бисти кандый дьер курчап дьат, оны канайып билип алар.

Бис неден' улам астыбыс 5
«Он' дьанына», «Сол дьанына» баштанары солунып турат . 6
Кюн аайынча дьолын баштанып табарга улус канайып юренип, аган 7
Кюннин' аайанын' тёс баштанарын бис канайып билип, темдектеп алдыбыс 9
Компас 10
Компасты кижи канайып дьазап алар 11
Чертежто кайдор баштанганын канайып темдектеер . . —
Ыраак — дьуутын канайып билип таныыр 12
Дьердин' ыраагын-дьуугын чертежто канайда темдектеп дьадылар 13
Бастыра бюдюми ле планы 14
Дьердин' планы 17
Кколды эбиреде дьаткан дьердин' планын канайып дьурап алар 19

II. Дьердин' юстинин' кебери.

Тён' дьерден' бис нени кёрюп дьадыбыс 20
Топографический план, база ол неге керектю неме . . 21
Тууга чыкканы 23
Дьердин' юстинин' дьюзюн-дьююр кеберлери 24
Бистин' школды эбиреде дьаткан дьерди канайда тузаланып дьат 26
Д'ердин' юстин тузаланары дьюзюн дькоюр . . . . —

III. Дьердин' алдылдагы ла юстиндеги суулары.

Дьердин' алдындагы суу 29
Кара сўулар, эмезе дьер алдынан чыккан суу . . . —
Колодецтер (казынты суу) 30
Дьааштын' ла дьастын' суулары нени эткилеп дьат . . 31
Дьуука 32
Кичинек агын суу 33
Дьаан суу 37
Туулу дьердин' суузы 39
Кижи сууны керегине канайып тузаланып дьат . . . —
Кёл лё сууныи' буунтызы 40
Кёл 41
Сас . . . . . —
Саста одурар неме 43
Талай 44

IV. Географический карта.

Географический карта дегени не 46
План ла географический картаны тюн'ейлеери . . . —
Таланын' юсти картага темдектелип дьат 40
СССР-дын' дьеринин' юсти 50

V. Дьердин' шары.

Озогыда улус дьерди кандый эдип бодоп турды . . .
Дьердин' кебери ле дьааны 52
Глобус 53
Дьер шарынын' юстинде не бар . . . . . —
Дьерди эбиреде баштанкы ла катап дьорыктаганы . . . 54
Европадан' Америка дьаар 57
Дьер ле кюн 58
Тюш ле тюн неден' улам болуп дьат 60
Полюстар ла экватор . . . . . —
Дьердин' аайын глобустан' канайда билип дьат . . . 62
Дьер шарынын' картазы 63
Дьердин' дьыл туркунына дьюрери 65
Церкве наукала удурлашып дьат . . . . . —
Дьердин' шарынын' дьылу поясторы . . . . . —

VI. Кюннин' аайы (погодазы) ла климат.

Кемге, ненин' учун кюннин' аайын (погоданы) билерге керек 68
Бистин' школдо кюннин' аайын адьыктаарын бис канайда ёткюргенибис 69
Кюннин' аайынын незин билер керек 74
Кюннин' аайын озо билип алдары 77
Анайда бюткен аайынча кюннин' аайы дьылдын' ёйлёриндэ канайып кубулып дьат 78
Климат дегени не 81

VII. Дьер шарынын' дьюзюн башка поястарындагы природазы ла андагы дьурт улустын' дьюрюм дьадыжы.

Тропический пояс 87
Тропический поястын' природазы . . . . . —
Тропический агаштын' ортозында 83
Тропический агаштын' ортозындагы ан'дар 87
Тропический агаштардын' ортозындагы ёзюмдер . . . 89
Африканский саванндарыла 90
Негер улустардын' деревнезиндеги кюни 93
Тропический пояста кандый улус дьуртап дьат, олор нени иштеп дьат 94
Тропический поястагы улустардын' дьюрюм—дьадыны кандый . 95
Негр улустын' дьуртын тоногоны 97
Ээн дьерде 98

Соок поястар.

Соок поястардын' природазы 101
Тюндюк таладагы тошту тен'ис . . . . . —
Тюндюк таладагы Ташту тен'истин' тындулары . . . 103
Полярный талаларда улус канайда дьадын дьат . . . 104
Эскимостордын' ан'даганы 106
Тюндюк полюска 107
Тоноодочы кереп Тюндюк таладагы тошту тен'истин' талайларында 108
Тюштюк таладагы полюстын' дьанында не бар . . . 109
Тюштюк таладагы полюс дьаар . . . . . —
Тундра 110
Ненецтер канайын дьуртап дьат 111

Ёйинде поястар.

Ёйинде поястардын' пркродазы 113
Полярный кругтан' тропик дьаар самолетло учканы . . 114
Тайгада 117
Чёлдё 119
Кыралардын' ортозында 120
Ёйинде поястын' дьылу бёлюгинде . . . . . —
Тюндюк таладагы ёйинде пояста природанын' дьёёжёзин канайда тузаланып дьат 121

Кожулта эдип салганы.

Дьарым шарлардын' карталарын юренип алганын уиудубаска бюдюрер иштер 122

Якутский Государственный Книгохранилище

9609